M. TULLII
CICERONIS
DE OFFICIIS
LIBRI TRES

ITEM

DE AMICITIA, DE SENECTVTE, PARADOXA, ET DE SOMNIO SCIPIONIS

Adiectae sunt breves ad calcem annotationes.

Ad usum regiarum scholarum in toto augustissimi Regis nostri dominio ex regiae Constitutionis praescripto.

AVGVSTAE TAVRINORVM MDCCCXXI

EX TIPOGRAPHIA REGIA.

Cum privilegio.

Harrison
library

CHRISTIANO LECTORI.

Quamquam optimis institutis abundare nos oportet, qui quotidie a Sanctorum libris velut a plenissimo fonte, omnia, quae ad sanctissime vivendum accommodata sunt, sumere possumus, et comparare; eos tamen rejicere non debemus, qui, quamvis divini luminis beneficio caruerint, admirabilia tamen, et quaedam prope divina conscripserunt. Nam si eo nati sumus, et vivimus, ut vitam nostram optimis moribus instruamus, ut a corruptelarum illecebris sevocemus, ut nascentia vitiorum germina reprimamus; nihil quod ad hoc utile sit, atque opportunum, negligere, et missum facere nos oportet. Quae si vera sunt, jam tibi, christiane lector, exi-

guum de Officiis librum satis superque commendatum esse crediderim. Mirum enim est, quanta aequitate, atque honestate sapientissima tradat recte vivendi praecepta, quam naturae consentanea, quamque ad divinam Evangelii lucem accedentia. Quem enim animum exigit ab his, qui gerunt rempublicam, quam amabilem virtutis speciem ab oculos ponit, quam multa tradit de tuenda amicitia, de immortalitate animorum, de contemtu earum rerum, quarum desiderio non tenemur modo, sed trahimur! Quamobrem, si diligenter animadverterimus, erubescemus, pietate, et vitae innocentia non exaequari modo, sed vinci ab homine profano, cui neque divinum lumen illuxit, neque fidei nostrae sanctitas cognita unquam fuit. Sive enim temporum calamitate, sive vitio nostro factum sit, non mediocriter certe labefactati sumus, et a prima illa sanctissimaque vivendi ratione deflexinus. Pauci enim sane inveniuntur, qui eloquentiae suae dignitatem in seriis rebus, humanaeque vitae, et societati per quam utilibus collocent, atque adeo inanes fabulas plerumque noxias, et flagitiosas

ab oculis literatorum non statuant. Quot poëtas , quot oratores reperies adeo suae dignitatis , christianique nominis immemores , ut , quae tenebris involvi oporteret , ea ante oculos , atque ora omnium proponant ; ea vero negligant ac relinquant , ex quibus maximus utilitatis fructus perciperetur ? Adeo ut a Cicerone , cui sola naturae scintilla praeluxit , multa petere , quae attinent ad integerrimae vitae institutum , eiusque sapientia , atque praeceptis societatem , colloquia , actionesque nostras conformare debeamus. Ex quo certe colligi potest , quam eximia sit dignitas virtuti quum etiam ii , ad quos imago tantum , et specimen quoddam pervenit , eam tam vehementer excoluerint , atque adamarint. Quis enim non miretur invictum , infractumque virorum illorum animum , qui amplas opes atque fortunas ultro abiiciebant , ut virtuti inservirent ; qui iactas in se iniurias aequo magnoque animo perferebant ; qui ne iniustam turpitudinem , et culpae dedecus subirent , gravissimis incommodis atque periculis se committebant ? Quae omnia quamquam in caecis illis , et a veritate aberrantibus hominibus merito admi-

ramur; optime tamen scimus, eorum virtutes nunquam esse cum nostris comparandas, quas adeo divina caritas exornat, ut non modo probi, atque per eas sanctissimi, verum divinae naturae quodammodo participes efficiamur. A nota igitur, et culpae dedecore non eximemur, si uberrimos verae virtutis fructus projiciemus, quum alii inanes, atque inutiles frondes tam diligenter sectati sint. Quocirca christiane lector, nimium tibi, tuaeque pietati deesses, si exiguum hunc librum sedulo perlegere recusares, in quo certe multa invenies, quae imitere, quaeqne tibi profutura esse confido. Vale.

M. TULLII CICERONIS DE OFFICIIS.

LIBER PRIMUS AD MARCUM FILIUM.

CAPUT I.

Ciceronem filium suum hortatur exemplo ne simplici cuipiam studio sese addicat, sed Graeca cum Latinis, et orationis virtutes cum philosophiae scientia conjungat. Deinde quo eum reddat attentiorem, hanc, quae de Officiis est; philosophiae partem duobus potissimum nominibus commendat, vel quod usus ejus ad omnem vitae rationem latissime pateat, vel quod haec una sit philosophis omnibus inter se communis. Postremo testatur, se in hac disputatione Stoicos potissimum sequi, quod hi vel optime boni finem, ad quem officia omnia referuntur, constituerint, quum Epicurus voluptate metiens summum bonum, atque Aristo, Pyrro, et Herillus tollentes rerum delectum, officii quoque naturam subverterint.

Quamquam te, Marce filii, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet praeceptis, institutisque philo-

a Triplex argum. a nobilitate doctoris, et item loci, et temporis diuturnitate.

sophiae, propter summam et doctoris auctoritatem, et urbis; quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis: tamen ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina conjunxi; neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci; idem tibi faciendum censeo, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem nos, ut videmur, magnum attulimus adjumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum literarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum, et ad judicandum. *a* Quamobrem disces tu quidem a principe hujus aetatis philosophorum: et disces, quandiu voles: tandiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit. Sed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis dissidentia: quoniam *b* utrique et Socratici, et Platonici esse volumus: de rebus ipsis utere tuo judicio: nihil enim impedio; orationem autem Latinam profecto legendis nostris efficies pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis; quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio aetatem consumsi, si id mihi assumo, videor id meo jure quodammodo vindicare. Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui iam illos fere aequarunt, studiose legas. Vis enim di-

a Dicere oratoris: judicium rerum philosophi.

b Utrique, idest, tu, qui Peripateticos sequeris, et ego, qui Academicus sum. Nam olim, qui Peripatetici, iidem et Academici erant.

cendi major est in illis; sed hoc quoque colendum est aequabile, et temperatum orationis genus. * Et id quidem nemini video Graecorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere laboraret, sequereturque et illud forense dicendi, et hoc quietum disputandi genus. *a* Nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium: utrumque certe secuti sumus. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime, et copiosissime potuisse dicere: et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset, et pronunciare voluisset, ornate, splendideque facere potuisse. Eodemque modo de *b* Aristotele, et Isocrate judico, quorum uterque suo studio delectatus contemsit alterum. Sed quum statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, et multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum, et auctoritati meae. Nam quum multa sint in philosophia et gravia, et utilia accurate, copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis, et praecepta sunt. *c* Nulla enim vitae pars neque publicis, neque privatis, ne-

* Al. *et id quidem nemini video.*

a Inter philosophos in uno Demetrio etiam dicendi studium: Platoni dicendi exercitatio; Demostheni philosophandi defuit.

b Aemulatio inter Aristot. philosophum, et Isocratem rethorem.

c Commendat officia a persona utriusque: deinde ab utilitate, et communitate.

que forensibus, neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest. In eoque excolendo sita vitae est honestas omnis, et in negligendo turpitudo. Atque haec quidem quaestio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? *a* Sed sunt nonnullae disciplinae, quae, propositis bonorum, et malorum finibus, officium omne pervertunt. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic si sibi ipse consentiat, et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec justitiam, nec liberalitatem. Fortis vero, dolorem summum malum judicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. Quae quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis *b* alio loco disputata. Hae disciplinae igitur, si sibi consentaneae esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, conjuncta naturae tradi possunt, nisi aut ab his, qui *c* solam virtutem, aut ab iis, *d* qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Ita propria est ea praeceptio Stoicorum, et Academicorum, et Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herili jampridem explosa sententia est. Qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur

a Epicureos notat. *b* In lib. de Finibus.
c Solam honestatem Stoicos notat. *d* qui maxime Perip.

hoc quidem tempore, et in hac quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes, sed ut solemus, e fontibus eorum, judicio, arbitrioque nostro * quantum, quoquo modo videbitur, hauriemus.

a Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim, quae ratione suscipitur, de aliqua re institutio, debet a definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id de quo disputetur.

CAPUT II.

Quoniam non est simplex officii vocabulum, neque poterat in genere definiri commode, divisione explicat; duplici quidem verbis, sed re eadem. Facit autem ex Stoicorum sententia duo genera officiorum: alterum, quod perfectum vocant, estque cum fine boni conjunctum, neque in quemquam, praeterquam in sapientem, competit. Alterum medium, sive inchoatum, quod per se neque bonum sit, neque malum, sed ad usum aliquem vitae sumitur: ut recte depositum reddere, perfecti sit officii: depositum reddere, imperfecti: quum recte, nisi sapiens, nemo reddat, reddant autem simul et stulti. Divus autem Ambrosius prioris generis esse putat, quae secundum consilia fiunt: posterioris, quae secundum praecepta: ut bene administrare rem, ad inchoatum officium pertineat: erogare in pauperes, ad perfectum.

* *Alias* quantocumque modo.

a Idem in oratione Lysiae notavit Socrates in Phaedro Plat.

Omnis de officio duplex est quaestio, Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: alterum, quod positum est in praeceptis, quibus in omnes partes usus vitae confirmari possit. Superioris generis hujusmodi exempla sunt: omniane officia perfecta sint: numquod officium aliud alio maius sit: et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur, de quibus est nobis his libris explicandum. Atque etiam alia divisio est officii: nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. *Perfectum officium, rectum, opinor, vocemus, quod Graeci* * *κατόρμωμα hoc autem commune officium ii καθῆκον μέσον vocant.* Atque ea sic definiunt, ut rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant; medium autem officium id esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.

* *Alias* κατόρμωμα appellant. Hoc autem commune officium κατῆκον μέσον vocant: Perfectum officium κατόρμωμα, quod in tertio de Finibus Cicero tum rectum, tum recte factum interpretatur, est honestatis actio propter se expetenda.

CAPVT III.

Quae in deligendis rebus deliberandi ratio.

a Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit in quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autém ut anquirunt, aut consultant, ad vitae commoditatem, iucunditatemque, ad facultates rerum, atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare, et suos, conducat id, necne, de quo deliberant: quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, quum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Quum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi. Hac divisione (quum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo praetermissa sunt. *b* Nec enim solum, utrum honestum, an turpe sit, deliberari solet; sed etiam duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque duobus propositis utilibus, utrum utilius.

a Tres loci deliberativi, honestum, utile, ad quem referuntur et illa, magnum iucundum, sine periculo: tertium addit Fabius, quem δυνατὸν, idest possibile nominat.

b Comparatio non modo in omnes partes suasorii, sed etiam in plerasque iudicialis incidit generis.

Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter; tum pari ratione de utili; a post de comparatione eorum disserendum.

CAPVT IV.

Ex veteris Academiae, et Stoicorum sententia, qui summum bonum a natura proficisci putant: et hoc, ipsum esse beate vivere secundum naturam vivere commemorat, quae semina nobis natura inseverit, quaeque adminicula addiderit, quibus accedente industria, ac usu, ad felicitatem, quo referuntur omnia, proficiamus. Nam primo loco omni animanti studium tuendi sui indidit, id, quod iure naturae est homini cum pecudibus, commune, vocaturque φύσιν πρῶτον, idest, secundum naturam primum: consequens est appetitus eorum, quae incolumitati sunt amica: fuga eorum, quae noxia. Verum homini, quoniam non solum e corpore constabat, sed etiam ex animo, ut totus esse possit incolumis, ratiocinandi vim addidit: unde disciplinae omnes et virtutes illae morales proficiscuntur.

Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se vitam corpusque tueatur, declinetque ea, quae nocitura videantur, omniaque quae ad vivendum sint necessaria, acquirat, et paret, ut pastum, ut latibula, ut aliacumq. eiusdem generis. Commune autem animantium om-

a Partitio totius quaestionis de officiis.

nium est coniunctionis appetitus procreandi caussa, et cura quaedam eorum, quae procreata sunt. Sed inter hominem, et belluam hoc maxime interest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque praesens est, se accommodat, paullulum admodum sentiens praeteritum, aut futurum. Homo autem, * quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, caussas rerum videt, earumque progressus, et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, et rebus praesentibus adiungit, atque adnectit futuras: facile totius vitae cursum videt, ad ** eamque degendam praeparat res necessarias: eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis, et ad vitae societatem: ingeneratque in primis praecipuum quemdam amorem in eos, qui procreati sunt: impellitque, ut hominum coetus et celebrationes esse, et a se obiri velit: ob easque caussas studeat parare ea quae suppeditent ad cultum, et ad victum: nec sibi soli, sed coniugi, liberis, ceterisque, quos caros habeat, tuerique debeat. Quae cura exsuscitat etiam animos, et maiores ad rem gerendam facit. In primisque, hominis est propria veri inquisitio, atque investigatio. Itaque cum sumus necessariis negotiis, curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere: cognitionemque rerum aut occultarum, aut admirabilium *** ad beate vivendum necessariam ducimus: ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturae ho-

* *qui.* ** *eamque degendam.*
*** *ad bene, beateque viven.*

minis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adiuncta est appetitio quaedem principatus, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, nisi praecipienti, aut docenti, aut utilitatis caussa iuste, et legitime imperanti: in quo animi magnitudo exsistit, humanarumque rerum contemptio. Nec vero illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal sentit quid sit ordo, * quid sit quod deceat in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quae ad pectu sentiuntur, nullum aliud animal pulcritndinem, venustatem, convenientiam partium sentit: quam similitudinem natura, ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulcritudinem, constantiam, ordinem in consiliis, factisque conservandis: putat cavetque, ne quid indecore, effoeminateve faciat: *tum in omnibus et opinionibus, et factis, ne quid libidinose aut faciat*. aut cogitet *a* quibus ex rebus conflatur, et efficitur id, quod quaerimus honestum: quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, laudabile esse natura. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides. *b* quae si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret sapientiae.

* *quid sit, quid deceat in factis, dictisque quis modus.*

a Ex his honestum, quod est τέλος ides finis, et κατόρθωμα quod est per se laudabile, etiamsi nemo laudet.

b Socrates in Phaedro Platonis.

CAPVT V.

De quatuor virtutibus, unde omnia vitae communis officia manant, prudentia, iustitia, fortitudine, et temperantia, ac de materia singulorum.

Sed omne, quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliqua: aut *a* enim in perspicientia veri solertiaque versatur: aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine, ac robore: aut in omnium, quae fiunt, quaeque dicuntur, ordine, et modo, in quo inest modestia, et temperantia. Quae quatuor quamquam inter se colligata, atque implicita sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam, et prudentiam ponimus, inest indagatio, atque inventio veri: eiusque virtutis hoc munus est proprium. *b* Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime, et celerrime potest et videre, et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet: quocirca huic quasi materia quam tractet, et in qua versetur subiecta est veritas. *c* Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas

a Omnes virtutes. Una virtus absoluta iuxta Platonem.

b Prudentia in veri perspicientia sita est, fons reliquarum.

c Fortitudo, in contemptu difficultatum. Temperantia in aequabili modo rerum omnium. Decorum, velut umbra corpus, honestatem consequitur.

res paraudas, tuendasque, quibus actio vitae continetur: ut et societas hominum, coniunctioque servetur: et animi excellentia, magnitudoque cum in augendis opibus, utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem, et constantia, et moderatio, et ea, quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quae tractantur in vita, modum quemdam adhibentes, et ordinem, honestatem, et decus conservabimus.

CAPVT VI.

De prudentia virtutum omnium principe, et quid in ea fugiendum, quid sequendum.

Ex quatuor autem locis, in quos honesti naturam, vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis, et scientiae cupiditatem: in qua excellere pulcrum putamus: labi autem errare, nescire, decipi et malum, el turpe ducimus. In hoc genere et naturali, et honesto duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamus; quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res et tempus, et diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras, atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis, et cognitione dignis, operae, curaeque ponetur,

id iure laudabitur: *a* ut in astrologia C. Sulpitium audivimus: in geometria Sextum Pompeium ipsum cognovimus: multos in dialectica, plures in iure civili; quae omnes artes in veri investigatione versantur; cuius studio a rebus gerundis abduci contra officium est: virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen saepe fit intermissio: multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quae nunquam quiescit, potest nos in studiis cogitationis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio, motusque animi in consiliis aut capiendis de rebus honestis; et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiae, cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

IVSTITIA.

De tribus autem reliquis *b* latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, et vitae quasi communitas continetur; cuius partes duae sunt: iustitia in qua virtutis splendor est maximus: ex qua boni viri nominantur: et huic coniuncta beneficientia, quam eandem vel benignitatem, vel liberatitatem appellari licet. *c* Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus iniuria: deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut

a Sulpitius exercitum Romanum falsa formidine liberavit, lunaris eclipsis rationem edisserens.

b Iustitia, et beneficentia

c Apud Iurisconsultos res quaedam communes singulorum, quaedam universitatis, quaedam nullius sunt; unde dicitur occupatio, qua rem vacuam usurpamus primi.

suis. Sunt autem privata nulla natura: sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt: aut victoria, ut qui bello potiti sunt: aut lege, pactione, conditione, sorte: ex quo fit, ut Ager Arpinas Arpinatum dicatur, Tusculanus, Tusculanorum. Similisque est privatarum possessionum descriptio; ex quo, quia suum cuiusque fit, eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: ex quo, siquis sibi appetet, violabit ius humanae societatis. Sed quoniam (ut preclare scriptum est *a* a Platone) non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici, atque (ut placet stoicis) quae in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum caussa esse generatos, ut ipsi inter se, aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, et communes utilitates in medium afferre mutatione officiorum, dando, accipiendo: tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societaten.

CAPVT VII.

Fides iustitiae fundamentum ab etymologia.

Fundamentum est autem iustitiae fides: id est dictorum, conventorumque constantia, et veritas: ex quo quamquam hoc * videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta: credamusque, quia fiat, quod dictum est, appellatam fidem.

a Ad Architam. * Alias *videmur*.

CAPVT VIII.

Duo item iniustitiae genera, ut iustitiae et unde oriantur.

Sed iniustitiae duo genera sunt, unum eorum, qui inferunt: alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possint non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi * manus videtur afferre socio; qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio, quam si parentes, aut patriam, aut amicos deserat. *a* Atque illae quidem iniuriae, quae nocendi caussa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur; ut quum is, qui nocere alteri cogitat, timet ne nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem, ad iniuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia. Expetuntur autem divitiae cum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in rep. princeps vellet esse, * cuius fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitaeque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupi-

* Al. *manus violenter videtur.*

a Iniuria ab imprudente iniuria non est, nisi ipsa vitiosa sit ignorantia. Arlstot·

* Al *qui suis fructibus.*

ditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio nemini nocens, vituperanda: sed fugienda semper iniuria est. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos iustitiae capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium: *nulla sancta societas, nec fides regni est*, id latius patet: nam quidquid eiusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id *a* modo * temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina atque humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in *b* maximis animis, splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates; quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur.

CAPVT IX

Iniuria alia alia levior

Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est, et ad tempus, an consulto et cogitato fiat iniuria. Leviora sunt enim, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata, et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidam iniuria satis dictum est.

a Modo, pro admodum nuper. * *tempestas.*
b Animi sublimitatem proprie Caesari tribuit. Plin.

CAPVT X.

Caussas recenset, unde secundum iniustitiae genus oriatur.

Praetermittendae autem defensionis, deserendique officii plures solent esse caussae. Nam aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt: *aut etiam negligentia, pigritia, inertia:* aut suis studiis quibusdam, occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis id quod apud *a* Platonem est in philosophos dictum est; quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quae plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant, et pro nihilo ducant, propterea iustos esse. Nam alterum iustitiae genus assequuntur inferenda, ne cui noceant, iniuria; in alterum incidunt. Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. itaque eos ad remp. ne accessuros quidem putant, nisi coactos: aequius autem erat id voluntate fieri; nam hoc ipsum ita iunctum est, quod recte fit, si est voluntarium. Sunt etiam qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur iniuriam: qui altero iniustitiae

a Hoc Plato in lib. de rep. eleganter ostendit per fabulam de iis, qui vincti in specu sedent: id, quod Ciceroni non probari, viro politico et natura subinani, non est mirum. Horat. Dissimulator opis propriae mihi commodus uni.

genere vacant in alterum incurrunt. Deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum. * Quando igitur duobus generibus iniustitiae propositis, adiunximus caussas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia continetur: facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, iudicare. Est enim difficilis cura rerum alienarum; quamquam *a* Terentianus ille Chremes humani nihil a se alienum putat. Sed tamen quia magis ea percipimus, atque sentimus quae nobis ipsis aut prospera, aut adversa eveniunt, quam illa quae ceteris: quae quasi longo intervallo interiecto videmus: aliter de illis, ac de nobis iudicamus. *b* Quocirca bene praecipiunt illi, qui vetant quicquam agere, quod dubites aequum sit, an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se, dubitatio cogitationem significat iniuriae.

CAPVT XI.

Docet officia pro circumstantiis variari, et quod officiosum erat, id contra officium fieri duobus maxime modis: si aut ab utilitate recedatur, aut minus utile praeferatur utiliori, quin interdum praeter officium esse nimium inhaerere iuris apicibus.

Sed incidunt saepe tempora, quum ea, quae maxime videntur digna esse iusto homine, eoque, quem virum bonum, dicimus, commu-

* *Quoniam.* *a* Ex Heautontimorumeni initio.
b Proverbium, quae dubitas, ne feceris.

tantur, fiuntque contraria, ut reddere depositum, facere promissum, quaeque pertinent ad veritatem, et ad fidem, ea migrare interdum, et non servare, sit justum. Referri enim decet ad ea, quae posui in principio, fundamenta justitiae, primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut *a* communi utilitati serviatur, ea quum tempora commutantur, commutatur officium; et non semper est idem; potest enim accidere promissum aliquod, et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, *b* Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut dicitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit, quo impetrato in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris. Contra officium est majus non anteponi minori: ut, si constitueris te cuipiam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius cœperit, non sit contra officium, non facere quod dixeris, magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis non *c* standum esse quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit?

a Communi, idest, tum ejus, qui praestat justum, tum illius, in quem praestatur.

b Tragicum exemplum. Theseus tria optaverat ab avo Neptuno, ut Minotaurum conficeret, ut sibi ad inferos daretur aditus, ut Hippolytum ulcisceretur.

c *Stare promissis*, ut *manere dictis*.

Quae quidem pleraque jure praetorio liberantur, nonnulla legibus.

CAPVT XII.

In juridicialibus officiis aequitas spectanda, non verbis inhaerendum.

Exsistunt etiam saepe injuriae calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa juris interpretatione. *a* Ex quo illud, *summum jus, summa injuria*, factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur, ut ille, qui, quum triginta dierum essent cum hoste pactae induciae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium induciae. Nec noster quidem probandus si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium (nihil enim praeter auditum habeo) arbitrum Nolanis, et Neapolitanis de finibus a Senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim loquutum, ne cupide quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quam progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare: quo circa in omni re fugienda est talis solertia. Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus

a Ex Heautontimorumeno.

dandum puto. Quorum judicium in eo, quod gloriam contemnant, et pro nihilo putent, difficile factu est non probare; sed videntur labores, et molestias, tum offensionum, tum repulsarum quasi quamdam ignominiam timere, et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent, voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores; gloriam negligant, frangantur infamia; atque ea quidem *a* non satis constanter. Sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et gerenda resp. est. Nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem remp. nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam et magnificentia, et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, quam saepe dico, et tranquillitas animi, atque securitas; siquidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate, constantiaque victuri. Quae eo faciliora sunt philosophis, quo minus patent multa in eorum vita, quae fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent; et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine caussa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda remp. gerentibus, quam quietis; quo magis his, et magnitudo animi est adhibenda, et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit; sed etiam ut

a Non satis constanter, idest, alibi contemnunt, alibi minime.

habeat efficiendi facultatem; *a* in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis prius, quam aggrediare, adhibenda est praeparatio diligens.

CAPVT XXIII.

Longe fortius esse civilibus in rebus, quam bellicis antecellere, multis argumentis docet, nonnihilque de se.

Sed quum plerique arbitrentur, res bellicas majores esse, quam urbanas: minuenda est haec opinio. Multi enim bella saepe quaesierunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis, ingeniisque plerumque contingit: eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus judicare, multae res extiterunt urbanae majores, clarioresque, quam bellicae. *b* Quamvis enim Themistocles jure laudetur, et sit ejus nomen, quam Solonis *c*, illustrius; citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas, non minus praeclarum hoc, quam illud judicandum est; illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse

a Majora viribus aggredi temeritatis est: quae possis, in his tibi diffidere ignaviae.

b Themistocles Atheniensium imperator apud Salaminam insulam Xersem praelio vicit.

c Solon Salaminius leges Atheniensibus dedit maxime salutares.

Areopagum adjuverit: at ille vere ab se adjutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus eius, qui a Solone erat constitutus. Licet eadem de Pausania, Lysandroque *a* dicere: quorum rebus gestis quanquam imperium Lacedaemoniis dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus, et disciplinae conferendi sunt. Quin etiam ob has ipsas caussas, et parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, *b* M. Scaurus C. Mario, neque, quum versaremur in rep., Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus singularis et vir, et imperator in exscindenda Numantia *c* reip. profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, quum Tiberium Gracchum interemit: quanquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione; attingit etiam et bellicam; quoniam vi, manuque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis, et invidis audio:

d Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

a Lycurgus legum lator, Pausaniae, ac Lysandro ducibus multis victoriis nobilibus antefertur.

b M. Scaurus eloquentia, iuris scientia commendatus et Q. Catulus in rebus civilibus floruerunt Marius et Pompeius belli gloria.

c Scipio Æmilianus Numantiam sustulit, Scipio Nasica Tiberium Gracchum perniciosas leges ferentem privatus occidit.

d Hic est invidiosus ille versiculus, quo Cicero gloriatus est, se in toga Catilinariam conjurationem oppressisse.

Vt enim alios omittam, nobis rempub. gubernantibus, nonne togae arma cessere? Neque enim in repub. periculum fuit gravius unquam, nec maius otium. Ita consiliis, diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta unquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas huius gloriae, et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus Cn. Pompeius *a*, multis audientibus hoc tribuit, ut diceret, frustra se tertium triumphum deportaturum fuisse, nisi meo in remp. beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticae fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam, quam in his operae, studiique ponendum est. Omnino enim illud honestum, quod ex animo excelso, magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, et ita afficiendum est, ut obedire consilio, rationique possit in exsequendis negotiis, et in labore tolerando. *Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura, et cogitatione:* in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipub. praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta, aut confecta

a Ter triumphavit Pompeius, de Afris, et iterum de Hispania; tertium de Mithridate.

bella sunt, nonnunquam etiam illata; ut *a* M. Catonis bellum tertium Punicum, in quo etiam mortui valuit auctoritas. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus. Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quaesita videatur. Fortis vero, et constantis est non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu deiici, ut dicitur; sed praesentis animi uti consilio, nec a ratione discedere. Quanquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem; et quid agendum sit, quum quid evenerit; nec committere, *b* ut aliquando dicendum sit: *non putaram*. Haec sunt opera magni animi, et excelsi, et prudentia, consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam, et belluarum simile est: sed quum tempus, necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti, turpitudinique anteponenda.

a M. Cato fico, quam triduo secum e Carthagine tulerat, in senatu ostensa, persuasit, ut tertium bellum Punicum susciperetur, quo etiam eversa est Carthago, qui cum insequenti anno mortuum esset, tamen valuit et sepulti auctoritas contra Nasicam, ut everteretur, suadentem.

b Turpe, *non putaram* Scipionis apophthegma.

CAPVT XXIV.

Alienam esse ab officio magnanimi crudelitatem, et item temeritatem.

a De evertendis autem, diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter: idque est viri magni, rebus agitatis, punire sontes: *b* multitudinem conservare: in omni fortuna recta, atque honesta retinere.

CAPVT XXV.

Pericula quatenus viro forti suscipienda.

Vt enim sunt (quemadmodum supra dixi) qui urbanis rebus bellicas anteponant; sic reperies multos, quibus periculosa, et calida consilia quietis cogitationibus et splendidiora, et maiora videantur. Nunquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles, timidique videamur. *c* Sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine caussa; quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant: gravioribus autem morbis periculosas curationes, et ancipites adhibere coguntur. *d* Quare in tranquillo tempestatem adversam optare dementis est: sub-

a Non saeviendum in victos.
b Multitudini parcendum.
c Magnanimus non nisi idonea de caussa pericula suscipit.
d Benissimae metaphorae.

venire autem tempestati quavis ratione, sapientis: eoque magis, si plus adipiscare re explicata boni, quam addubitata mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipub. Itemque alii de vita, alii de gloria, et benevolentia civium in discrimen vocantur. *a* Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore, et gloria, quam de ceteris commodis. Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent: iidem gloriae iacturam ne nimiam quidem facere vellent, ne rep. quidem postulante; ut *b* Callicratidas, qui quum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, quum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse; se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua cum *c* Cleombrotus invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. Quanto *d* Quintus Maximus melius de quo Ennius:

a Quae res potius periclitandae.

b Callicratidas Lacedaemoniorum dux ab officio magnanimi recessit, qui classis, quam privatae gloriae iacturam facere maluerit. Historia est apud Xenophontem primi Paralipomenon.

c Cleombrotus Lacedaemonius ab Epaminonda Thebanorum duce victus magna suorum clade.

d Fabius cunctator, historia notissima.

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
a *Non ponebat enim rumores ante salutem.*
Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret.
Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audent dicere.

b Omnino, qui reipublicae praefuturi sunt duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quaecumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipub. curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Vt enim tutela, sic procuratio reipub. ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem, atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses magnae discordiae: in nostra repub. non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia; quae gravis, et fortis civis, et in repub. dignus principatu fugiet atque oderit: tradetque se totum reipub., neque opes, aut potentiam

a Fortis est falsam infamiam contemnere.
b Magnanimitas est publica commoda suis anteponere.

consectabitur; totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium, aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita iustitiae, honestatique adhaerescet, ut dum ea conservet, quamvis graviter offendat; mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quae dixi.

CAPVT XXVI.

De honoribus vehementer contendere contra officium esse magnanimi.

Miserrima est omnino ambitio, honorumque contentio, de qua praeclare apud eundem est Platonem, similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempub. administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque praecepit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo iudicio tueri rempub. velint: qualis fuit inter *a* P. Africanum, et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

CAPVT XXVII.

Irae moderari proprium fortitudinis.

Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi, et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno, et praeclaro viro dignius placabili-

a Civilis dissensio inter P. Scipionem, et Q. Metellum.

ate, atque clementia. In liberis vero populis, et in iuris aequabilitate exercenda etiam est facilitas, et altitudo animi, quae dicitur; ne si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, *a* in morositatem inutilem, et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo, atque clementia, ut adhibeatur reipub. caussa severitas, sine qua administrari civitas non potest.

CAPVT XXVIII.

In animadvertendo maxime ab ira temperandum.

Omnis autem et animadversio, et castigatio contumelia vacare debet; neque ad eius, qui * punit aliquem, aut verbis castigat, sed ad reip. utilitatem referri. *b* Cavendum est etiam, ne maior pœna, quam culpa sit, et ne iisdem de caussis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo; nunquam enim iratus, qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium, et parum: quae placet *c* Peripateticis, et recte placet: modo ne laudarent iracundiam, et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque, ut ii, qui praesunt reipub.

a Morositas contra officium fortitudinis.
* Punitur, legit Nonius Marcellus, et Servius.
b Horatius: Virtus est medium vitiorum utrinque redactum.
c Stoici affectibus vacare, Peripatetici moderari sapientem volunt.

legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

CAPVT XXIX.

Magnanimi est neque secundis rebus insolescere, neque deiici adversis.

Atque etiam in rebus prosperis, et ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magnopere fugiamus. Nam, ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, levitatis est: praeclaraque est aequabilitas in omni vita, et idem semper vultus, eademque frons, ut de Socrate, item de C. Laelio accepimus. Philippum quidem Macedonum regem rebus gestis; et gloria superatum a filio, facilitate, et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus fuit: ut recte praecipere videantur, qui monent, ut quanto superiores sumus, tanto nos submissius geramus. Panaetius quidem Africanum auditorem, et familiarem suum solitum ait dicere, *a* ut equos propter crebras contentiones praeliorum ferocitate exsultantes domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uti: sic homines secundis rebus effraenatos, sibique *b* praefidentes, tamquam in gyrum rationis, et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunae. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, hisque maior etiam quam ante, tribuenda auctoritas,

a Africani apophthegma.
b Praefidere, nimium fidere.

iisdemque temporibus *a* cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus; in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut jure laudemur; ex quo nascuntur innumerabilia peccata, quum homines inflati opinionibus turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed haec quidem hactenus.

CAPVT XXX.

Officia magnanimi in otio honesto.

Illud enim sic est judicandum, maximas geri res, et maximi animi ab iis, qui respub. regant, quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi, et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quaedam, seseque suarum rerum finibus continerent; *b* aut interiecti inter philosophos, et eos, qui rempub. administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exagerantes, neque excludentes ab eius usu suos, potiusque et amicis impartientes, et reipub. si quando usus esset: *c* quae primum bene parata sit, nullo neque turpi quaestu, neque odioso: tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat; deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potius, luxuriaeque, quam liberalitati,

a Magnanimus assentationes non recipit.
b Uti Pomponius Atticus.
c Priora tria ad negotialem vitam, posteriora ad otiosam pertinent.

et beneficentiae pateat. Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitaeque hominum amice.

CAPUT XXXI.

TEMPERANTIA.

Quartus officiorum fons temperantia, quam Aristoteles moderationem esse putat cupiditatum, earum duntaxat, quae circa gulae, et inguinis voluptates versantur. Temperans, inquit, ea cupit, quae oportet, et ut oportet, et quando oportet. Huius est caput, ut cupiditas rationi pareat, sicut puer paedagogo. Indidem oritur illud decorum, quod quemadmodum a natura, ac ceteris circumstantiis ducatur, omneque vitae officium cohonestet, divinitus tradit Cicero.

a Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit: in qua verecundia quasi quidam ornatus vitae, temperantia, et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici latine decorum potest; Graece enim τὸ πρέπον dicitur. Huius vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam et quod decet, honestum est, et quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti, et decori facilius intelligi, quam explanari potest. Quidquid enim est, quod deceat, id tum apparet, quum antegressa est honestas.

a Decorum honesti comes.

CAPVT XXXII.

Duplex decorum ; generale, quod in omni officio situm est : et speciale, quod temperantiam proprie consequitur. Divus Ambrosius generale decorum accepit, quod ex harmonia, et consensu omnium inter se virtutum existit, quale relucet in concordia universitatis. Speciale, quod in una quapiam parte relucet, potissimum tamen in temperantia.

a Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet; nam et ratione uti, atque oratione prudenter, et agere quod agas considerate, omnique in re quid sit veri videre et tueri decet : contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare, et mente esse captum; *b* et justa omnia decora sunt; injusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis; quod enim viriliter, animoque magno fit, id dignum viro, et decorum videtur : quod contra, id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum : et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu; *c* est enim quiddam (idque intelligitur in omni virtute), quod deceat : quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. Vt venustas, et pulcritudo cor-

a Decorum in prudentia
b Decorum justitiae
c Decorum ab honestate non separatur.

poris secerni non potest a valetudine; sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum; sed mente et cogitatione distinguitur. Est autem eius descriptio duplex; nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur: et aliud huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae in eo, in quo natura eius a reliquis animantibus differat. Quae autem pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam *a* liberali. Haec ita intelligi possumus existimare ex eo decoro, quod poetae sequuntur, de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poetas dicimus, quod deceat, quum id quod quaque persona dignum est, et fit, et dicitur; ut si Aeacus, aut Minos diceret:

Oderint, dum metuant: .... aut
Natis sepulcro ipse est parens.

indecorum videretur, quod eos fuisse justos accepimus: at, Atreo dicente, plausus excitantur; *b* est enim digna persona oratio. Sed poetae, quid quemque deceat, ex persona judicabunt: nobis autem personam imposuit ipsa natura magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. *c* Quocirca poetae in

a Liberali, idest honesta.
b Horatius *Reddere personae scit convenientia cuique.*
c Decorum poetarum honestis ac turpibus commune.

magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt: nobis autem quum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint: quumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulcritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos, et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, *a* ordine, et constantia, et moderatione dictorum omnium, atque factorum. Adhibenda est igitur quaedam reverentia adversus homines, et optimi cuiusque, et reliquorum; nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem, quod differat in hominum ratione habenda inter iustitiam, et verecundiam. Iustitiae partes sunt *b* non violare homines: verecundiae non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

a Decorum in ordine, constantia, et modo situm.
b Violamus iniuria; immodestia offendimus.

CAPVT XXXIII.

Decorum secundum naturam esse, et cum in omnibus partibus, tum in temperantia, plurimum valere.

a Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primam habet viam, quae deducit ad convenientiam, conservationemque naturae, quam si sequemur ducem, nunquam aberrabimus: sequemurque et id, quod acutum et perspicax natura est; et id quod ad hominum consociationem accommodatum; *b* et id, quod vehehemens, atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus; neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt.

CAPVT XXXIV.

Fontem omnis esse modestiae, ut appetitus pareat rationi. At hunc ipsum putat Ambrosius, omnium officiorum primarium esse fontem.

Duplex est enim vis animorum, atque naturae: una pars in appetitu posita est, quae est *c* ὁρμὴ Graece; quae hominem huc et il-

a Prudentia, justitia.
b Fortitudo, temperantia.
c ὁρμὴ, quam in libris de finibus appetitionem vocat, unde oriuntur πάθη, idest perturbationes.

rapit: altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum, fugiendumve sit: ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet. Omnis autem actio vacare debet temeritate, et negligentia: *a* nec vero agere quidquam cuius non possit caussam probabilem reddere. Haec enim est fere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque praecurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam deserant: sintque tranquilli, atque omni perturbatione careant. Ex quo elucebit omnis constantia, omnisque moderatio; nam qui appetitus longius evagantur, et tamquam exsultantes sive cupiendo, sive fugiendo non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt: relinquunt enim, et abiiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subiecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. *b* Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. Ex quibus illud intelligitur, ut ad officii formam revertamur, appetitus omnes contrahendos, sedandosque, excitandamque animadversionem, et diligentiam, ut ne quid temere, ac fortuito, inconsiderate, negligenterque agamus; neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum et iocum facti esse videamur: *c* sed ad

a Sic in libris de Finibus Cato: Officium, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit.
b Indecorum et in corpore a perturbationibus.
c Gravitas.

severitatem potius, et ad quaedam studia graviora, atque maiora. Ludo autem, et ioco uti illo quidem licet: sed sicut somno, et quietibus ceteris, tum quum gravibus, seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus *a* jocandi non profusum, nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. *b* Vt enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat.

CAPVT XXXV.

De scurrilitate, et facetia.

Duplex omnino est iocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscaenum: alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum; quo genere non modo *c* Plautus noster, et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt, multaque multorum facete dicta, ut ea quae a sene Catone sunt collecta, quae vocant *d* ἀποφθέγματα. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis ioci; alter est, si tempore fit, ac remisso animo, homine dignus; alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscœnitas.

a Urbanitas, quatenus adhibenda.
b Licentia non omnis aliena ab honestate.
c Veteris comœdiae, Plautini nec non Socratici sales.
d Apophthegma, gravis et brevis sententia.

CAPVT XXXVI.

Honesti lusus modum esse quemdam.

Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpidinem delabamur. *a* Suppeditant autem et campus noster, et *b* studia venandi, honesta exempla ludendi.

CAPVT XXXVII.

Animi delectatio ab honestis studiis petenda: corporis voluptas, quia pecorina sit, aut plane reiicienda, aut quam parcissime adhibenda.

Sed pertinet ad omnem officii quaestionem semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus, reliquisque belluis antecedat. Illae nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu; hominis autem mens discendo alitur, et cogitando semper aliquid aut inquirit, aut agit, videndique, et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam si quis est paullo ad voluptates *c* propensior, modo ne sit ex pecudum genere (sunt enim quidam homines non re, sed nomine), sed si quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis propter verecundiam; ex quo intelligitur, corporis

a Suppeditant, subministrant.
b Venatio.
c Propensior, qui propendet, idest inclinatur.

a voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia, eamque contemni, et reiici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum. Itaque victus, cultusque corporis ad valetudinem referantur, et ad vires, non ad voluptatem: atque etiam si considerare volumus, quae sit in natura hominis excellentia, et dignitas, intelligemus quam sit turpe diffluere luxuria, et delicate, et molliter vivere: quamque honestum parce, continenter, severe, sobrie.

CAPVT XXXVIII.

Animadverte lector ordinem. Primum ostendit, quid decorum secundum naturam cum pecoribus communem, deinde quid secundum hominis praestantiam; deinceps quid deceat uniuscuiusque personam vel a natura tributam, vel casu impositam, vel iudicio assumtam.

Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo, quod omnes participes sumus rationis, praestantiaeque eius, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum, decorumque trahitur, et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem, quae proprie singulis est attributa. *b* Vt enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere: itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem) sic

a Voluptas homine indigna.
b Varietas ingeniorum a natura.

in animis existunt etiam maiores varietates. Erat in Lucio Crasso; et in L. Philippo multus lepos: maior etiam, magisque de industria in C. Caesare Lucii filio. At iisdem temporibus in M. Scauro, et in M. Druso Adolescente singularis severitas; in C. Laelio multa hilaritas; in eius familiari Scipione ambitio magna, vita tristior. De Graecis autem dulcem, et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem εἴρωνα Graeci nominaverunt, Socratem accepimus: contra Pythagoram, et Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem ex Poenorum, ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus: facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praecipere hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem, et Phaereum Iasonem caeteris anteponunt; in primisque versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita eius esset, et plus aliquanto reip. prodesset, furere se simulavit. Sunt his alii multum dispares, *a* simplices, et aperti: qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: *b* itemque alii qui quidvis perpetiantur; cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur; ut Sullae M. Crassum videbamus; quo in genere versutissimum, et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus contraque Callicratidam, qui praefectus classi proximus post Lysandrum fuit. *c* Itemque in sermonibus alium quemque, quamvis praepotens sit, efficere, ut

a Simplicitas.
b Vafri, et ad omnia versatiles.
c Comitas, et affabilitas.

mus de multis esse videatur quod in Catulo, et in patre, et in filio, idemque in Q. Mutio Mancia vidimus. Audivi ex maioribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contraque patrem eius, illum, qui Tiberii Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis; ne Xenocratem quidem severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum, clarumque fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae, morumque minime vituperandorum. Admodum autem tenenda sunt sua cuique non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur; *a* sic enim est faciendum, ut contra naturam universam nihil contendamus; ea tamen conservata, propriam naturam sequamur: ut etiam si sint alia graviora, atque meliora, tamen nos studia nostra naturae regula metiamur; neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet *b* invita (ut aiunt) Minerva, idest adversante, et repugnante natura. Omnino, si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum: quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans, omittas tuam. Vt enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne *c* ut quidam Graeca verba inculcantes iure optimo irrideamur; sic in actiones, omnemque vitam nullam

a Non frustra cum natura pugnandum

b Horat. *Tu nihil invita dices faciesve Minerva.*

c Ut apud Lucillum a Mutio ridetur Albutius: Chaere Tite.

discrepantiam conferre debemus. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnunquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in caussa *a* M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem, quod incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roboravisset, semperque in proposito, susceptoque consilio permansisset, moriundum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. Quam multa passus est Ulysses in illo errore diuturno, quum et mulieribus (si *b* Circe et Calypso mulieres appellandae sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem, et iucundum se esse vellet? Domi vero etiam contumelias servorum, ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Aiax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui, eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant; id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque suum maxime. Suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat: nec *c* scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiae; illi enim non optimas, sed

a Cato Vticae mortem sibi conscivit.

b Circe, Solis filia, Calypso nympha, quarum hospitio Ulysses aliquandiu usus est, ut procos Uxoris perderet. *c* Scenici, histriones e scena.

sibi accommodatissimas fabulas eligunt. Qui voce freti sunt *a* Epigonos, *b* Medumque; qui gestu Menalippam, Clytemnestram: semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non saepe Aesopus Aiacem. Ergo histrio hoc videb in scena, non videbit sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt, omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia: ut ea si non decore, at quam minimum indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus.

CAPVT XXXIX.

Decorum, ab iis, quae nobis fortuna attribuit, quaeve nobis iudicio ipsi adscivimus.

Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliquis, vel tempus imponit: quarta etiam, quam nobismetipsis iudicio nostro accommodamus: nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem, personam, quam gerere velimus, a nostra voluntate proficiscitur; *c* itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. Quorum vero patres aut maiores aliqua

a Epigoni, clamosa tragoedia de Thebis captis.
b Medus, filius Medeae.
c Quae quisque studia maxime sequitur.

gloria praestiterunt, eorum plerique in hoc genere laudis excellere: ut Q. Mutius P. filius in iure civili, Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam; quod idem fecit *a* Timotheus *b* Cononis filius, qui quum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem doctrinae, et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione maiorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt *c* obscuris orti maioribus. Haec igitur omnia, quum quaerimus, quid deceat, complecti animo, et cogitatione debemus.

CAPVT XL.

Constituendum vitae genus, et institutum.

In primis autem constituendum est, quos nos, et quales esse velimus, et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit: itaque ante implicatur aliquo certo genere, cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset iudicare. *d* Nam quod Herculem Prodicium dicunt (ut est

a Timotheus etiam Orator, Isocratis discipulus.
b Conon inclytus dux Atheniensium.
c Homines novi. *d* Prodicii sophistae de Hercule fabula perquam festiva refertur apud Xenophontem lib. 2 memorabilium.

apud Xenophontem) quum primum pubesceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est) exisse in solitudinem, atque ibi sedentem diu secum, multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam voluptatis, alteram virtutis, utram ingredi melius esset; hoc Herculi Iovis satu edito potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia, institutaque impellimur. Plerique autem parentium praeceptis imbuti ad eorum consuetudinem, moremque deducimur: alii multitudinis iudicio feruntur, quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentum disciplina, rectam vitae secuti sunt viam. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: in qua deliberatione ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam cum in omnibus, quae aguntur ex eo modo, quo quisque est natus (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda multo est rei cura maior adhibenda, ut constare in vitae *a* perpetuitate possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem, quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam, utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitae: sed naturae magis: multo enim

a Perpetuitate, idest constantia.

et firmior est, et constantior, ut fortuna nonnunquam, tanquam ipsa mortalis cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat: id enim maxime decet; nisi forte se errasse intellexerit in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere) *a* facienda morum, institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adiuvabunt, facilius, commodiusque faciemus; sin minus, sensim erit, pedetentimque facienda; ut amicitias, quae minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente praecidere. Commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse maiores, primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda; deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive causas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere: illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis, rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas, et impium

a Quomodo commutandum vitae genus.

judicandum est. *a* Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia seniorum, aliquid etiam de hac distinctione dicendum est.

CAPUT XLI.

Adolescentiam quae proprie deceant.

b Est igitur adolescentis maiores natu vereri, ex hisque deligere optimos, et probatissimos, quorum consilio, atque auctoritate nitatur. *c* Ineuntis enim aetatis inscientia senum constituenda, et regenda prudentia est. *d* Maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore, patientiaque et animi, et corporis, ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria; atque etiam quum relaxare animos, et dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae: quod erit facilius, si in eiusmodi quidem rebus maiores natu velint interesse.

CAPVT XLII.

Senectutem quae deceant maxime.

Senibus autem labores corporis minuendi, *e* exercitationes animi etiam augendae videntur; danda vero opera, *f* ut et amicos, et inventutem, et maxime remp. consilio, et prudentia quam plurimum adiuvent. *g* Nihil autem magis

a Decorum ab aetate.
b Verecundia. *c* Disciplina. *d* Industria.
e Exercendus animus. *f* Vt prosint aliis.
g Turpis res desidiosa senectus, luxuriosa turpior, libidinosa turpissima.

cavendum est senectuti, quam ne languori se, desidiaeque dedat. Luxuria vero cum omni aetati turpis, tum senectuti fœdissima est: sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est, quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.

CAPVT XLIII.

Magistratus personam quae deceant.

Ac ne illud quidem alienum est de magistratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus intelligere, se gerere personam civitatis, debereque eius dignitatem, et decus sustinere, servare leges, iura describere, ea fidei suae commissa meminisse. *a* Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus jure vivere, neque submissum, et abiectum, neque se efferentem; tum in rep. ea velle, quae tranquilla, et honesta sint; talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. *b* Peregrini autem et incolae officium est; nihil praeter suum negotium agere, nihil de alieno inquirere, minimeque in aliena esse repub. curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda, consilioque capiendo servare constantiam.

a Privatum quid deceat.
b Hospitis officium.

CAPVT XLIV.

Decorum a cultu, motuque corporis.

Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, et dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed satis erit intelligi. In his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, et apud quos vivamus: iis quoque de rebus pauca dicantur.

CAPVT XLV.

Quasdam corporis partes indecore ostendi, res item quasdam inhoneste vel fieri palam, vel aperte nominari.

Principio corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, quae formam nostram, reliquamque figuram, in qua esset species honesta, posuit in promptu; quae partes autem corporis ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae ac turpem, eas contexit, atque abdidit. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis, ipsique necessitati dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo occulte;

id dicere obscenum est; itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscenitas. *a* Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici pene Cynici, qui reprehendunt, et irrident, quod ea, quae turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est: sed dicitur non obscœne: liberis dare operam re honestum est, nomine obscœnum; pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et omne, quod abhorret oculorum, auriumque approbatione, fugiamus. Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus teneant illud decorum. *b* Quibus in rebus duo sunt maxime fugienda; ne quid effeminatum, aut molle, et ne quid durum, aut rusticum sit. Nec vero histrionibus, oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. *c* Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplina verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo; verentur enim, ne si quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam aperiantur, adspiciantur non decore. *d* Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra, et duce.

a Cynici, et veteres Stoici nihil dictu putabant obscœnum, quod factu turpe non esset.
b Gestus neque mollis, neque rusticus.
c Exemplum verecundiae, et a scena petitum.
d Exemplum Romanae verecundiae.

CAPVT XLVI.

Quae forma virum, quae feminam deceat, et quatenus utrique colenda: quis item gestus qui motus decorus.

Quum autem pulchritudinis duo genera sint, *a* quorum in altero venustas sit, in altero dignitas: venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus: et huic simile vitium in gestu, motuque caveatur. Nam et palaestrici motus saepe sunt odiosiores, et histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione, et in utroque genere, quae sunt recta, et simplicia, laudantur. *b* Formae autem dignitas coloris bonitate tuenda est: color exercitationibus corporis. *c* Adhibenda est praeterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam: eadem ratio est habenda vestitus, in quo, sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est. *d* Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut *e* pomparum ferculis similes esse videamur: aut in festinationibus suscipiamus ni-

a Dignitas virorum, venustas mulierum.
b Forma, vestitus.
c Mundities media inter elegantiam vitiosam, et agrestem negligentiam.
d Incessus moderatus.
e Pomparum, in quibus sacra, et simulacra lentissimo incessu circumferuntur. Horat. saepe velut qui currebat fugiens hostem, persaepe velut qui Iunonis sacra ferret.

mias celeritates: quae quum fiunt, anhelitus movetur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes, atque exanimationes incidamus, et si attentos animos ad decori conservationem tenebimus. Motus autem animorum duplices sunt, alteri cogitationis, alteri appetitus. *a* Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: *b* appetitus impellit ad agendum: curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur: appetitum rationi obedientem praebeamus.

CAPVT XLVII.

Duplex orationis genus: rhetoricum, et quotidianum.

Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex: altera contentionis, altera sermonis: contentio disceptationibus; tribuatur iudiciorum, concionum, senatus: sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur: persequatur etiam convivia: contentionis praecepta rhetorum sunt, nulla sermonis; quamquam haud scio, an possint haec quoque esse. *c* Sed discentium studiis inveniuntur magistri, huic autem, qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia. *d* Quamquam quae verborum, sententiarumque praecepta sunt, ea-

a Cogitatio. *b* Appetitus.
c Ea nemo docet, quae nulli cupiant discere.
d Sermo purus, et cum dignitate.

dem ad sermonem pertinebunt. *a* Sed quum orationis iudicem vocem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis: utrumque a natura omnino petendum est: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium, et leniter. Nihil aliud fuit in *b* Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti literarum: quamquam erant literati, sed et alii: hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis, literae neque expressae, neque oppressae, ne aut obscurum esset, aut *c* putidum. Sine contentione vox, nec languens, nec canora. Vberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Caesar Catuli patris frater vicit omnes: ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret: in omnibus igitur his elaborandum est, si in omni, quid deceat exquirimus.

CAPVT XLVIII.

Sermo familiaris quemadmodum moderandus.

d Sit igitur hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis, minimeque pertinax: insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios: sed cum reliquis in rebus, tum in sermone com-

a Pronunciatio cuiusmodi.
b Catuli pater et filius, de quibus in Bruto.
c Putidum, idest odiosum, et affectatum.
d Ne acerbus, ac pertinax, ne insulsus, immodicus, ut rebus accommodus, ne obtrectatorius.

muni vicissitudinem non iniquam putet: ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat, si iocosis, leporem: in primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse moribus: quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus detrahendi caussa, aut perridiculum, aut severe, maledice, contumelioseque dicitur. *a* Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de repub., aut de artium studiis, atque doctrina. *b* Danda igitur opera est, ut etiamsi aberrare ad alia cœperit, ad haec revocetur oratio: sed utcumque aderunt res: neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat, et ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. *c* Sed quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, idest motus animi nimios, rationi non obtemperantes: sic eiusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira existat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat; *d* maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et vereri, et diligere videamur. *e* Obiurgationes etiam nonnunquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore, et verborum gravitate acriore: id

a Vt honestis de rebus.
b Ne vagus, et inaequalis.
c Ne concitatior.
d Ne contumeliosus in amicos.
e Obiurgatio quatenus adhibenda.

agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: sed ut ad urendum et secandum, sic et ad hoc genus castigandi raro, invitique veniemus, nec unquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina: sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. Magna autem parte clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta ut et severitas adhibeatur, et contumelia repellatur; atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius caussa, qui obiurgetur, susceptum esse. *a* Rectum est autem etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiamsi nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere: quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter fieri possunt, nec iis, qui adsunt, probari. *b* Deforme etiam est de se ipso praedicare, falsa praesertim, et cum irrisione audientium imitari militem gloriosum.

CAPVT XLIX.

In aedificiis extruendis qui modus.

Et quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe, dicendum est etiam, qualem *hominis* honorati, et principis domum placeat esse, cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio, et tamen adhi-

a Ne tum quidem referendum maledictum, quum male audierimus.

b Indecore iactantia Thrasonica.

benda dignitatis, commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in palatio, et plenam dignitatis domum: quae quum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini ad consulatum putabatur: hanc Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit: hic summi et clarissimi viri filius in domum multiplicatam non repulsam solum retulit, *a* sed ignominiam, etiam et calamitatem. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quaerenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est: et ut in ceteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum: *b* sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi, et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis: aliter ampla domus dedecori domino saepe sit, si est in ea solitudo, et maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari: odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur: *c* *o Domus antiqua, heu quam dispari dominare domino!* Quod quidem his temporibus in multis licet dicere, Cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumtu, et magnificentia prodeas, quo in genere

a Ignominiam, quod consulatu repulsus: calamitatem, quia reputandus reus.

b Domus optimatis neque angusta, neque vasta.

c E poeta quopiam sumtus versiculus videtur. Antiquam autem nobilem dixit et angustam.

multum mali etiam in exemplo est: studiose enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli summi viri, virtutem quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus: eademque mediocritas ad usum, cultumque vitae referenda est. Sed haec hactenus.

CAPVT L.

Tria omni in vita servanda.

a In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve maior, neve minor cura, et opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, ut caveamus, ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem, et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum trium praestantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

CAPVT LI.

Decorum a loco, ac tempore.

Deinceps de ordine rerum, et temporum opportunitate dicendum est. Hac autem scientia continetur ea, quam Graeci *b* εὐταξία nominant, non haec, quam interpretamur mode-

a Vt consilio, non cupiditate suscipiatur.
b εὐταξίαν, quae eadem modestia, quid sit.

etiam, quo in verbo modus inest: sed illa est εὐταξία, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque ut eamdem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quae agentur, aut dicentur, loco suo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis, et collocationis fore. Nam et ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis, et accommodatis locis: locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt; tempus autem actionis opportunum Graece a εὐκαιρία, Latine appellatur occasio: sic fit, ut modestia haec, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem esse prudentiae definitio, de qua principio diximus: hoc autem loco de moderatione, et temperantia, et earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque quae erant prudentiae propria, loco suo dicta sunt: quae autem harum virtutum, de quibus iamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.

CAPVT LII.

Quid quo loco, ac tempore deceat, dedeceatque.

Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut quemadmodum in oratione constanti, sic in vita sint omnia apta inter se, et convenientia.

a εὐταξία, quae latine opportunitas, quid sit: καίρος, occasio, εὔκαιρος, opportunus, καιρος, importunus

a Turpe est enim, valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in praetura Sophoclem poetam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles: O puerum pulchrum, Pericle! at enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere. Atque hoc idem Sophocles, si in *b* athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci, et temporis, ut si quis, quum caussam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscitia temporis. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem, et praecepta desiderant: quae autem parva videntur esse delicta, neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum: *c* ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet. *d* Sic videndum est in vita, ne forte quid discrepet, vel multo etiam magis, quo maior et melior actionum, quam sonorum concentus est. Itaque

a Indecorum aut in re seria nugari, aut in re iocosa serium esse.

b Athletae, qui virtutis exercendae gratia certant.

c Harmonia ut in fidibus, ita et in vita.

d Ne minimis quidem in rebus oportet a loco, ac tempore dissentire.

ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt; sic nos, si acres, ac diligentes esse volumus, animadversoresque vitiorum, magna saepe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione, aut contractione ex mœstitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex ceteris similibus facile iudicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio, naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale, quodque eorum sit, ex aliis iudicare: ut, si quid dedeceat in aliis, vitemus, et ipsi Fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismetipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur emendandi caussa magistri. Nec vero alienum est ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, et, quid his de unoquoque officii genere placeat, exquirere. Maior enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur: in quibus videndum est non modo, quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat, atque etiam, qua de caussa quid quisque sentiat. *a* Vt enim pictores, et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poetae, suum quisque opus a vulgo considerari vult: ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur; hique et secum, et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt; sic aliorum iudicio permulta nobis, et facienda, et non facienda, et mutanda, et corrigenda

a Id de Appelle refert Plinius, et de Marone item literis proditum.

sunt. Quae vero more aguntur, institutisque civilibus, de iis nihil est praecipiendum. Illa enim ipsa praecepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut si quid *a* Socrates, aut Aristippus contra morem, consuetudinemque civilem fecerint, locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi, et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. *b* Cynicorum vero ratio tota est eiicienda: est enim inimica verecundiae sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. *c* Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis, atque magnis est, bene de rep. sentientes, ac benemeritos, aut merentes, sicut aliquo honore, aut imperio affectos, observare, et colere debemus: tribuere etiam multum senectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis et peregrini: in ipsoque peregrino privatimne, an publice venerit; ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem, et consociationem colere, tueri, servare debemus.

CAPVT LIII.

Quae artes, et qui quaestus sordidi qui contra liberales.

Iam de artificiis, et quaestibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut fœnera-

a Socrates reus factus, quod Atheniensium instituta contemneret.

b Cynicorum institutum, quoniam abhorret ab humana verecundia reiiciendum.

c Quid erga quamque personam deceat.

torum. Illiberales autem et sordidi quaestus mercenariorum omniumque, quorum operae, non quorum artes emuntur: est enim illis ipsa merces *a* auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui *b* mercantur a mercatoribus, quod statim vendant: nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur: nec vero quidquam est turpius vanitate, opificesque omnes in sordida arte versantur: nec vero quidquam ingenuum potest habere officina: minimaeque artes hae probandae, quae ministrae sunt voluptatum: cetarii, lanii, coqui, sartores, piscatores, ut ait *c* Terentius: adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium. *d* Quibus autem artibus, aut prudentia maior inest, aut non mediocris utilitas quaeritur, ut *e* medicina, ut *f* architectura, ut *g* doctrina rerum honestarum, hae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. *h* Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est; sin magna, et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda: atque etiam si satiata quaestu, vel contenta potius, ut saepe *i* ex alto in portum, ex ipso portu se in agros, possessionesque contulerit, videtur iure optimo posse laudari. k Omnium

a Auctoramentum, praemium, aut obiurgatio.
b Circitores.
c Ex Eunucho.
d Artes honestae.
e Medicus fidelis.
f Architectus.
g Studia.
h Mercatura copiosa citra vanitatem.
i Ex alto, idest, e mari.
k Laus agriculturae.

autem rerum ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine, nihil libero dignius: de qua quoniam in Catone maiore satis multa diximus, illinc assumes, quae ad hunc locum pertinebunt.

CAPVT LIV.

E duobus honestis utrum honestius.

Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio, et comparatio: de duobus honestis utrum honestius, qui locus a Panaetio est praetermissus. Nam quum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis: hae in diligendo officio saepe inter se comparentur, necesse est. *a* Placet igitur aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur. Idque hoc argumento confirmari potest, quod si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis omnia, quae cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret, et contempletur: tamen si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum illa *b* sapientia, quam σοφίαν Graeci vocant: *c* pru-

a Iustitiae officia priora officiis prudentiae.
b Sapientia rerum intelligibilium.
c Prudentia rerum agendarum.

dentiam enim, quam Graeci φρόνησιν aliam quamdam intelligimus, quae est rerum expetendarum, fugiendarumque scientia. Illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum, atque humanarum scientia, in qua continetur deorum, et hominum communitas, et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est certe; necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio, contemplatioque naturae manca quodam modo, atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur: ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur: pertinet igitur ad societatem generis humani; ergo haec cognitioni anteponenda est, atque id optimus quisque re ipsa ostendit et iudicat. Quis est enim tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut si ei tractanti, contemplantique res cognitione dignissimas, subito fit oblatum periculum, discrimenque patriae, cui subvenire, opitularique possit, non illa omnia relinquat, atque abiiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re, aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis, officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad hominum charitatem, qua nihil homini debet esse *a* antiquius. Atque illi, quorum studia, vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus, et commodis non recesserunt: nam et erudiverunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis

a Antiquius, idest carius.

essent, ut *a* Thebanum Epaminondam Lysias Pythagoreus, *b* Syracusium Dionem Plató, multique multos: nosque ipsi quidquid ad remp. attulimus, si modo aliquid attulimus, a doctoribus, atque doctrina instructi ad eam, et ornati accessimus. Neque solum vivi, atque praesentes studiosos discendi erudiunt, atque docent, sed hoc idem etiam post mortem monumentis literarum assequuntur: nec enim locus ullus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret, ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur: ita illi ipsi doctrinae studiis, et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam, prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque caussam *c* eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare: quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum *d* communitate iuncti sumus. Atque ut apium examina non fingendorum favorum caussa congregantur, sed quum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic

a Epaminondas dux Thebanus a Lysia Tarentino philosopho Pythagoraeae philosophiae praeceptis institutus.

b Dion Syracusanus a Platone.

c Eloquentia ad communitatis commoda utilior, quam contemplatio.

d Communitatem magis, ac prius secundum naturam hominis esse, quam cognoscendi cupiditatem: ideo enim discimus, ut societatem adiuvemus, non ideo coniungimur, ut cognoscamus: idque acutissima metaphora docet.

hominies, ac multo etiam magis, natura congregati, adhibent agendi, cogitandique solertiam. Itaque nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, idest ex societate generis humani, attingat rerum cognitionem, solivaga cognitio, et ieiuna videatur: itemque magnitudo animi, remota communitate, coniunctioneque humana, feritas sit quaedam, et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum, atque communitas. Nec verum est quod dicitur a quibusdam propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis, atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem, et societatem: quod si omnia nobis, quae ad victum, cultumque pertinent, quasi *a* virgula divina, ut aiunt, suppeditarent, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione, et scientia collocaret. Non est ira: nam et solitudinem fugeret, et socium studii quaereret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum, et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione, et scientia continetur.

a Virgula divina, idest citra nostram operam. Proverbiale.

CAPVT LV.

Iustitia ne, an temperantia polior.

Illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam moderationi, modestiaeque semper anteponenda. Non placet: sunt enim quaedam ita fœda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae caussa sapiens facturus sit: ea Posidonius collegit permulta, sed ita tetra quaedam, ita obscœna, ut dictu quoque videantur turpia. *a* Haec igitur non suscipiat quis reip. caussa ne resp. quidem pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipub. quidquam illorum facere sapientem. *b* Quare hoc quidem effectum sit in officiis deligendis, id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate: etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. Ita sit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quod cuique sit praeponendum videre. In ipsa autem communitate sunt *c* gradus officiorum, ex quibus, id

a Ne iustum quidem, quod non idem decorum.
b Ex ipsis iustitiae officiis aliud alio honestius.
c Gradus officiorum: 1 Dii, 2 Patria, 3 Parentes, 4 Pupilli nobis crediti, 5 Clientes, 6 Hospites, 7 Cognati, 8 Affines. De his apud Gellium l. V. c. XVII.

cuique praestet, intelligi possit, et prima diis immortalibus, secunda patriae, tertia parentibus, deinceps gradatim reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestum ne, an turpe sit: sed etiam duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

FINIS LIBRI PRIMI.

M. TVLLII CICERONIS DE OFFICIIS.

LIBER SECVNDVS

Ad Marcum filium.

CAPVT I.

Superiore libro duas propositae initio divisionis partes absolvit, quid honestum, quid contra, et in honestis, utrum honestius. In hoc de alteris duabus promittit, quid utile, quid inutile: tum inter utilia, utrum utilius, aut quid utilissimum. Deinde inconstantiae reprehensionem deprecatur, quod a civili vita, quam saepe praetulerit, nunc ad otium studiorum se convertit: tum cur ad philosophiam potius, quam ad aliud studiorum genus. Postremo, cur Academicus de officiis praecipiat, rationem reddit.

Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes,

ad copias; in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile, tum ex utilibus, quid utilius, aut quid maxime utile; de quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto, ac de iudicio meo dixero. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt, tamen interdum vereor ne quibusdam bonis viris philosophiae *a* nomen sit invisum; mirenturque, in ea tantum me operae, et temporis ponere. Ego autem, quamdiu resp. per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas, cogitationesque in eam conferebam: *b* quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio, aut auctoritati locus, *c* socios denique tuendae reipub. summos viros amisissem; nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem, nec rursum indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam respub. stetisset, quo coeperat statu, nec in homines non tam commutandarum quam evertendarum rerum cupidos incidisset. Primum enim ut stante republica facere solebamus, *d* in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Quum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet literae conticuerunt, *e*

a Bene nomen, quod erat apud politicos viros invidiosum: nam res ipsa bono viro non potest non probari.
b Caesaris tyrannidem notat.
c Socios Catonem, Milonem.
d In agendo, idest in dicendo.
e Forenses in iudiciis, senatoriae in consultationibus.

forenses, et senatoriae; nihil autem agere quum animus non posset, in iis studiis ab initio versatus aetatis, existimavi, honestissime molestias deponi posse, si me ad philosophiam retulissem, *a* cui quum multum adolescens discendi caussa temporis tribuissem, posteaquam honoribus inservire coepi, meque totum reip. tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum, et reip. temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea literis mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. *b* Quid est enim per deos optabilius sapientia? quid praestantius? quid melius? quid homine dignius? hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur; nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiae. Sapientia autem est (ut a veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum, et humanarum, caussarumque, quibus hae res continentur, scientia: cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. *c* Nam sive oblectatio quaeritur animi, requiesque curarum, quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid inquirunt, quod spectet, et valeat ad bene, beateque vivendum? sive ratio constantiae, virtutisque ducitur, aut haec ars est, aut nulla omnino, per quam

a Subsecivae operae studiis date.
b Laus philosophiae.
c Duobus nominibus philosophiam commendat: primum, quod vitam tranquillam, iucundamqne reddit: deinde quod per hanc unam nobis tota in vita constamus.

eas assequamur; nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius solent disputari; quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbati reip. muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. *a* Occurritur autem nobis, et quidem a doctis, et eruditis quaerentibus, satisne constanter facere videamur, *b* qui quum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia; *c* non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat unquam, quid sequatur; quae enim ista esset mens, vel quae vita potius non solum disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes alia probabilia, contra alia non probabilia esse dicimus. Quid est igitur, quod me impediat ea, quae mihi probabilia videantur, sequi; quae contra, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? *d* contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum pro-

a Occurritur, aut in congressu resistitur, et repugnatur; nam id quoque significat occurro.
b Quoniam Academicum morem multis locis probavit.
c Correctio.
d Efficax refutandi genus, quum argumentum velati te-

babile elucere non posset, nisi ex utraque parte caussarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima, nobilissimaque philosophia Cratippo auctore versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt, tamen haec nostra, finitima vestris ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

CAPVT II.

Vtilitatem non eam hic accipit, quam vulgus pecuniario lucro metitur et commoditate undecumque parta; sed eam, quae cum honesto sit coniuncta, et ad vitae societatem pertineat.

Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duae ad decus, honestatemque pertinent, duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur; honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, idipsum est, quod utile appellatur; in quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate secernens, et constitueret honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum, qua nulla pernicies maior homi-

lum in adversarium retorquetur; non erat tibi disserendum, quoniam negas, quidquam percipi, immo ob istud ipsum omni de re disserendum, ut probabile certe eluceat.

num vitae potuit afferri. Summa quidem auctoritate philosophi severe sane, atque honeste, haec tria genera *a* confusa *b* cogitatione distinguunt: quidquid enim iustum sit, id utile etiam esse censent; itemque quod honestum, idem iustum; ex quo efficitur, ut, quicquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, hi saepe versutos homines, et callidos admirantes, malitiam sapientiam iudicant; quorum error eripiendus est, omnisque opinio ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis, iustisque factis, non fraude, et malitia se intelligant ea, quae velint, consequi posse.

CAPVT III.

Quae quaque ex re commoda, aut incommoda capiantur, quae Graeci et ἐυχρηςήματα, et δυχρηςήματα nominant. Colligitque, quidquid est fere in vita commodi, aut incommodi, id homini ab homine nasci.

Quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia eiusdem generis: partim animalia, quae habent suos impetus, et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum, atque vitam. Ra-

a Confusa, idest inseparabilia re.
b Cogitatione, idest ratione distinguunt.

tione autem utentium duo genera ponuntur, unum deorum, alterum hominum: *a* deos placatos pietas efficiet, et sanctitas: proxime autem, et secundum deos homines hominibus maxime utiles esse possunt. Earumque rerum, quae noceant, et obsint, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, *b* homines hominibus obesse plurimum arbitrantur; ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent: nec his sine hominum administratione uteremur; *c* neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum, fructuumque reliquorum perceptio, et conservatio sine opera hominum ulla esse potuisset. Iam vero *d* et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur; eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii; nec ferrum, aurum, aes, argentum effoderetur penitus abditum sine hominum labore, et manu. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab

a Dii semper benefici piis.
b Homines ab homine plurimum vel commodi, vel incommodi.
c Artes ad usum vitae excogitatae. Quae vero quisque in vita invenerit, refert Plin. lib. 7, cap. 19.
d Commutatio mercium.

hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? At *a* deductus aquarum, *b* derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opera habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu, atque opera capere potuisse. *c* Qui denique ex bestiis fructus, aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera *d* aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere possemus, ab eisdemque *e* et eae, quae nocent, interficiuntur, et quae usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? *f* Quis enim aegris subveniret: quae esset oblectatio valentium? qui victus, aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? Quibus rebus exculta hominum vita tantum *g* distat a victu, et cultu bestiarum.* Vrbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedifi-

a Fontes canalibus ducti.
b Rivis derivata flumina.
c E brutis quae commoditates.
d Pastoria.
e Venatio.
f Medicina.
g *Destitit*, idest distare cœpit; aut *distat*, legatur, ut est in nonnullis exemplaribus.

cari, nec frequentari: *a* ex quo leges, moresque constituti, tum iuris aequa descriptio, certaque vivendi disciplina; quas res, et mansuetudo animorum consecuta, et verecundia est; effectumque, ut esset vita munitior, atque ut dando, et accipiendo, mutandisque facultatibus, et commodis nulla re egeremus. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis enim est, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem belli, nec principem domi magnas res, et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo *b* Themistocles, Pericles, *c* Cyrus, *d* Agesilaus, *e* Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum, atque consensu; sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni, et copiosi, qui collectis *f* ceteris caussis *g* eluvionis, *h* pestilentiae, *i* vastitatis, *k* belluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumta; deinde

a Politica.
b Themistocles, Pericles, duces Athenienses.
c Cyrus Persarum tyrannus.
d Agesilaus Lacedaemoniorum dux.
e Alexander Macedonum rex.
f Fatales casus.
g Eluviones ab inundantibus arvis.
h Pestilentiae a caelo corrupto.
i Vastitates a fuga incolarum.
k Impetus serpentium, locustarum, cuniculorum.

comparat, *a* quanto plures deleti sint homines hominum impetu, idest bellis, aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate. Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint, et obsint; primum hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adiungere. Itaque quae in rebus inanimis, quaequae in usu, et tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis; hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum promta, ac parata, virorum praestantium sapientia, et virtute excitantur. Etenim virtus omnis tribus in rebus fere *b* vertitur; quarum una est in perspiciendo, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quidque gignatur, quae cuiusque rei sit caussa; alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Graeci *c* πάθη nominant, appetitionesque, quas illi ὁρμὰς, obedientes efficere rationi; tertium iis, quibuscum congregamur, uti moderate, et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat, expleta, cumulataque habeamus; per eos denique, si quid importetur nobis incommodi, *d* propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantaque poena afficiamus, quantam aequitas, humanitasque patitur. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complecta-

a Plurima pernicies homini ab homine.

b Vertitur, deponens, pro veratur.

c πάθη tum morbos, tum perturbationes, tum affectiones, nonnulli passiones verterunt.

d Incommoda a casu.

mur, eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post; sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res, vel adversas, quis ignorat? Nam et quum prospero flatu eius utimur, ad exitus pervehimur optatos; et quum *a* reflavit, affligimur. Haec igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet: primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia: deinde a bestiis ictus, morsus, impetus. Haec ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime *b* trium, saepe multorum, clades imperatorum, ut nuper summi, ac singularis viri; invidiae praeterea multitudinis, atque ob eas, *c* benemeritorum saepe civium expulsiones: calamitates, fugae; rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum operibus, et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere, atque excitare possimus; quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis *d* comparetur, ita fortassis etiam brevior videbitur.

a Reflavit, idest adversa flavit.

b Trium, Pompeii in Thes. Petreii in Hisp. filiorum Pomp.

c Expulsus Camillus, Phocion damnatus. Cessit invidiae Scipio.

d Comparetur, idest compensetur.

CAPVT IV.

Quibus rebus commoveantur homines, ut quempiam magistratu dignum putent, eique parere velint.

a Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum, atque honestandum, aut benevolentiae gratia faciunt, quum aliqua de caussa quempiam diligunt: aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant: aut cui fidem habent, et bene rebus suis consulere arbitrantur; aut cuius opes metuunt: aut contra a quibus aliquid exspectant; ut quum reges, popularesve homines *b* largitiones aliquas proponunt: *c* aut postremo pretio ac mercede ducuntur: quae sordidissima est illa quidem ratio, et inquinatissima et iis, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, quum quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nunquam hoc subsidium necessarium est, quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subiiciunt se homines imperio alterius, et potestati pluribus

a Primum honores hominis ab homine deferuntur.
b Conducta suffragia.
c Mercenarius honos.

de caussis; ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe sibi id utile futurum, aut metu; ne vi parere cogantur, aut spe largitionis, promissisque capti, aut postremo, ut saepe in nostra rep. videmus, mercede conducti.

CAPVT V.

Vtilissimum is, qui cum imperio sunt, ab omnibus amari: metui tum turpe, tum minime tutum.

Rerum autem omnium nec aptius est quidquam ad opes tuendas, quam diligi, nec alienius, quam timeri. Praeclare enim Ennius, *quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, periisse expetit*. Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero *a* huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paret quae cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquarum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam interitum talem effugit. Malus enim est custos diuturnitatis metus: contraque benevolentia fidelis; vel ad perpetuitatem. *b* Sed iis, qui vi oppressos

a Caesar tyrannizans oppressus.
b Metu coërceri servile.

imperio coërcent, sit sane adhibenda saevitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil esse potest dementius; quamvis enim demersae sint leges alicuius opibus: quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissae libertatis, quam retentae. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes, et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur; ita facillime, quae volumus, et privati in republica consequemur; etenim, qui se metui volent; a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est. Quid enim censemus *a* superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens tonsorios, candenti carbone sibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheraeum, quo animo vixisse arbitramur? Qui (ut scriptum legimus) quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem (ut scriptum est) *b* compunctum notis Threiciis, districto gladio iubebat anteire; praemittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem, et barbarum, et

a Dionysius Siracusarum tyrannus.

b Thraces barbari, apud quos frons stigmatibus compuncta nobilitatis erat insigne, apud alios servi fugacis indicium.

stigmatiam putaret, quam coniugem. Nec eum fefellit; ab ea est enim ipsa propter pellicatus suspicionem infectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente metu possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros *a* nobilitata crudelitas: qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi Alexander: non a paucis, ut hic noster, sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? *b* Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrum contulerunt? Quid? *c* Lacedaemonios iniuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis? Externa libentius in tali re, quam domestica recordor. *d* Veruntamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur, exitus erant, bellorum aut mites, aut necessarii. Regum, populorum, nationum portus erat, et refugium senatus. Nostri autem magistratus, imperatoresque ex una hac re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate, et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terrae verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc

a Nobilitata adeo, ut etiam in proverbium abierit Phalarismus, et Phalaridis imperium.

b Defectio Macedonum a Demetrio rege superbo ad Pyrrum humanum.

c Lacedaemones ob superbiam a sociis deserti contra Thebanos pugnaturi.

d P. R. imperium caritate auctum, saevitia amissum.

consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamus; post vero *a* Syllae victoriam penitus amisimus; *b* desitum est enim videri quicquam in socios iniquum, quum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam caussam non honesta victoria; est enim ausus dicere, hasta posita, quum bona in foro venderet, et bonorum virorum et locupletium, et certe civium, praedam suam se vendere: *c* secutus est, qui in caussa impia, victoria etiam foediore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias, regionesque uno calamitatis iure comprehenderet. Itaque vexatis, et perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho *d* Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua nunquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt; multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno *e* sol quicquam vidisset indignius. Iure igitur plectimur; nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, nunquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas. Nec vero unquam bellorum civium semen, et caussa deerit, dum homines perditi *f* hastam illam

a Syllae victoris crudelitas in Marianos.
b *Desitum est* pro *desiit*, eleganter, ut *coeptum est*, *quitum est*.
c Caesar Sylla crudelior.
d Massilia Galliae Narbonensis urbs P. R. amica, cuius imago in triumpho circumlata.
e Sol vidisset, proverbialiter.
f Hasta Syllae, et Caesaris.

cruentam et meminerint, et sperabunt, quam P. Sylla quum vibrasset, dictatore propinquo suo, idem sexto tricesimo anno post a sceleratiore hasta non recessit; *a* alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus premiis propositis, nunquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis *b* modo stant et manent, iique ipsi iam extrema scelera metuentes rem vero publicam penitus amisimus; atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse, et diligi maluimus. *c* Quae si populo Romano iniuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod quum perspicuum sit benevolentiae vim esse magnam, metus imbecillam, sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci cum honore, et fide caritatem. Sed ea non pariter omnes egemus; nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum, et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium; haec enim est una res prorsus ut non multum differat inter summos, et mediocres viros; eaque est utrisque propemodum comparanda. Honore, et gloria, et benevolentia civium

a Cornelius in priore scriba tantum, in posteriore etiam quaestor.

b *Modo* non refertur ad *stant*, sed ad *parietes*; idest tantum parietes stant, non etiam imperium.

c Exemplum a majori.

fortasse non aeque omnes egent, sed tamen, si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum tum ad cetera, tum ad amicitias comparandas. Sed de amicitia *a* alio libro dictum est, qui inscribitur Laelius. Nunc dicamus de gloria; quamquam ea quoque de re *b* duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum.

CAPVT VI.

Tribus maxime rebus adduci multitudinem, ut honore dignum aliquem ducat, benevolentia, fide, et admiratione.

Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his; si diligit multitudo, si fidem habet, si cum admiratione quadam honore dignos putat. Haec autem, si est simpliciter, breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus.

a Laelius Cic. de amicitia.
b Duo libri Cic. de gloria.

CAPVT VII.

Quae res homini multitudinis benevolentiam concilient.

Ac primum de illis tribus, quae ante dixi, benevolentiae praecepta, videamus; quae quidem beneficiis capitur maxime; *a* secundo autem loco benefica voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit; vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama, et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei, omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum, et ad facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum, decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura, et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem caussae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores.

CAPVT VIII.

Quibus rebus efficiatur, ut nobis habeatur fides.

Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam; nam et iis fidem habemus, quo plus intelligere, quam nos arbi-

a Humanitas, et benignitas grata populo.

tramur, quosque et futura prospicere credimus, et quum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem, et consilium ex tempore capere posse; hanc enim utilem homines existimant, veramque prudentiam. Iustis autem, et fidis hominibus, idest bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis, iniuriaeque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos recissime committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet; quippe quum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, *a* prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendum fidem; quo enim quis versutior, et callidior est, hoc invisior, et suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiae iustitia coniuncta quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium: iustitia sine prudentia multum poterit; sine iustitia nihil valebit prudentia. Sed ne quis sit admiratus, cur, quum inter omnes philosophos constet, a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes; nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse; alia est illa, quum veritas ipsa limatur in disputatione subtilitas; alia quum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus. Popularibus enim verbis est agendum, et usitatis, quum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur.

a Suspecta sine iustitia, prudentia.

CAPVT IX.

Quae res multitudinis admirationem moveat, quae contra contemtum.

Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum honore ab his digni iudicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna, et praeter opinionem suam animadverterunt; separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona; itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam, et singulares virtutes perspicere: despiciunt autem eos, et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant; non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, et ad faciendam iniuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his male existimant. Quamobrem (ut ante dixi) contemnuntur ii, *a* qui nec sibi, nec alteri, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. *b* Admiratione afficiuntur ii, qui anteire ceteros virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere: nam et *c* voluptates, blandissimae dominae maiores partes animi a virtute detorquent; et dolorum quum admoventur faces,

a Nec sibi, nec aliis utiles proverbio dicti.
b Admiratio et continentia. *c* Voluptates dominae.

praeter modum plerique exterrentur; vita, mors, divitiae, paupertas omnes homines vehementissime permovent. *a* Quae qui in utramque partem excelso animo, magnoque despiciunt, quumque aliqua his ampla, et honesta res obiecta est, totos ad se convertit, et rapit; tum quis non admiretur splendorem, pulcritudinemque virtutis? Ergo et haec animi despicientia admirabilitatem magnam facit; *b* et maxime iustitia (ex qua una virtute viri boni appellantur) mirifica quaedam multitudini videtur; nec iniuria: nemo enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quae his sunt contraria, aequitati anteponit. *c* maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur; quod in quo viro perperspectum fit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit; et benevolentiam quod prodesse vult plurimis; et ob eandem caussam fidem, et admirationem, quod eas res spernit, et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur. Ac mea quidem sententia, omnis ratio, atque institutio vitae adiumenta hominum desiderat: in primisque ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones, quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. *d* Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio iustitiae necessaria est; eoque etiam magis, quod si eam non habebunt, iniusti habebuntur; nullis praesidiis septi multis

a Admiratio a magnanimitate. *b* Admiratio a iustitia.
c A pecuniarum contemtu.
d Iustitiae opinio ad omnes vitae partes necessaria.

afficientur iniuriis. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est. *a* Cuius tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio, et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere; nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum; ille autem qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis, aut relinquatur; *b* quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem, et *c* Bardylis Illirius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit, et multo maiores Viriathus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri, imperatoresque *d* cesserunt; quem C. Laelius, is, qui sapiens *e* usurpatur, praetor fregit, et comminuit, ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet, atque augeat, quantam eius vim inter leges, et iudicia in constituta rep. fore putamus? Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait *f* Herodotus, sed etiam apud maiores nostros, fruendae iustitiae caussa

a A minore exemplum. *b* Leges latronum inter ipsos.
c Bargulus, et Viriatus latrones, ob aequitatis opinionem potentes.
d Cesserunt, verecunde, quum viros significet.
e Usurpatur, idest vulgo nominatur
f Herodotus in Thalia, et Clio, iustitiae opinio primum reges fecit.

videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur inops multitudo ab iis, qui maiores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute praestantem; qui quum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda, summos cum infimis pari iure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit caussa, quae regum. Ius enim semper quaesitum est aequabile; neque enim aliter esset ius; id si ab uno iusto, et bono viro consequebantur, eo erant contenti; quum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una, atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adiuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines, his auctoribus, non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda, et retinenda iustitia est, tum ipsa propter se se; nam aliter iustitia non esset: tum propter amplificationem honoris, et gloriae. *a* Sed ut pecuniae non carendae solum ratio est, sed etiam collocandae, quae perpetuos sumtus, suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales; sic gloria et quaerenda, et collocanda ratione est. Quamquam praeclare Socrates hanc viam ad gloriam proximam, et quasi *b* compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu stabilem se gloriam

a Honoris vel quaerendi, vel defendendi modus.
b Compendiariam, idest expeditam, et brevem.

consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria *a* radices agit, atque etiam propagatur; ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt; nec simulatum potest quidquam esse *b* diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem; sed, brevitatis caussa, familia erimus contenti una. Tiberius enim Gracchus Publii filius tandiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit. *c* Ac eius filii nec vivi probabantur a bonis, et mortui obtinent numerum iure caesorum. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, iustitiae fungatur officia. Ea quae essent, dictum est libro superiore. Sed ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. *d* Nam si quis ab ineunte aetate habet caussam celebritatis, et nominis, aut a patre acceptam (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse) aut aliquo casu, atque fortuna; in hunc oculi omnium coniiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, anquiritur; et tanquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse, nec factum. *e* Quorum autem prima aetas propter humilitatem, et obscuritatem in hominum ignoratione versatur, hi simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis

a Agere radices, ut agere rimas, agere gemmas.
b Nihil fucatum diuturnum.
c Filii Tiberii, et C. Gracchi, utrique ob seditionem interemti.
d Nobilibus curandum, ne quid maiorum imaginibus indignum committant.
e Novis summa probitate opus, ut nobilitentur.

debent contendere; quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur.

CAPVT X.

Adolescentes quibus rebus populo primum commendentur ad gloriam.

Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest; in qua multi apud maiores nostros extiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, *a* cuius altera pars sceleris nimium habuit; altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, *b* quum te Pompeius alae alteri praefecisset, magnam laudem, et a summo viro, et ab exercitu consequebare equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum repub. cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto; quamobrem ad ea, quae restant, pergamus. Vt igitur in reliquis rebus multo maiora sunt opera animi, quam corporis; sic hae res, quas persequimur ingenio, ac ratione, graviores sunt, quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia, tum pietate in parentes, tum in suos benevolentia. Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros, et sapientes viros, bene consulentes reip. contulerunt; quibuscum si frequentes sint, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerint ad imi-

a Caesariana. *b* Pompeiana.

tandum a P. Rutili adolescentiam ad opinionem et innocentiae et iuris scientiae P. Mucii commendavit domus. *b*. Nam Lucius quidem Crassus, quum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili, et gloriosa. Et qua aetate qui exercentur, laude affici solent, ut de Demosthene accepimus, ea aetate L. Crassus ostendit, id se in foro optime iam *c* facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. Sed quum sit ratio orationis, quarum in altera sermo sit, in altera contentio; non est id quidem dubium, quin contentio orationis maiorem vim habeat ad gloriam. Ea est enim, quam eloquentiam dicimus. *d* Sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas, affabilitasque sermonis. Exstant epistolae et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum (sic enim accepimus) quibus praecipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deliniant. *e* Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose, sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus,

a Domus familiaritas.
b Crassus adolescens accusatione C. Carbonis nobilissimi civis nobilitatus
c Cave *impraemeditatum* legas, ut magna quaedam habent exemplaria: nihil enim cum sensu convenit.
d Affabilitas.
e Eloquentia.

quam ceteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mista modestiae gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. *a* Sed quum sint plura caussarum genera, quae eloquentiam desiderant, multique in nostra rep. adolescentes et apud iudices, et apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima admiratio est in iudiciis; quorum ratio duplex est. Nam et ex accusatione, et defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paullo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum, et inutilem civem C. Corbanum in iudicium vocavit. *b* Sed hoc quidem non est saepe faciendum, nec unquam, nisi aut reip. caussa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinio, *c* ut nos pro Siculis, pro Sardis; pro M. Albutio Iulius. In accusando etiam M. Aquilio L. Fusii cognita industria est. Semel igitur, aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, reip. tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius non est reprehendendum; modus tamen adsit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominetur. *d* Quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui

a Senatoria oratio forensi ad gloriam parandam uberior.
b Raro accusandum, et quatenus.
c Accusatio Verris, item pro Sardis.
d Brutus accusator vehemens.

iuris civilis in primis peritus fuit. *a* Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem unquam innocentem iudicio capitis arcessas; id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam a natura ad salutem hominum, et ad conservationem datam, ad bonorum pestem, perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium, impiumque, defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est semper in causis verum sequi; patroni nonnunquam verisimile, etiamsi minus sit verum, defendere. Quod scribere, praesertim quum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. *b* Maxime autem et gloria paritur, et gratia defensionibus: eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur, ut nos et saepe alias, et *c* adolescentes contra L. Syllae dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus: quae, ut scis, exstat oratio.

CAPVT XI.

Duplex liberalitatis genus, et quatenus ad conciliandam multitudinem adhibendum.

Sed expositis adolescentium officiis, quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia, ac liberalitate dicendum est. Cuius

a Scelestum accusare innocentem: humanum defendere aliquando nocentem. *b* Maxima ex defendendo gloria.
c Adolescentes, id est an. 27.

est ratio duplex: nam aut opera benigne fit indigentibus, aut pecunia: facilior est haec posterior, locupleti praesertim; sed illa lautior, ac splendidior, et viro forti, claroque dignior. Quanquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur *a*; largitioque; quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit: ita benignitate benignitas tollitur; qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. Atqui opera, idest virtute, et industria benefici, et liberales erunt, primum quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt: deinde consuetudine beneficentiae paratiores erunt, et tanquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Praeclare epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur. Quae te, malum, inquit, ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum, et praebitorem sperent fore? Bene ministrum, et praebitorem, quia sordidum regi; melius etiam, quod largitionem corruptelam dixit esse: fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. Hoc ille filio: sed praeceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non est dubium, quin illa benignitas, quae constat ex opera, et industria, et honestior sit, et latius pateat, et possit prodesse pluribus. Nonnunquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus

a Largitiones multis de caussis vitandae.

omnino repudiandum est: et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, sed diligenter, atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt, inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae. Quum enim dando egere coeperint alienis bonis manus afferre coguntur. Ita quum benevolentiae comparandae caussa benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita reseranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus saepissime usurpatum, iam in proverbii consuetudinem venit, *a* largitionem fundum non habere. Etenim quis potest esse modus, quum et idem, qui consuerunt, et illud idem alii desiderent? Omnino duo sunt genera largorum; quorum alteri prodigi, alteri liberales. Prodigi, qui epulis, et *b* viscerationibus, *c* et gladiatoriis muneribus, *d* ludorum, *e* venationumque apparatu pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam sint relicturi omnino. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos

a Adagium a dolio pertuso translatum, quod ut infusa aqua nunquam tamen impletur, ita nec populus largitionibus. *b* Viscerationes, convivia e carnibus.
c Munera gladiatorum, spectacula cruenta.
d Ludorum, idèst comoediarum, aut tragoediarum.
e Venationum, quum novae quaedam ferae populo exhibentur.

a praedonibus redimunt, aut aes alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum *a* collocatione adiuvant, aut opitulantur in re vel quaerenda, vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit *b* Teophrasto in eo libro, quem de divitiis scripsit, in quo multa praeclare, illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia, et apparatione popularium munerum; taliumque sumtuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cuius exempla pauca posui, multo, et maior videtur, et certior. Quanto Aristoteles gravius, et verius nos reprehendit, qui has effusiones pecuniarum non admiremur, quae fiunt *c* ad multitudinem deliniendam? At ii, qui cum ab hoste obsidenur, si emere aquae sextarium mina cogerentur, hoc primo auditu incredibile nobis videri, omnesque *d* mirari; sed quum attenderint, veniam necessitati dare; in his immanibus iacturis, infinitisque sumtibus nihil nos magnopere mirari, quum praesertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve, exiguumque tempus: *eaque a laevissimo quoque*: in quo tamen ipso una cum satietate memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, haec pueris, et mulierculis, et servis, et servorum simillimis liberis esse grata: gravi vero homini, et ea, quae fiunt, iudicio certo ponderanti, probari

a Collocatione, quum nuptum dantur.
b Notatus a Cic. Teophrastus.
c Ad multitudinem deliniendam, in multis exemplaribus non est adscriptum.
d Miror in malam partem.

posse nullo modo. Quanquam intelligo in nostra civitate inveterasse iam a bonis temporibus, ut splendor AEdilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus cum cognomine dives, tum copiis, functus est aedilitio maximo munere. Et paullo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio magnificentissima aedilitate functus est: deinde C. Claudius Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima verò nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. Vitanda tamen est suspicio avaritiae. Mamerco homini ditissimo praetermissio aedilitatis consulatus repulsàm attulit. *a* Quare et si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus, ut nos ipsi fecimus; et si quando aliqua res maior, atque utilior populari largitione acquiritur: ut Oresti nuper prandia *b* in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. Ne Marco quidem Seio vitio datum est, quod in caritate *c* asse modium populo dedit. Magna enim se et inveterata invidia, nec turpi iactura, quando erat aedilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quòd gladiatoribus emtis reipub.

a Honestis de caussis faciendae nonnunquam largitiones, sed modicae.

b Mos antiquus decimam partem Herculi consecrare, ut ditescerent, unde decimam, Herculanam partem Plautus nominat.

c Assis hic aereum nummulum significat.

caussa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus, furoresque compressit. Caussa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. *a* L. quidem Philippus, Q. filius, magno vir ingenio, in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. Dicebat idem C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus, *b* nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumtus aedilitatis fuit. *c* Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque quae ad usum reipub. pertinent. Quamquam quod praesens tanquam in manum datur, iucundius est; tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo propter Pompeium: sed doctissimi non probant ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus; et Phaleraeus Demetrius, qui Periclem principem Graeciae vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa *d* Propylea coniecerit. Sed de hoc genere toto in his libris, quos de republica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, tem-

a Qui citra largitiones ullas honores sunt consecuti.
b Nostro anno Emphasis est.
c Quibus in rebus sumtus huiusmodi rectius collocantur.
d Propilaea Minervae. Idest vestibula sumtuosius coepta invidiam attulere Pericli.

poribus necessaria, et tum ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est.

CAPVT XII.

Privata liberalitas, in quos, et quatenus exercenda.

In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus caussis affecti esse debemus. Alia caussa est eius, qui calamitate premitur, et eius qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. *a* Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adiuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo debemus; sed in deligendis idoneis iudicium, et diligentiam adhibere, nam praeclare Ennius:

b *Benefacta male locata, malefacta arbitror.* Quod autem tributum est bono viro, et grato, in eo, cum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota, gratissima est liberalitas; eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quamplurimos afficiamus, quorum memoria liberis, posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem

a Ad succurrendum promtiores esse oportet, quam ad ornandum.

b Carmen denominationibus, et contrariorum reciprocatione decentissimum.

beneficii oderunt; eamque iniuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri; eumque qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam reip. utilis est, *a* redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro, in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Haec est gravium hominum, atque magnorum: illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Conveniet autem tum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum; in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus, et confiniis aequum, et facilem, multa multis de iure suo cedentem; a litibus vero, quantum liceat, et nescio, an paullo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. *b* Est enim non modo liberale paullum nonnunquam de suo iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi sinere flagitiosum est; sed ita, ut illiberalitatis, avaritiaeque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. *c* Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas; est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus;

a Vt alii sint ad pugnam promptiores, et ne egestas rerum novarum cupiens faciat.

b Paullulum aliis de suo iure concedere liberalitatis species.

c Hospitalitas publice privatimque utilis ad multa.

idque etiam reip. est ornamento homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus, et gratia. Theophrastus quidem scribit, *a* Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse: ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicunque Laciades in villam suam divertisset.

CAPVT XIII.

In altero beneficentiae genere, quod operis constat, multam valere iuris prudentiam, longe plurimum eloquentiam.

Quae autem opera, non largitione beneficia dantur, haec tum in universam rempub., tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare, atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque cum multa praeclara maiorum, *b* tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio, atque interpretatio: quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt. Nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, quum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia

a Cimonis hospitalitas in contribules suos.
b Antiquitus in praetio habita iurisprudentia.

facile vicisset. Haec igitur opera grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. *a* Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, et gratior, et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic quoque ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, et facile laborantis, quodque in patriis est moribus; multorum causas et non gravate, et gratuito defendentis, beneficia, et patrocinia late patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Quum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut iurisperiti esse, aut diserti; *c* licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, commendantem iudicibus, et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur, aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria. *d* Iam illud non sunt admonendi (est enim in promtu) ut animadvertant, quum alios iuvare velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit.

a Dicendi facultas antefertur.
b Turpis mercenaria eloquentia.
c Ex levioribus quoque operis gratiam concitari.
d Aut vitanda, aut mitiganda offensio.

Si imprudentes, negligentiae est; si scientes, temeritatis. Vtendum etiam est excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris necesse fuerit, nec aliter facere potueris: ceterisque operis, et officiis erit, id quod violatum est, compensandum.

CAPVT XIV.

Operam apud tenues, et bonos rectius, quam apud locupletes collocari; nulli tamen, nisi iusta in re, praestandam esse.

Sed quum in hominibus iuvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat, dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est: sed quis est tandem, qui inopis, et optimi viri caussae non anteponat in opera danda gratiam fortunati, et potentis? A quo enim expeditior, et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit: nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. *a* Commode autem, quicumque dixit, pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere; et qui habeat, retulisse. At qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt; quin etiam beneficium se de-

a Lepidissima dissimilitudo inter relatam gratiam, et redditam pecuniam.

disse arbitrantur; quum ipsi, quamvis magnum aliquod acceperint: atque etiam a se postulari, aut expectari aliquid suspicantur. Patrocinio vero tuo se usos, et clientes appellari, *a* mortis instar putant. At vero ille tenuis, quum quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus expectat (eget enim multis) gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum munus; si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndum et illud est, quod si opulentum fortunatumque defenderis, in illo uno, aut forte in liberis eius manet gratia; *b* sin autem inopem, probum tamen, et modestum; omnes non improbi humiles, quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus. Sed si res *c* in contentionem veniet, nimirum *d* Themistocles est auctor adhibendus, qui quum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: ego vero, inquit malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro. Sed corrupti mores, depravatique sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? Illum fortasse ad-

a Mortis instar, idest extremum malum.
b Hnmilis probitas.
c Contentionem, idest consultationem, et collationem.
d Themistocles apophthegma. Malo virum sine pecunia, quam sine viro pecuniam. Nihil dici potuit vel gravius, vel festivius.

iuvat, qui habet: ne id quidem semper: sed fac iuvare; utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae, quominus iuvetur, modo ne adiuvént; sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualisque sit. *a* Extremum autem praeceptum in beneficiis, opera danda est, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid per iniuriam. Fundamentum enim perpetuae commendationis, et famae est iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

CAPVT XV.

Liberalitas in universam multitudinem modice exercenda, exaetiones non nisi in iusta necessitudine.

Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant, deinceps de iis, quae ad universos, quaeque ad remp. pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum eiusmodi sunt, ut *b* ad universos cives pertineant; partim singulos ut attingant; quae sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, ut universis, nec minus, ut etiam singulis consulatur; sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe non obsit reip. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur aerarium: modica M. Octavii, et reip. tolerabilis, et plebi necessaria; ergo et civibus, et reip. salutaris.

a Turpi in caussa nemini commodanda opera.
b Singuli, et universi pugnant inter se.

In primis autem videndum erit ei, qui remp. administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, quum legem agrariam ferret, quam tamen *a* antiquari facile passus est; et in eo vehementer se moderatum praebuit: sed cum in agendo multa populariter, tum illud male non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent. *b* Capitalis oratio, et ad aequationem bonorum pertinens; qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob caussam maxime ut sua tuerentur, resp. civitates constitutae sunt. Nam etsi duce natura congregabantur homines, tamen, spe custodiae rerum suarum, urbium praesidia quaerebant. *c* Danda etiam opera est, ne quod apud maiores nostros saepe fiebat, propter aerarii tenuitatem, assiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum: idque ne eveniat, multo ante erit providendum. Sin quae necessitas huius muneris alicui reip. obvenerit (malo enim, quam nostrae *d* ominari, neque tamen de nostra, sed de omni repub. disputo) danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rempub. gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat, et debeat, non

a Antiquari, idest tolli, et abrogari.
b Capitalis, idest ad extremam perniciem spectans.
c Exactio tributorum vitanda.
d Ominari, idest nominando caussam malum omen adferre.

est necesse disputare; est enim in promtu; tantum locus attingendus fuit.

CAPVT XVI.

Ad gratiam multitudinis comparandam maxime valere abstinentiam, contraque ex invasione alieni summam existere perniciem.

Caput autem est in omni procuratione negotii, et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. *a* Vtinam, inquit C. Pontius Samnis, ad illa tempora fortuna me reservasset, et tunc essem natus, si quando Romani dona accipere coepissent! Non essem passus diutius eos imperare. Ne illi multa secula exspectanda fuerunt: modo enim hoc malum in hanc remp. invasit. Itaque facile patior, tunc potius Pontium fuisse; siquidem in illo tantum fuit roboris. *b* Nondum centum, et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis *c* a Lucio Pisone lata est lex, nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges, et proximae quaeque duriores; tot rei, tot damnati; tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum; tanta, sublatis legibus, et iudiciis, expilatio, direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. Laudat *d* Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quidni laudet? Sed in

a Memorabile de Roman. ducum continentia.
b Sero avaritia ad Romanos demigravit.
c Ab hoc Trib. pleb. primum lata lex de repetundis, Censorino, et Manlio coss.
d Africani abstinentia, Val. M. de absinent.

illo alia maiora. Laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est *a* Paulus: tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem *b* Africanus, nihilo locupletior Carthagine eversa. Quid? Qui eius collega in censura fuit, *c* Lucius Mummius, nunquid copiosior, quum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit: quanquam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. Nullum igitur vitium tetrius (ut eo, unde digressa est, referat se oratio) quam avaritia, praesertim in principibus rempub. gubernantibus. Habere enim quaestui rempub. non modo turpe est, sed sceleratum etiam, et nefarium. *d* Itaque quod Apollo Pythius oraculum edidit Spartam nulla re alia; nisi avaritia perituram; id videtur non solum Lacedaemoniis, sed et omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipub. praesunt, quam abstinentia, et continentia. Qui vero populares esse volunt, ob eamque caussam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus

a Pauli AEmilii in victoria Persae abstinentia. Lege Plutarchum.
b Scipio AEmilianus, qui Africanus minor.
c Mummius Achaicus, eversa Chorinto, ab omni praeda abstinuit.
d Oraculum Spartae redditum.

pellantur; aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reip. concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis *a* condonantur pecuniae; deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium, ut supra dixi, civitatis, atque urbis, ut sit libera, et non sollicita suae rei cuiusque custodia. Atque in hac pernicie reipub. ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse; et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit iniuriam, et meminit, et praesefert dolorem suum: nec si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademtum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis, aut etiam seculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat; qui autem habuit amittat? Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum Ephorum expulerunt; Agin regem, quod nunquam antea apud eos acciderat, necaverunt. *b* Ex eoque tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni existerent, et optimates exterminarentur, et praeclarissime constituta resp. dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus

a Condonantur, remittuntur.
b Calamitas ex iniustis largitionibus.

malorum, quae a Lacedemoniis profectae a manarunt latius. Quid? Nostros Gracchos, Tiberii Gracchi summi viri filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? * At vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui quum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus; quumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant eius civitatis locupletissimi, restituit: remque publicam adventu suo liberavit. Sed quum animadverteret in bonis, et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur: et quinquaginta annorum possessiones movere non nimis aequum putabat: propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emtionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria; iudicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Quum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum iussit esse. Isque celeriter ad Ptolemaeum suum hospitem venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui quum exposuisset, patriam se liberare velle, caussamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adiuvaretur. Quam quum Sycionem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum

a Patere latius, manare latius, venustus sermo.

quibus caussas cognovit, et eorum, qui aliena tenebant, et eorum qui sua amiserant; perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes constituta concordia sine querela discederent. O virum magnum, dignumque, qui in nostra rep. natus esset! *a* Sic par est agere cum civibus, non (ut bis iam vidimus) hastam in foro ponere, *b* et bona civium voci subiicere praeconis. At ille Graecus, id quod fuit sapientis, et praestantis viri, omnibus consulendum putavit. Eaque est summa ratio: et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes aequitate eadem continere. Habitant gratiis in alieno. Quid ita? Vt quum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu me invito fruare meo? Quid est aliud aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum; cum tu habeas, ego non habeam pecuniam? *c* Quamobrem ne sit aes alienum, quod reip. noceat, providendum est, quod multis rationibus cavere potest; non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius remp. continet, quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Nunquam vehementius actum

a Stomacatur Cicero nonnihil etiam privato dolore.
b Divisio agrorum indigna.
c Exaggerat condamnationem aeris alieni.

est, quam, me consule, ne solveretur. Armis, et castris tentata res est ab omni genere hominum, et ordine: quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de repub. tolleretur. Nunquam nec maius aes alienum fuit; nec melius, nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. *a* At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit, quum eius iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret peccare, etiamsi caussa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempub. tuebuntur. In primisque operam dabunt, ut iuris, et iudiciorum aequitate suum quisque teneat: neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda obsit invidia. Praeterea quibuscumque rebus vel belli, vel domi poterunt, remp. augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt: haec apud maiores nostros factitata. Haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipub. magnam sibi adipiscentur et gratiam, et gloriam. *b* In his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrius Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem, et pecuniae; quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles; sunt certe utiles.

a Caesar acriter taxatus.

b Panaetius a Cicerone defensus contra Antipatrum.

CAPVT XVII.

Quibus rationibus valetudo et res familiaris tum paranda, tum tuenda.

Sed valetudo sustentatur notitia sui corporis, et observatione, quae res, aut prodesse soleant aut obesse; et continentia in victu omni, atque cultu, corporis tuendi causa; et praetermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent. Res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo: conservari autem diligentia, et parsimonia; iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro qui *a* oeconomicus inscribitur: quem nos ista fere aetate quum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus.

CAPUT XVIII.

Quartum genus deliberationis inter utilia utrum utilius, aut quid utilissimum.

Sed utilitatum comparatio (quoniam hic locus erat quartus a Panaetio praetermissus) saepe est necessaria: nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis comparari solent. Cum externis corporis hoc modo comparantur: valere ut malis, quam dives esse. Cum

a Oeconomicus, idest de familia administranda.

corporis, externa hoc modo: dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis; vectigalia urbana rusticis. *a* Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo cum quaereretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit, bene pascere. Quid secundum? Satis bene pascere. Quid tertium? Male pascere. Quid quartum? Arare. Et quum ille, qui quaesierat: dixisset: quid foenerari? tum Cato, quid hominem, inquit, occidere? ex quo, et multis aliis intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, vellem etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris ad medium Janum sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

a Quid in agricultura utilissimum sit, Cato indicavit.

FINIS LIBRI SECUNDI.

M. TVLLII CICERONIS DE OFFICIIS.

LIBER TERTIVS.

Publium *a* Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus sit, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit fere eius *b* aequalis, *c* nunquam se minus otiosum esse, quam quum otiosus, nec minus solum, quam quum solus esset. Magnifica vero vox, et magno viro, ac sapiente digna: quae declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum: ut neque *d* cessaret unquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duae res, quae languorem afferunt caeteris, illum *e* acuebant, otium, et solitudo *f* vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus. Nam et a republica, forensibusque negotiis armis impiis, vique prohibiti, otium persequimur: et ob eam causam urbe relicta, rura peragrantes, saepe soli sumus. Sed nec otium

a Hic, Annibale pulso, Affricam fecit tributariam.
b Aequalis ad aetatem refertur.
c Decora contentio, ac traductio.
d Cessare pro otiari, aut nihil agere.
e Acuere, pro acriorem facere.
f Verecundi collationem ingreditur.

hoc cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando; et a coetu hominum, frequentiaque interdum, tanqnam in portum se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium negotii inopia non requiescendi studio constitutum est. Extincto enim senatu, deletisque judiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro agere possimus? Itaque qui in maxima celebritate, atque in oculis civium quondam viximus; nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni; *a* propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. Quanquam Africanus maiorem laudem vel meo iudicio assequebatur. Nulla enim eius ingenii monumenta mandata literis, nullum opus otii, nullum solitudinis munus extat: ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum; quas cogitando consequebatur, *b* nec otiosum, nec solum unquam fuisse. Nos autem qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium,

a Latenter suum otium commendat

b Sapiens neque otiosus unquam, neque solus.

curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore eversa, quam multis annis, stante republica scripsimus. Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera, et fructuosa, nec ulla pars eius inculta, ac deserta sit; tum nullus feracior in ea locus est, nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter, honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe *a* huius memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido; *b* tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. Quod cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam expectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum, et Cratippi, ad quos quum tanquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem, et magistri. Quare quantum conniti animo potes, quantum labore contendere, si *c* discendi labor est potius, quam voluptas; tantum fac, ut efficias, neve committas, ut quum omnia suppeditata sint a nobis, tu te tibi defuisse videare. Sed haec hactenus. Multa enim saepe ad te cohortandi gra-

a Memoriae, idest aetatis.

b Loci cohortandi, primum a re, deinde ab expectatione, quam a sua, Cratippique persona, tum etiam a loco colligit.

c Nove dixit *discendi* pro *discere*.

tia scripsimus. Nunc ad reliqnam partem propositae divisionis revertamur.

CAPVT I.

Reprehensus Panaetius, quod tria genera pollicitus, tertium non exsolverit: ab aliis item notatus, quod eam partem homo Stoicus induxerit, in qua diceretur cum honestate pugnare utilitas, atque a Cicerone defensus.

Panaetius igitur qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus; tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, et consultare de officio solerent; uno, quum dubitarent, honestum ne id esset, de quo ageretur, an turpe; altero, utile ne, an inutile; tertio, si id, quod speciem haberet honesti pugnaret cum eo quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis tribus libris explicavit; de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec id exsolvit, quod promiserat. Qnod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posidonio est, triginta annis vixisse Panaetium posteaquam eos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis, praesertim quum scribat, nullum esse locum in philosophia tam necessarium. Minime vero assentior, iis qui negant, eum locum a Panaetio praetermissum sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia nunquam posset utilitas

cum honestate pugnare. De quo alterum potest habere dubitationem, adhibendum ne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed * relictum. Nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur, se deinceps esse dicturum. Accedit eodem testis locuples Posidonius, qui etiam scribit in quadam * epistola, Publium Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audiverat, ut nemo pictor esset inventus, *a* qui Coae Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulcritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat) sic ea, quae Panaetius praetermisisset, et non perfecisset, propter eorum, quae perfecisset, praestantiam neminem esse persecutum. Quamobrem de judicio Panaetii dubitari non potest; rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse dubitari potest. *b* Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoici placet; *c* sive quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti instar ha-

* *Relictum*, omnes libri veteres.
* *Epistula* habent antiq. monom.
a Nobilis illa Venus Apellis capite tantum absoluta, reliquo corpore delineata solum.
b Unicum bonum Stoici ponunt.
c Peripatetici ordinem bonorum inducunt.

beant; dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus Socratem solitum execrari eum qui primum haec natura cohaerentia, opinione distraxisset. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum. Quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset: ut ii, qui res expetendas vel voluptate, vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed quum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit; quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione peiorem, non videtur eiusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, convenienter naturae vivere, id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; caetera autem quae secundum naturam essent, ita *a* legere si ea virtuti, non repugnarent. Quod quum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam; nec omnino de eo genere quidquam praecipiendum fuisse. *b* Atque illud quidem honestum, quod proprie, vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque

a *Legere* pro *sumere*, vel *deligere*.
b Vera virtus in uno sapiente: simulacra eius etiam in mediocribus.

a virtute divelli unquam potest. In iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo similitudines honesti esse possunt. Haec enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, *media* Stoici appellant; ea communia sunt, et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressione discendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum, atque absolutum est, et, ut iidem dicunt, *a* omnes numeros habet; nec praeter sapientem, cadere in quemquam potest. Quum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulare videtur esse perfectum; propter eaque vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit, quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum. *b* Quod item in poematibus, et picturis usu evenit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea quae laudanda non sint; ob eam credo causam, quod insit in his aliquid probi quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare. Itaque quum *c* sint docti a peritis facile desistunt sententia. Haec igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quaedam honesta dicunt esse, nec sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus

a Omnes numeros habet, idest nulla pars deest.
b De artibus nemo recte iudicat, nisi artifex, de virtute nonnisi sapiens.
c *Docti* participium.

est *a* virtutis indoles; commoventur. Nec vero, quum *b* duo Decii, *c* aut duo Scipiones fortes viri commemorantur, aut quum *d* Fabricius, Aristidesve iusti nominantur: aut ab illis fortitudinis, aut ab his iustitiae, tamquam a sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, est ut sapientem intelligi volumus: nec ii, qui sapientes habiti, et nominati, *f.* Marcus Cato, et Cajus Laelius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant, speciemque sapientum. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari; nec id quidem. quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt. cum emolumentis unquam est comparandum. Tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si qua ad virtutem est facta progressio. Sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. *g* Qui autem omnia metiuntur emolumentis, et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate, hi solent in deliberando ho-

a Virtutis indoles.
b Decii, pater, et filius.
c Scipiones fratres
d Fabricius auri contemptor.
e Aristides Atheniensis, ob abstinentiam iusti cognomen meruit.
f Cato, et Lelius sapientes cognominati.
g Epicurei.

nestum cum eo; quod utile putant, comparare; boni viri non solent. Itaque existimo, Panaetium, quum dixerit homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere *a* modo, non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum: sed haec etiam inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnunquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? *b* Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. Saepe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli caussa ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest esse maius scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se adstrinxit scelere, si qui tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Imo vero honestas utilitatem secuta est.

a Modo pro dumtaxat.
b Exponit, quem habeat intellectum, quum honestas dicitur cum utilitate repugnare.

CAPVT II.

Formula praescripta, ne quando non falsa utilitatis specie ab honestate abducat, ut iustitiam vel solum, vel maximum bonum statuamus, iniustitiam malorum maximum, nihilque ad privatum commodum, sed ad communem societatem referantur omnia.

Itaque ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare, id videbitur, quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio nunquam recedemus. Erit autem haec formula Stoicorum rationi, disciplinaeque maxime consentanea: quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam a veteribus Academicis, et a Peripateticis vestris (qui quondam iidem erant, qui Academici: quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia) tamen splendidius haec ab eis disseruntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile, quidquam, quod non honestum; quam ab iis, quibus honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. *a* Detrahere igitur aliquid alteri, et

a Quodvis incommodum potius accipiendum, quam iniuste quid committendum.

hominem hominis incommodo suum agere commodum, magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam caetera, quae possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum, et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet, aut violet alterum disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. *a* Vt, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari, et interire totum corpus necesse est: sic; si unusquisque nostrum rapiat ad se commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia, societas hominum, et communitas evertatur necesse est. Nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, unam alteri acquirere, concessu est, non repugnante natura: illud natura mon patitur, ut aliorum spoliis nostras facultatesn, copias, opes augeamus. Neque vero hoc solum *b* natura, idest iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus reipublicae continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi caussa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt; incolumem esse civium coniunctionem: quam qui dirimunt, eos morte, exilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multo magis exigit ipsa naturae ratio, quae

a Mira similitudo, qua, et divus Paulus utitur de societate membrorum inter se.

b Ratio naturae, jus gentium; jus civile, quod hic leges populorum vocat.

est lex divina, et humana, cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volunt vivere) nunquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. *Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi, et magnitudo, itemque comitas, iustitia, liberalitas: quam voluptas, quam vita, quam divitiae, quae quidem contemnere, et pro nihilo ducere comparantem cum utilitate communi, magni animi, et excelsi est. Detrahere autem alteri, sui commodi caussa, magis est contra naturam quam mors, quam dolor, quam caetera generis eiusdem.*a *Itemque magis est secundum naturam pro omnibus gentibus, si fieri possit conservandis aut iuvandis, maximos labores, molestiamque suscipere, imitantem.* b *Herculem illum, quem hominum fama beneficiorum memor in concilio caelestium collocavit: quam vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis, ut excellas etiam pulcritudine, et viribus. Quocirca optimo quisque, splendidissimoque ingenio longe illam vitam huic anteponit.* c Ex quo efficitur, hominem naturae obedientem homini nocere non posse. Deinde qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur; aut nihil se existimat contra naturam facere; aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem *amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum*, quam facere cuipiam iniu-

a Virtus maxime secundum naturam.
b Hercules ob benefacta Deus habitus.
c Complexio qualiscumque.

riam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed et multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis, aut fortunae vitium animi vitiis gravius existimat. *a* Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscuiusque, et universorum: quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. Atque si etiam hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam caussam, quod is homo sit, consultum velit, necesse est, secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes, et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum lege naturae prohibemur; verum autem primum, verum igitur, et extremum. Nam illud quidem absurdum, est quod quidam dicunt, parenti se, aut fratri nihil detracturos commodi sui caussa; aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil iuris, et nullam societatem communis utilitatis caussa statuunt esse cum civibus; quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, hi dirimunt communem humani generis societatem; qua sublata beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur. *b*

a Societatis ius non modo cum propinquis, sed cum universis civibus, postremo, et cum hospitibus servandum.

b Alienum nihil usurpandum; nec si citra cuiusquam iniuriam fieri potest.

Quae qui tollunt etiam adversus Deos immortales impii iudicandi sunt: ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt. Cuius societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere sui commodi caussa, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quae non vacent iustitia. Haec enim una virtus omnium est domina, et regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit; nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim crudelem tyrannum, et immanem vir bonus, ne ipso frigore conficiatur, vestitu spoliare possit, nonne faciat? Haec ad iudicandum sunt facillima. *a* Nam si quid ab homine ad nullam partem utili tuae utilitatis caussa, detraxeris, inhumane feceris contraque naturae legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis; si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum: sin autem id non sit eiusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas aut quid huiusmodi, quam detractio, aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam

a Homini ad nihil utili detrahere licet, si eo spectes ut societati prosis, non proprie tibi.

est; est enim iniusta. Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat, et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti, atque inutili ad sapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae, qui, si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seque diligens *a* hanc caussam habeat ad iniuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, et ei, quam saepe commemoro, humanae societati. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla enim nobis cum tyrannis societas, sed potius summa distractio est; neque est contra naturam spoliare eum, si possis, quem honestum est necare: atque hoc omne genus pestiferum, atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine, et tamquam spiritu carere coeperunt, et nocent reliquis partibus corporis, sic ista in figura hominis feritas, et immanitas belluae a communi tamquam humanitate corporis segreganda est. Huius generis sunt quaestiones omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur. Eiusmodi igitur credo res Panaetium persecturum fuisse, nisi aliqui casus, aut occupatio consilium eius peremisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid sit id quod idcirco fugiendum non sit,

a Caussam, idest praetextum, et commentitiam defensionem.

quia omnino turpe non est. Sed quoniam operi inchoato, et prope iam absoluto, tamquam fastigium *a* imponimus: ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae volunt explicent; *b* sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas si potes, nihil praeter id, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum: sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est; et cum hoc tum illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. Ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat) sed ea, quae videntur utilia. Nihil vero utile quod non idem honestum; nihil honestum quod non idem utile sit saepe testatur, negatque, ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque, non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore diiudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullis adminiculis, sed, ut dicitur, *c* Marte nostro. Neque enim

a Fastigium, idest summam manum, ab aedificiis translatam: quibus perfectis, conus aliquis imponitur summo.

b Principia primi per se nota.

c Marte nostro proverbialiter, a militia translatum, ubi suo Marte rem gerere dicebantur, qui nullis auxiliaribus copiis adiuti committerent.

quidquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quae in manus meas venerunt.

CAPVT III.

Ne qua nos commoditas quantavis cum summa etiam impunitate coniuncta permoveat, ut vel tantillum ab honesto recedamus, sine quo nihil non perniciosum.

Quum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commoveri necesse est; sed si, quum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit, tunc non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo (recta enim, et convenientia, et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas; certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque si ad honestatem nati sumus; eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni est visum, aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet; necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum? quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honestum, id utile. *a* Quare error hominum non proborum, quum aliquid, quod utile visum est, arripuit id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa

a Turpis utilitas omnium scelerum parens.

testamenta nascuntur; hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum, et civium hinc opum nimiarum potentiae non ferendae, postremo tum etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec foedius excogitari potest. *a* Emolumentum enim rerum fallacibus iudiciis vident: poenam, non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est non vident. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum, et impium) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent. In ipsa enim dubitatione facinus inest etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi, et occultandi spes, opinioque removenda est. *b* Satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes Deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui quum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, aeneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent: quibus apertis, mortui vidit corpus magnitudine inusitata, anulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit (erat autem regius pastor)

a Turpitudo per se fugienda etiam summa impunitate proposita.

b Aurea praecepta, et semper in pectore gestanda.

tum in concilium pastorum se recepit. Ibi quum palam *a* eius anuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, quum in locum anulum inverterat. Itaque hac opportunitate anuli usus, reginae stuprum intulit; eaque adjutrice regem dominum interemit: sustulit quos obstare arbitrabatur. Nec in his quisquam eum facinoribus potuit videre. Sic repente anuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali, illi quidem, sed non satis acuti, fictam, atque commentitiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quasi vero ille aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. *b* Haec est vis huius anuli, et huius exempli si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, quum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis causa feceris, si id Diis, hominibusque futurum sit semper ignotum, sisne facturus. Negant id fieri posse. Quamquam potest id quidem. Sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Vrgent rustice sane: negant enim posse, et in eo perstant. Hoc verbum quid valeat, non vident. Quum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possint ne celare: sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si

a Pala, massa, qua anuli gemma clauditur.
b Cui rei fabulae fingantur, nempe ut exempla proponantur.

responderint, se, impunitate proposita, facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur, si negent, omnia turpia per se ipsa fugienda esse concedant. Sed iam ad propositum revertamur. Incidunt saepe multae caussae, quae conturbent animos utilitatis specie, non quum hoc deliberetur; relinquenda ne sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est) sed illud: possit ne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. *a* Quum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri, facere id iniuste: fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor: quum autem consilium hoc principes coepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, et memoriam regni esse tollendam; quod erat utile, patriae consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. *b* At in eo rege, qui urbem condidit, non ita. Species enim utilitatis animum pepulit eius: cui quum visum esset utilius, solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem, et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: et tamen muri caussam opposuit, speciem honestatis, neque probabilem, neque satis idoneam. Peccavit

a In Collatino propter invidiam nominis eiecto, quia publicae utilitati consultum est, ne honestus quidem abfuit

b Romulus ut solus imperaret, Remum fratrem occidit, hanc quidem caussam praetexens, quod moenia contra legem transiliisset.

igitur, pace, vel *a* Quirini, vel Romuli dixerim.

CAPVT IV.

Propriis commodis quatenus cuique inservire permissum.

Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, quum his ipsi egeamus: sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Crysippns, ut multa qui stadium, inquit, currit, eniti, et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat; supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere nullo modo debet. Sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est; alteri deripere, ius non est..

CAPVT. V.

Formula in amicitiis, ut semper honestati cedat benevolentia amici, fides praestetur, etiam maximis incommodis propositis. Communibus in rebus tantum caritati amicorum tribuatur, quantum religio, et honesti ratio patitur: ceterum ne qua res turpis aut petatur ab amico, aut praestetur petenti.

b Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra

a Romulus, Quirinus.
b Commodandum amicis, sed citra aras.

urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere; quam tulerunt legem sapientissimi consules Crassus, et Scaevola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respub. cum saepe, tum maxime bello Punico secundo, quae, *a* Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam unquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses quum Persarum impetum nullo modo possent sustinere; statuerentque, ut, urbe relicta, conjugibus et liberis *b* Troezene depositis, naves conscenderent; libertatemque Graeciae classes defenderent; * Cyrsilum quemdam suadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille sequi utilitatem videbatur: sed ea nulla erat repugnante honestate. Themistocles post victoriam eius belli, quod, cum Persis fuit, dixit in concione, se habere consilium reip. salutare, sed id sciri opus non esse:

a Cannensis a Cannis vico Apuliae, ubi Paulus Aemilius fuit cum innumerabili civium, et sociorum Romanorum multitudine caesus.

b Troezen in Peloponneso, in sinu Argolico, quae olim Posidonia dicta.

* Cyrsilum, alii Lycidam fuisse scribunt. Historia est apud Demosthenem, ἐν τῷ περὶ στεφάνου λόγῳ sic accipiendi erant, qui nunc tyrannis nostris omnia vel turpissima suadent, modo quaestuosa.

postulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret. Datus est Aristides. Huic ille, classem Lacedaemoniorum quae subducta esset *a* ad Gytheum, clam incendi posse: quo facto, frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. Quod Aristides quum audisset, in concionem magna exspectatione venit, dixitque, perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide, repudiaverunt. Melius hi, *b* quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. Maneat ergo, quod turpe sit, id nunquam esse utile; ne tum quidem, quum id, quod utile esse putes, adipiscare. Hoc enim ipsum utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

a Gytheum, nobile navale Lacedaemoniorum.

b In altero notatus Pompejus, qui ex piratis a se victis aliquot millia per colonias divisit: in altero Caesar, qui Campanorum agros distribuit.

CAPVT VII.

In contractibus communibus, quae formulae honesti, et utilis. Fingit autem speciem quandam jureconsultorum more: deque ea duos Stoicos diversa sentientes; quorum alter ad Stoicam rationem omnia refert; alter et hominum consuetudine, et jure civili moderatur.

Sed incidunt, ut supra dixi, saepe caussae, quum repugnare utilitas honestati videatur, ut animadvertendum sit, repugnet ne plane, an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones: si exempli gratia, vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia, et fame, summaque annonae caritate; si idem sciat, complures mercatores Alexandria *a* solvisse, navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit; dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus. Sapientem, et bonum virum fingimus: de eius deliberatione, et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet; sed dubitet, an turpe non sit. In hujusmodi caussis aliud Diogeni Babylonio videri solet magno, et gravi Stoico; aliud Antipatro, disciplo eius, homini acutisssimo: Antipatro omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emtor ignoret: Diogeni, venditorem, quatenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cetera sine insidiis agere: et quoniam vendat, velle

a Solvisse neutraliter, idest *navigasse.*

quam optime vendere. *a* Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri, fortasse etiam minoris, *quum major est copia*; cui sit iniuria? Exoritur Antipatri ratio ex altera parte. Quid ais? Tu quum hominibus consulere debeas, et servire humanae societati; eaque lege natus sis, et ea habeas principia naturae, quibus parere, et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas tua sit; celabis homines quid iis adsit commoditatis et copiae? Respondebit Diogenes fortasse sic: aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, quis sit finis bonorum: quae tibi plus prodessent cognita, quam tritici utilitas. Sed non quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. Imo vero (inquiet ille) necesse est, si quidem meministi, esset inter homines natura conjunctam societatem. Memini, inquiet ille: sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusque sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quicquam est, sed donandum. Vides in hac tota disceptatione non illud dici: quamvis hoc turpe sit, tamen quoniam expedit, faciam; sed ita expedire, ut turpe non sit: ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent; pestilentes sint, et habeantur salubres; ignoretur in omnibus * cubiculis apparere serpentes; malae materiatae, ruinosae; sed hoc praeter dominum

a Festivus dialogismus inter Diogenem, et Antipatrum.

* Quidam *cubilibus* legunt pro *latebris*.

nemo sciat. Quaero, si hoc emtoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit; num id injuste, an improbe fecerit? Ille vero inquit Antipater. Quid enim est aliud, *a* erranti viam non monstrare quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum est, si hoc non est, emtorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit; tu, quod placebat, emisti. *b* Quod si, qui proscribunt villam bonam beneque aedificatam, non aestimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim judicium emtoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sinautem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem eius rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quam si domini jussu ita *c* praeco praedicet? domum pestilentem vendo. Sic ergo in quibusdam caussis dubiis ex altera parte defenditur honestas; ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio.

a Publicae exsecrationes Atheniensium in eos, qui viam erranti non mostrassent.

b Tabula rerum venalium.

c Praeco auctionarius.

CAPVT VIII.

Superiori altercationi philosophorum suam interponit sententiam, omnino viro bono neque simulandum esse quidquam, neque simulandum sui commodi caussa, etiamsi mos, legesque civiles quaedam reticeri non vetent.

Quae dijudicanda sunt. Non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic aedium venditor celare emtores debuisse. Neque enim id est *a* celare, quidquid reticeas: sed quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui caussa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, et cujus hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis non ingenui, non justi, non viri boni; versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot, et alia plura nonne inutile est vitiorum subire nomina. *b* Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt, quod de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? Cajus Canius, eques Romanus, nec infacetus, et satis literatus, quum se Syracusas otiandi non negotiandi caussa, ut ipse dicere solebat, contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine

a Aliud *celare*, aliud *reticere*.
b Turpe celare, quod est, turpius mentiri, quod non est.

interpellatoribus posset. Quod quum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: et simul ad coenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur; dixitque, quid eos facere vellet. Ad coenam tempore venit Canius: opipare a Pythio paratum convivium. Cymbarum ante oculos multitudo; pro se quisque, quod coeperat, afferebat; ante pedes Pythii pisces abjiciebantur. Tum Canius quaeso, inquit, quid est hoc Pythi? Tantumne piscium? Tantumne cymbarum? Et ille. Quid mirum? Inquit: hoc loco est, Syracusis quicquid est piscium; hic aquatio: hac villa isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. *a* Gravate ille primo. Quid multa? Impetrat. Emit homo cupidus, et locuples tanti, quanti Pythius voluit; et emit instructos: *b* nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos. Venit ipse mature: scalmum nullum videt: quaerit ex proximo vicino, num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullae quod sciam, inquit ille, sed hic piscari nulli solent: itaque heri mirabar, quid accidisset. Stomachari Canius: sed quid faceret? Nondum enim Aquilius collega et familiaris meus protulerat de dolo malo

a Gravate ille primo, invitus, et vix.
b Nomina facit, debitorem se constituit.

a formulas, in quibus ipsis quum ex eo quaereretur, quid esset *b* dolus malus; respondebat, quum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, quum sit tot vitiis inquinatum. Quod si Aquiliana definitio vera est, ex omni vita simulatio, dissimulatioque tollenda est. Ita nec ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit, aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, et *c* circumscriptio adolescentium lege Laetoria, et sine lege judiciis, in quibus *d* EX FIDE BONA agitur. Reliquorum autem judiciorum haec verba maxime excellunt in arbitrio rei uxoriae, MELIUS, AEQUIUS, in fiducia, *e* UT INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? Aut in eo, quod *f* melius, aeqnius, potest ulla pars inesse fraudis? Aut, quum dicitur, inter bonos bene agier, quidquam agi dolose, aut malitiose potest? Dolus autem malus simulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium: non licitatorem venditor, nec qui contra se liceatur, emtor apponet. Uterque, si

a Formulas, iuris regulas.
b Quod dolo malo gestum est, id in integrum restitui oportet.
c Circumscribere, circumvenire, circumducere.
d Bonae fidei judicia.
e Inter bonos bene agier.
f Verba sunt solemnia, quibus in negotiis bonae fidei utebantur.

ad eloquendum venerit, non plus quam semel eloquetur. *a* Q. quidem Scaevola, Publii filius, quum postulasset, ut sibi fundus, cuius emtor erat, *b* semel *c* indicaretur, idque venditor ita fecisset; dixit, se pluris aestimare: addidit centum millia. Nemo est, qui hoc viri boni fuisse neget: sapientis negant; *d* ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Haec igitur est illa pernicies quod alios bonos, alios sapientes existimant. *e* Ex quo Ennius, necquicquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret. Vero id quidem, si, quid esset prodesse, mihi cum Ennio convenirent. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere, sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reip. Singulorum enim facultates, et copiae, divitiae sunt civitatis. Huic Scevolae factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim omnino tantum se negat facturum *f* compendii sui caussa, quod non liceat. Huic nec laus maxima tribuenda est, nec gratia. Sed sive simulatio et dissimulatio dolus malus est; perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus

a Nova Scevolae in emendo integritas.
b Semel, idest ut statim summum pretium eloqueretur.
c Indicaretur, idest aestimaret.
d Simile est vendere minoris, quam possis, et emere pluris, quam possis.
e Ex Ennio Medea.
f Compendium, idest lucrum.

non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini; certe istum virum bonum non facile reperiemus. Nunquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: et quia semper est honestum virum bonum esse, semper est utile. Ac de iure quidem praediorum sancitum est apud nos iure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam quum ex duodecim tabulis satis esset ea praestari, quae essent *a* lingua nuncupata; quae, qui inficiatus esset, dupli poenam subiret: a iureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. Quicquid enim esset in praedio vitii, id, statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset praestari oportere. Ut quum in arce augurium augures acturi essent, iussissentque, *b* T. Claudium Centumalum, qui aedes in Coelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis. Claudius proscripsit insulam; vendidit; emit Publius Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset, cognossetque, Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri iussus, *c* arbitrum illum adegit, quicquid sibi * dare, facere oporteret ex fide bona. M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater. Ut enim ceteri ex patribus, sic hic, qui

a Lingua nuncupata, veterum iurisprudentium sermo.
b In Claudio reticentia pro dolo malo damnata.
c Ad arbitrum adegit, idest vocavit ad arbitrum.
* *Dare, facere oporteret*, sunt antiquae dicendi formulae, ut apud iurisconsultos quoque latissime patet.

illud lumen progenuit, ex filio est nominandus.
Is igitur iudex ita pronuntiavit, quum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset, emtori damnum praestari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emtori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit: non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huiusmodi reticentiae iure civili omnes comprehendi non possunt: quae autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Hae Sergio *a* serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. *b* Ius Crassus *c* urgebat, quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari: aequitatem Antonius, quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset, teneret. Quorsum haec? Ut illud intelligas, non placuisse maioribus nostris astutos. *d* Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias. Leges, quatenus manu tenere possunt; philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Sunt ne igitur insidiae, tendere plagas, etiam

a Serviebant, idest debebant servitutem.
b Rigor iuris.
c Urgebat, idest premebat.
d Quid inter leges, et philosophorum dogmata.

si excitaturus non sis, nec agitaturus? Ipsae enim ferae, nullo insequente, saepe incidunt. Sic tu, aedes proscribas, tabulam tamquam plagam ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut iure civili; tamen naturae lege sanctum est. Societas est enim (quod etsi saepe dictum est, dicendum tamen est saepius) latissime quidem quae pateat, hominum inter homines; interior eorum, qui eiusdem generis sunt, propior eorum eiusdem civitatis. Itaque maiores aliud *a* jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri iuris, germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus; umbra, et imaginibus utimur. Eas ipsas utinam sequeremur. *b* Feruntur enim ex optimis naturae et veritatis exemplis. Nam quanti verba illa! UTI NE PROPTER TE, FIDEMVE TVAM CAPTVS, FRAVDATVSVE SIEM. Quam illa aurea! Vt INTER BONOS BENE AGI OPORTET, ET SINE FRAVDATIONE. Sed qui sint BONI, et quid sit BENE AGI, magna quaestio est. Q. quidem Scaevola pontifex maximus summam vim esse dicebat in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, EX FIDE BONA: fideique bonae nomen existimabat manare latissime, idque ver-

a Ius gentium ius civile continet, non contra.
b Iuris formulae a divina, et naturali ratione ductae.

sari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emtis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas continetur: in his magni esse iudicis statuere (praesertim quum in plerisque essent iudicia contraria) quid quemque cuique praestare oporteret. Quocirca astutiae tollendae sunt, eaque malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum, et malorum: malitia, si omnia, quae turpia sunt mala sunt, mala bonis anteponit. Nec vero in praediis solum ius civile ductum a natura malitiam fraudemque vindicat; sed etiam *a* in mancipiorum venditione venditorum fraus omnis excluditur. Qui enim scire debuit, de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto Aedilium. Heredum alia caussa est. Ex quo intelligitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscientia. Nec ulla pernicies vitae major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui impunitate, et ignoratione omnium proposita, abstinere possit injuria? Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est: qui non verbis sunt et disputatione philosophorum,

a In mancipiis, idest servis, aut ancillis quaeri solet, an sana, an fugitiva, an furacia.

sed vinculis, et carcere fatigandi. Sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili locupletis hominis *a* falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserunt, heredes secum *b* M. Crassum, et Q. Hortensium, homines eiusdem aetatis potentissimos: qui quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpae, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur: quamquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. Sed quum * Basilus Marcum ** Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset *eumque fecisset heredem*, hunc dico patronum agri Piceni, et Sabini (o turpem notam temporum illorum!) num erat aequum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen pervenire? Etenim si is, qui non defendit injuriam neque propulsat a suis, quum potest, injuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adiuvat iniuriam? *c* Mihi quidem etiam verae hereditates non honestae videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quaesitae. Atque in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso nam eadem utilitatis quae honestatis est regula: qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus

a Testamentum falsum.
b Notati Crassus, et Hortensius.
* *In antiq. lepid legitur Basillus.* ** *Satrium.*
c Hereditates turpes.

aberit, nullum facinus. Si enim cogitans: est illud quidem honestum, verum hoc expedit, res a natura copulatas audebit errore divellere: qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut si *a* digitis coacrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen eius irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem unquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui revera non esset heres; in foro, mihi crede, saltaret. Homo autem iustus, et is quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid quid sit vir bonus, nescire fateatur. At vero, si quis voluerit animi sui complicatam *b* notionem evolvere, iam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit; noceat, nemini, nisi lacessitus injuria. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat, dixerit quis, quod utile sit, quod expediat? imo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit iniustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fimbriam consularem, audiebam *c* de patre nostro puer, judicem M. * Lutatio Pinthiae fuisse equiti Romano sane honesto, quum is

a Supini, et quibus loqui non liberum erat, digitulo crepitantes quidquam significabant.
b Notionem, formam, et speciem dicit.
c De patre, pro a patre, inusitatius.
* Lutatio lapid. Capitol. et aliqui nummei argentei.

sponsionem fecisset: ni bonus vir esset: itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem nunquam judicaturum, ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra judicasset: aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, quum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. *a* Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates, noverat, nullo modo videri potest quicquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed nec cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat praedicare. Haec nonne est turpe dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod iam tritum est vetustate, proverbium: quum enim fidem alicuius, bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, *b* quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiamsi id possis, nullo refellente, obtinere? Videsne igitur hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paullo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse convertere? Vt enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen

a Exaggeratio est a Socrate ad Fimbriam, a Fimbria ad rusticos.

b Lusus genus erat micatio, digitis repente motis. Cic. de divinatione: quid est enim sors, idem propemodum, quod micare, quod talos iacere, quod tesseras. Citat idem adagium, et in secundo de finib. lib.

honestnm fieri nullo modo potest; sic quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante, et repugnante natura. At enim quum per magna premia sunt, est caussa peccandi. *a* C. Marius quum a spe consulatus longe abesset, et iam septimum annum post praeturam iaceret, neque petiturus unquam consulatum videretur, Q. Metellum, cuius legatus erat, summum virum et civem, quum ab eo imperatore suo Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, bellum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum, aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Rom. redacturum. Itaque factus est ille quidem consul; sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum, et gravissimum civem, cuius legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, quum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur. Jactabatur enim temporibus illis numus, sic ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena, atque iudicio, constitueruntque, ut omnes simul in rostra post meridiem descenderent: et ceteri quidem alius alio; Marius a subseliis in rostra recta: idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit: et ea res si quaeris, ei magno honori fuit. Omnibus

a Notatus Marius, qui consulatus gratia ab officio recesserit.

vicis statuae ad eas thus, et cerei. Quid multa? Nemo unquam multitudini fuit carior. Haec sunt, quae conturbant in deliberatione nonnumquam, quum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur; ut Mario, praeripere collegis, et tribunis plebis popularem gratiam non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam cupio tibi esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? Possumusne aut illum Marium virum bonum iudicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quae sit in ea species, forma, et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui caussa, criminari, praeripere, fallere? Nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni, et splendorem, et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem, justitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis conferat in belluam; an in hominis figura immanitatem gerat belluae? Quid? qui omnia recta, et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum; cuius ipse audacia potens esset? Vtile ei videbatur plurimum posse alterius invidia: id quam iniustum in patriam, quam inutile, quam turpe

esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Graecos versus de Phoenissis habebat, quos dicam ut potero; incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi:

Nam si violandum est ius, regnandi gratia
Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani, dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem si quis honestam esse dicit, amens est. Probat enim legum, et libertatis interitum; earumque oppressionem tetram, et detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quae libera fuit, quaeque esse debeat, regnare; sed ei, qui id facere possit, esse utile; qua hunc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum, et teterrimum parricidium patriae: quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus *a* parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo, verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare videantur.

a Caesar pater patriae appellatus, sed ab oppressis. At Roma patrem patriae Ciceronem libera dixit.

Non habeo ad vulgi opinionem, quae major utilitas, quam regnandi esse possit: nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, quum ad veritatem coepi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, solicitudines, diurni, et nocturni metus, vita insidiarum, periculorumque plenissima? *Multi iniqui, atque infideles regno, pauci sunt boni*, inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalo, et a Pelope proditum iure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu pop. Rom. pop. ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset? Hunc tu quas conscientiae labes in animo censes habuisse? quae vulnera? Cuius autem vita ipsi potest utilis esse, quum eius vitae ea conditio sit, ut qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit, et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris, ac turpitudinis, satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit. Quamquam id quidem cum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio consule iterum, et a senatu nostro iudicatum est. Quum enim rex Pyrrus pop. Rom. bellum ultro intulisset, quumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrro castra rediturum, et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: idque eius factum a senatu laudatum est. Atqui si speciem utilitatis, opinionemque quaerimus, magnum illud bellum

perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus, et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. Vtrum igitur utilius, vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro; qui nunquam utilitatem a dignitate seiunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriae caussa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsae opes expetuntur, quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. *a* Non igitur utilis illa L. Philippi; Q. filii sententia: quas civitates L. Sylla pecunia accepta, ex senatusconsulto liberavisset, ut eae rursus vectigales essent; neque iis pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Est ei senatus assensus: turpe imperio. Piratarum enim melior fides, quam senatus. At aucta vectigalia: utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? Potest autem ulli imperio, quod gloria debet esse fultum, et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam *b* cum Catone meo saepe dissensi: nimis enim mihi videbatur praefracte aerarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis: quum in hos benefici esse deberemus: cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus. Eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reip. pertinebat. *c* Male etiam Curio, quum caussam Transpadanorum

a Turpis, eoque nec utilis L. Philippi sententia.
b Cato perstrictus.
c Turpis oratio Curionis, *Vincat utilitas.*

aequam esse dicebat; semper autem addebat, vincat utilitas. Potius diceret, non esse aequam quia non esset utilis reip. quam, quum utilem esse diceret, non esse aequam fateretur.

CAPVT IX

Formulas aliquot, et rogatiunculas colligit non inamoenas, in quibus videtur aliud hortari utilitas, aliud honestas.

Plenus est sexus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: sit ne boni viri in maxima caritate annonae familiam non alere. In utramque partem disputat; sed tamen ad extremum, utilitate putat officium dirigi magis, quam humanitate. Quaerit, si in mari iactura facienda sit, equi ne pretiosi potius iacturam faciat, an servuli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebit ne eam sapiens, si potuerit? Negat, quia sit iniurium. Quid? Dominus navis eripiet ne suum? Minime, non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo *a* sumta navis est, non domini est navis. sed navigantium. Quid si in una tabula sint duo naufragi, sapientes? * sibi ne uter aeque rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero, sed ei, cuius magis intersit vel suae, vel reip. caussa vivere. Quid si haec paria in utroque? Nullum erit certamen, sed quasi forte, aut micando victus, alteri

a Sumta, conducta.
* Vetus exemplar, sibi uter rapiat.

cedat alter. Quid si pater fana expilet *a* cuniculos agat in aerarium, indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem est: quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria praestabit omnibus officiis? Imo vero: sed ipsi patriae conducit pios habere cives in parentem. Qui si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? silebit ne filius? Imo vero obsecrabit patrem, ne id faciat: si nihil proficiet, accusabit; minabitur etiam; ad extremum si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris. Quaerit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis, quum id rescierit, solutuusne sit eos, si cui debeat, pro bonis? Diogenes ait: Antipater negat, cui potius assentior. Qui vinum *b* fugiens vendat sciens, debeat ne dicere? Non necesse putat Diogenes; Antipater viri boni existimat. Haec sunt quasi controversa iura stoicorum. In mancipio vendendo, dicenda ne vitia? *c* Non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili: sed haec mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis aurum vendens, oricalchum se putet vendere; indicetne ei vir bonus aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium? Perspicuum est iam, et quid mihi videatur, et sit in eos philosophos, quos nominavi, controversia. Pacta, et promissa semper ne servanda sint, quae

a Agere cuniculos, ut ante agere rimas.
b Fugiens, quod duraturum non sit.
c Redhibitio, quum venditor rem, emtor pretium recipit: verbum iurisconsultitium.

nec vi, nec dolo malo, ut praetores solent, facta sint. Siquis medicamentum cuipiam dederit *a* ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento unquam postea uteretur: si eo medicamento sanus factus fuerit, et annis aliquot post inciderit in eumdem morbum; nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut item eo liceat uti, quid faciendum sit? Quum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat iniuriae, vitae, et saluti consulendum. Quid siquis sapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, quum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut antequam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset; faciat, quod promiserit, nec ne? Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis: sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestior mentietur, si ex hereditate nihil ceperit: nisi forte eam pecuniam in reipub. magnum aliquod tempus contulerit, ut vel saltare eum, quum patriae consulturus sit, turpe non sit. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. *b* Sol Phaetonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optasset: optavit ut in currum patris tolleretur; sublatus est, atque insanus, antequam constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc pro-

a Aqua intercus, quae hydrops, aut hydropisis.
b De Sole, et Phaetonte filio.

missum patris non esse servatum? Quid quod *a* Theseus exegit promissum a Neptuno? cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hyppoliti filii sui, quum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. Quid *b* Agamemnon? quum devovisset Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam tetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnunquam; neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens; reddere peccatum sit; non reddere, officium. Quid si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non credo: facies enim contra rempubl., quae debet esse carissima. Sic multa, quae natura honesta videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem quae videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum. *Sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur quum docebimus, ea quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sint, virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de iustitia, quae semper est utilis disputatum est.*

a De Theseo, et Neptuno.
b De Agamemnone, et filia immolata.

DE FORTITVDINE.

Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine, et praestantia cernitur, altera in conformatione, et moderatione continentiae, et temperantiae. Vtile videbatur *a* Vlyssi (ut quidem poetae tragici prodiderunt; nam apud Homerum optimum auctorem talis de Vlysse nulla suspicio est) sed insimulant eum tragoediae simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. At utile; ut aliquis fortasse dixerit regnare, et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis, et laboribus cum tranquillitate hac conferendum putas? Ego vero istam contemnendam, et abiiciendam: quoniam quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Vlissem, si in illa simulatione perseverasset? qui quum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace:

b *Cuiu' ipse princeps iuris iurandi fuit,*
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit, ne coiret, instituit.
Quod ni Palamedis perspicax prudentia

a Ulysses ne ad Troiam iret, furorem simulavit, agrum proscissum sale serens. Palamedes odoratus illius astutiam, filium, qua sulcus ducendus erat, obiecit: Vlisses arte aratrum suspendit. Itaque detecta fraus, cuius rei memor Vlisses postea Palamedem falso criminatus oppressit.

b tragoedia quapiam senarii sunt.

Istiu' percepset malitiosam audaciam :
Fide sacratum ius perpetuo falleret.

Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Graeciam ad bellum Barbaris inferendum. Sed dimittamus et fabulas et externa: ad rem factam, nostraque veniamus. M. Atilius Regulus, quum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xantippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, iuratus missus est ad senatum, ut nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is quum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam (ut res declarat) falsam iudicavit: quae erat talis, manere in patria; esse domi suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem, tenere consularis dignitatis gradum, quis haec neget esse utilia? Quem censes? Magnitudo animi et fortitudo negat. Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium nil extimescere, omnia humana despicere, nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit, mandata exposuit: sententiam ne diceret recusavit; quandiu iureiurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam (oh stultum hominem, dixerit quispiam, et repugnantem utilitati suae!) reddi captivos, negavit esse utile: illos enim adolescentes, et bonos duces esse; se iam confectum senectute. Cuius cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Carthaginem rediit: neque eum

caritas patriae retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci: sed iusiurandum conservandum putabat. Itaque tum quum vigilando necabatur, erat in meliori caussa, quam si domi senex captivus, periurus, consularis remansisset. At stulte, qui non modo non censueris captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stulte? etiam ne si reipub. conducebat? Potest autem, quod inutile reipub. sit, id cuiquam civi utile esse? Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae, quum utilitatem ab honestate seiungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima, et summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. Quid est igitur, dixerit quis, in iureiurando? Num iratum timemus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, et nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid, et moliri volunt; nunquam nec irasci deum, nec nocere. Quid autem iratus * Iuppiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, qui tantan utilitatem perverteret. Anne

* *Iupiter duplici pp ex antiquis libris, in veteribus aureis argenteisque nummis, antiquisque monumentis.*

est. Ut si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne iuratus quidem id non feceris. Nam pirata non est perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides esse debet, nec iusiurandum commune. *a* Non enim falsum iurare, periurare est; sed quod ex animi tui sententia iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere periurium est. Scite enim Euripides:

Iuravi lingua, mentem iniuratam gero.

Regulus vero non debuit conditiones, pactionesque bellicas, et hostiles perturbare periurio: cum iusto enim, et legittimo hoste res gerebatur adversus quem et totum ius fetiale, et multa sunt iura communia. Quod ut ita esset, nunquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset. *b* At vero L. Veturius, et Spurius Postumius, quum iterum consules essent, quia quum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: iniussu enim populi, senatusque fecerant, vocemque tempore T. Numicius, Q. Maelius, qui cum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor, et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus, qui, ut

a Quid peierare.
b Rom. exercitus in Caudinis furcis sub iugum missus a Samnitibus.

Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam Lucius Furius, et Sextus Atilius ex senatusconsulto ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompeius, quo, quum in eadem caussa esset deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas. Apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse quod erat actum per vim: quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, quum praesertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit caussam, ut esset iudicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent: ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit idcirco honestum sibi et sentire illa, et pati credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est: sed quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut praestantius. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum quod captivos retinendos censuerit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur: illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. *a* Nullum

a Quanta antiquitus iurisiurandi religio.

omnibus ignominiis notatos. Sit iam huius loci finis. Perspicuum est enim, quae timido animo humili, demisso, fractoque fiant (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipub. censuisset, aut domi remanere, voluisset) non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

DE TEMPERANTIA.

Restat quarta pars, quae decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia continetur. Potest igitur quidquam utile esse, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui *a* ab Aristippo Cyrenaici, atque Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt, virtutemque censuerunt ob rem eam esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. *b* Quibus obsoletis, floret Epicurus, eiusdem fere adiutor, auctorque sententiae. Cum his viris, equisque ut dicitur, si honestatem tueri, ac retinere sententia est, decertandum. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata corporis firma constitutione, eiusque constitutione spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est contine-

a Cyrenaici Epicurei ab Aristippo Cyrenaico.
b Obsoletis, idest obscuratis.

tur; certe haec utilitas, et quidem summa (sic enim censent) cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiae locus dabitur? An, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus servientis voluptati! Quod autem munus prudentiae? An legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse iucundius: quid cogitari potest turpius? Iam qui dolorem summum malum dicat, apud enim quem habet locum fortitudo, quae est dolorum, laborumque contemtio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus, sicut hic dicit, satis fortiter de dolore, tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut si ullum audiam de continentia, et temperantia dicit ille quidem multa multis locis, sed aqua haeret, ut aiunt. Nam qui potest temperautiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica; libidines autem consectatrices voluptatis. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt rationem negligendae mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt non facillime illi quidem sed tamen quoquo modo possunt. Dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Iustitia vacillat, vel iacet potius, omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur, et in societate generis humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest,

non plus quam amicitia; si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem, utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria, sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum iudico; qui se direpturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum, et malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri, et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) *a* alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quae videretur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum: sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicatur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

PERORATIO OPERIS.

Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum; sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam tibi hi tres libri inter Cratippi commentarios tamquam hospites erunt recipiendi. Sed ut, si ipse venissem Athenas (quod

a De finibus bonorum.

quidem esset ſactum, nisi me de medio cursu clara voce patria revocasset) aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox mea est, tribues his temporis quantum poteris; poteris autem quantum voles. Quum vero intellexero, te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, ut spero, et dum aberis, absens loquar. Vale igitur mi Cicero; tibique persuade, te mihi quidem esse carissimum; sed multo ſore cariorem si talibus monumentis praeceptisque laetabere.

FINIS LIBRI TERTII.

M. TULLII CICERONIS LAELIVS, SIVE DE AMICITIA

Dialogus ad T. Pomponium Atticum

PRAEFATIO.

Quintus Mucius Augur multa narrare *a* de C. Laelio socero suo memoriter, et iucunde solebat; nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, *b* sumta virili toga, ut quoad possem et liceret, a senis latere nunquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam, fieri studebam eius prudentia doctior. Quo mortuo, me *c* ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio, et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias: nunc redeo ad augurem. Quum saepe multa, tum memini domi in hemicylio sedentem, ut solebat, quum et ego essem una, et pauci admodum familiares, in

a Lelius, Scaevolae Auguris, et Fanni socer.
b Toga viriles mores exigebat.
c Scaevola pontifex.

eum sermonem illum incidere, qui tum fere multis erat in ore. Meministi enim, Attice, et eo magis, quod *a* P. Sulpicio utebare multum quum is tribunus Pleb. capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quicum coniunctissime, et amantissime vixerat, quanta hominum esset vel admiratio, vel quaerela. Itaque tum Scaevola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia habitum ab illo secum, et cum altero genero C. Fannio Marci filio paucis diebus post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandavi, quas in hoc libro exposui meo arbitratu. Quasi enim ipsos induxi loquentes, ne, inquam, inquit, saepius interponerentur. Atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. Quum enim saepe mecum agere, Attice, ut de amicitia scriberem aliquid; digna mihi res cum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est: itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. Sed ut in Catone maiore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem: quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute prae ceteris floruisset: sic quum accepissemus a patribus, *b* maxime memorabilem C. Laelii, et P. Scipionis familiaritatem fuisse

a P. Sulpicius, et Q. Pompeius, quorum alter tribunus, alter vero consul fuit.

b C. Lelii, et P. Scipionis familiaritas.

C. Laelii persona visa est idonea mihi, quae de Amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. *a* Genus autem hoc sermonum positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de Amicitia scripsit. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens de amicitia loquitur. Tu velim a me animum parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius, et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur: respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia; quam legens tute ipse cognosces. FANNIVS. Sunt ista, Laeli: nec enim melior vir fuit Africano quisquam nec clarior: sed existimare debes omnium oculos in te esse coniectos, unum te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni: scimus L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem: sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in iure civili putabatur, Cato quia multarum rerum usum habebat, multaque eius et in senatu, et in foro vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute fereban-

a Plus habet gravitatis sermo positus in auctoritate veterum et illustrium virorum.

tur: propterea quasi cognomen iam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo non solum natura, et moribus verum etiam studio, et doctrina sapientem; nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in tota Graecia neminem. Nam *a* qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent. *b* Athenis, unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo, item ex te, Scaevola quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod his proximis nonis, quum in hortos D. Bruti auguris commentandi caussa, ut assolet, venissemus, tu non adfuisti: qui diligentissime semper illum diem, et illud munus solitus esses obire. SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem quem acceperis cum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderate; nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuae. Quod autem his nonis in nostro collegio non adfuisses, invalitudinem caussae, non moestitiam fuisse. LAELIVS. Recte tu quidem, Scaevola, et vere. Nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, quum valerem, abduci incommodo meo debui: nec ullo

a Septem Graeciae sapientes.
b Socrates Apollinis oraculo sapientissimus iudicatus.

casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco, nec postulo, facis amice: sed ut mihi videris, non recte iudicas de Catone: aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut si quisquam ille sapiens fuit. Quomodo enim, ut alia omittam, mortem filii tulit? Memineram Paulum, videram Gallum; sed hi in pueris, Cato in perfecto, et spectato viro. Quamobrem cave, Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo ut aïs sapientissimum iudicavit. Huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem (ut iam cum utroque loquar) sic habetote. *a* Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut, arbitror, nemo unquam erit, et, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina: me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto: mihi accidit si quid accidit. Suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed se ipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? Qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petiit nunquam, factus est con-

a Scipionis laus.

sul bis: primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, reipub. pene sero: qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio, non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis? De pietate in matrem? Liberalitate in sorores? Bonitate in suos? Iustitia in omnes? nota sunt vobis. *a* Quam autem civitati carus fuerit, moerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim, quamvis non sit gravis, (ut memini Catonem anno ante quam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere) tamen aufert eam viriditatem, in qua etiam tunc erat Scipio. Quamobrem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria; ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit: quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos, laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse quo senatu dimisso, domum reductus ad vesperam est a patribus conscriptis, a populi Romani sociis, et Latinis, pridie quam excessit e vita; ut ex tam alto honestatis gradu ad superos videatur potius, quam ad inferos pervenisse. *b* Neque enim assentior iis, qui haec nuper disserere coeperunt, cum corporibus simul animas interire, atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt; quod non fecissent profecto, si nihil ad

a Scipionis mors a tota Roma deplorata.
b Quod anima sit immortalis.

eos pertinere arbitrarentur: vel eorum, qui in hac terra fuerunt, magnamque Graeciam (quae nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis et praeceptis suis erudierunt: vel eius qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus; qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper, animos hominum esse divinos, iisque, cum e corpore excessissent, reditum in caelum patere, optimo et iustissimo cuique expeditissimum; quod item Scipioni videbatur; qui quidem quasi praesagiret, per paucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adessent, et alii plures tuque etiam, Scaevola, me convenisses, triduum disseruit de repub: cuius disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum, quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet, tamquam e custodia, vinculisque corporis cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca moerere hoc eius eventu: vereor, ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum, et corporum, nec ullus sensus maneat, ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino, quem tamen esse natum et nos gaudemus, et haec civitas dum erit laetabitur. Quamobrem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est, mecum incommodius; quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim: quocum mihi coniuncta

cura de re publica, et de privata fuit: quocum domus fuit; et militia communis, *a* et id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim; quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore: idque mihi eo magis est cordi *b* quod ex omnibus saeculis vix tria, aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore. FANNIVS. Istuc quidem Laeli, ita necesse est. Sed quoniam amicitiae mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris spero item Scaevolae, si quemadmodum soles de ceteris rebus, quum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des. SCAEVOLA. Mihi vero erit pergratum; atque idipsum quum tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique nostrum gratum admodum feceris. LAELIVS. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem. Nam et praeclara visa res est, et sumus ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo, eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent, quamvis subito. Magnum opus est egetque exercitatione non parva. Quamobrem quae disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur.

a Quid sit amicitia.
b Vix tria, aut quatuor amicorum paria nominantur.

eam, ut quidam docti, verborum magnificentia; virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos: his communis vita contenta est. Eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, cui potest esse vita vitalis, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque ac tu ipse gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis; divitiae, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis. Amicitia plurimas res continet; quoquo te verteris, praesto est; nullo loco excluditur; numquam intempestiva, numquam molesta est. *a* Itaque non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari, aut de mediocri (quae tamen ipsa et delectat, et prodest) sed de vera, et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia; et adversas, partiens communicansque, leviores. Quumque plurimas, et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bonam spem

a Amicitia aeque necessaria, ac elementa.

praelucet in posterum; nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam amicum, qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt; et egentes abundant; et imbecilles valent; et quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex natura rerum benevolentiae iunctionem, nec domus ulla, nec urbs stare poterit, ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae, concordiaeque sit, ex dissensionibus, atque discordiis percipi potest. *a* Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis, atque dissidiis funditus possit everti? Ex quo quantum boni sit in amicitia, iudicari potest. *b* Agrigentinum quidem, doctum quemdam virum, carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura, totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt et reprobant. Itaque si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis, aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores *c* tota caveá nuper in hospitis, et amici mei M. Pacuvii nova fabula: quum ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut

a Omnia sine amicitia corruunt.

b *Empemedocles* Agrigentinus poëta dicebat omnes res, et mundum totum constare ex amicitia.

c Cavea; M. Pacuvii tragoedia de Oreste, et Pylade.

pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret? Stantes plaudebant in re ficta. Quid arbitramur in vera fuisse facturos? Facile indicabat ipsa natura vim suam, quum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere; si qua praeterea sunt (credo autem esse multa) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote. FANNIVS. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi, et audivi non invitus equidem, sed aliud quoddam expetimus *a* filum orationis tuae. SCAEVOLA. Tu magis id dicere, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de rep. disputatum, affuisses: qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili! FANNIVS. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere. SCAEVOLA. Quid amicitiam? Nonne facile ei erit, qui ob eam summa fide, constantia, iustitiaque servatam, maximam coeperit gloriam? LAELIVS. Vim hoc quidem est afferre. Quid enim refert, qua me rogatione cogatis? Cogitis certe: studiis enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est, tum ne aequum quidem obsistere. Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illum considerandum videri solet, num propter imbecillitatem, atque inopiam desiderata sit amicitia; ut dandis, recipiundisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed *b* antiquior, et pulcrior,

a Filum orationis. *b* Antiquior, idest nobilior.

et magis a natura ipsa profecta alia caussa esset. Amor enim (ex quo amicitia nominata) princeps est ad benevolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur, et observantur caussa temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; et quidquid in ea est, id est verum, et voluntarium. *a* Quapropter a natura mihi videtur potius quam ab indigentia orta amicitia; et applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest; quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum appareat sensus. Quod in homine multo est evidentius; primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non potest: deinde quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus, et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis, et virtutis perspicere videamur. *b* Nihil est enim amabilius virtute, nihil quod magis alliciat ad diligendum: quippe quum propter virtutem et probitatem eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M. Curii non cum caritate aliqua benevolentia memoriam usurpet, quos

a Amor, ex quo amicitia, a natura potius, quam ab indigentia oritur.

b Nihil amabilius virtute, nihil, quod magis alliciat homines ad diligendum.

nunquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui *a* Sp. Crassium, *b* Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum, *c* Pyrrho, et Hannibale; ab altero propter probitatem eius non nimis alienos animos habemus; alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam, vel in eis, quos nunquam vidimus, vel quod maius est, in hoste etiam diligamus; quid mirum, si animi hominum moveantur, quum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem, et bonitatem perspicere videntur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adiuncta; quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo; quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt, et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia, atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus; quod longe secus est. Vt enim quisque sibi plurimum confidit; et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipse posita iudicet; ita in amicitiis expetendis, colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime hercle. At ne ego

a De Spurio Cassio T. Livius l. I.
b De Sp. Maelio Liv. ab Urbe condita quarto.
c Pyrrhus, et Hannibal.

quidem illius; sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit; auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe caussae diligendi profectae. Vt enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (*a* neque enim beneficium foeneramur, sed natura propensi ad liberalitates sumus) *b* sic amicitiam, non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. Ab iis, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt. Nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum, ac divinum suspicere possunt; qui suas omnes cogitationes abiecerunt in rem tam humilem, tamque contemtam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi, et benevolentiae caritatem, facta significatione probitatis; quam qui appetiverunt, applicant sese, et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur, et moribus; sintque pares in amore et aequales, propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maxime capientur, et erit eius ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior, et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret,

a Non esse foenerandum beneficium.
b Amicitia non spe mercedis, sed ex fructu amoris expetenda est.

eadem commutata dissolveret. *a* Sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. FAN. Tu vero perge, Laeli; pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo. SCAEV. Recte tu quidem: quamobrem audiamus.

LAELIVS.

Audite ergo, optimi viri, ea quae saepissime inter me, et Scipionem de amicitia disserebantur; quamquam ille quidem *b* nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere. Nam vel ut non idem expediret utrique, incidere saepe; velut de rep. non idem sentirent: mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta ponerentur. Sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae conditionis, vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem

a Sicut natura mutari non potest, ita amicitia, quae a natura est, perpetuo durat.

b Nihil difficilius, quam amicitiam usque ad extremum vitae diem permanere.

incidissent. *a* Pestem enim maiorem esse nullam in amicitiis, quam in plerisque pecuniae cupiditatem; in optimis quibusque honoris certamen et gloriae: ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. Magna enim dissidia et plerumque iusta nasci, quum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur, ut aut libidinis ministri, aut adiutores essent ad iniuriam. Quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri omnia se amici caussa esse facturos. Eorum querela inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Haec ita multa quasi fata impendere amicitiis, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri. *b* Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num si *c* Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? Num Viscelinum amici regnum appetentem, num Sp. Maelium iuvare debuerunt? Tiberium quidem Graccum rempub. vexantem a Q. Tuberone, aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blosius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, quum ad me, qui aderam, Lenati, et Rupilio consulibus in

a Nulla maior pestis in amicitia, quam pecuniae cupiditas.
b Quatenus amor in amicitiis progredi debeat.
c Coriolanus arma contra patriam movens.

consilio, *a* deprecatum venisset; hanc ut sibi ignoscerem, caussam afferebat, quod tanti Tib. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego: etiamne si te in Capitolium faces ferre vellet? Numquam, inquit, voluisset id quidem: sed, si voluisset, paruissem. Videtis, *b* quam nefaria vox; et hercle ita fecit, vel plus etiam, quam dixit. Non enim paruit ille Tiber Gracchi temeritati, sed praefuit: nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas reipub. graves, iustasque persolvit. *c* Nulla est igitur excusatio peccati, si amici caussa peccaveris. Nam quum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis quicquid velint, vel impetrare ab iis quicquid velimus, perfecta quidem sapientia sumus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus; aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. Videmus Papum AEmilium C. Luscino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus) bis una consules et collegas in censura, tum et cum iis, et inter se coniunctissimos fuisse M. Curium, et T. Coruncanium, memoriae proditum est. Igitur ne suspi-

a Deprecari, idest *a se crimen removere.*
b Nefaria vox C. Blosii.
c Nulla est excusatio peccati, si amici caussa peccaverit.

vari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra iusiurandum, contra remp. esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere? Si contendisset, scio imperaturum non fuisse, quum illi sanctissimi viri fuerint. Atque autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum, et rogare. At vero Tiberium Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minimus tunc quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.

a Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est, et minime accipienda cum in ceteris peccatis, tum si quis contra remp. se amici caussa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni, et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reip. deflexit enim iam aliquantulum de spatio, curriculoque consuetudo maiorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Rom. audierat, aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici, et propinqui. Quid in P. Scipionem Nasicam effecerint, sine lacrymis non queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Tiberii Gracchi, sustinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu quid exspectem, non libet augurari. Serpit enim deinde res, quae proclivis ad perniciem, quum semel coepit, labitur. Videtis in tabellà

a Prima lex in amicitia, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati.

iam ante quanta facta sit labes, primo Gabinia lege, biennio autem post, Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim dicent, quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. Quorsum haec? Quia sine sociis nemo quicquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut si in eiusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se alligatos, ut ab amicis magna aliqua re in remp. peccantibus non discedant. Improbis autem poena statuenda est, nec minor vero iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle? Quis potentior? Qui quum imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset, propterque invidiam in exsilium pulsus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit. *a* Fecit idem quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo. Itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda: ut ne quis sibi concessum putet, amicum vel bellum patriae inferentem sequi. Quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis resp. post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum caussa honesta faciamus: nec exspectemus quidem, dum

a Coriolanus, et Themistocles sibi mortem consciverunt.

rogemur; semper adsit, cunctatio absit; consilium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas; et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit; et adhibitae pareatur. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam: sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutiis, partim, fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum solicitum esse pro pluribus: satis superque esse sibi suarum cuique rerum, alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse quam laxissimas habenas habere amicitiae; quas vel adducas, quum velis, vel remittas. Caput enim esse ad beate vivendum securitatem; qua frui non possit animus, si tanquam parturiat unus pro pluribus. Alios autem [illegible]ere aiunt etiam multo inhumanius (quem [illegible]m breviter perstrinxi paullo ante) praesidii, adiumentique caussa, non benevolentiae, neque caritatis, amicitias esse expetendas. Itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maxime. Ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant, quam viri; et inopes, quam opulenti; et calamitosi, quam ii, qui putentur beati. O praeclaram sapientiam! *a* Solem enim a mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt: qua a diis immortalibus nihil melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas, specie quidem blanda, sed reapse multis locis

a Solem a mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt.

repudianda? Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem, actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur, atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas, rebus iniustis iustos maxime dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. *a* Ergo hoc proprium est animi bene constituti et laetari bonis rebus, et dolere contrariis. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor, qui profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitremur; quae caussa est, cum amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter pecudem, et hominem, sed inter hominem, et saxum, aut truncum, aut quidvis generis eiusdem? *b* Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse volunt; quae quidem est cum multis in rebus, tum in amicitia tenera atque tractabilis; ut et bonis amici quasi diffundantur, et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiundus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas, et molestias afferunt, repudientur. Quum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet, et adiungat, id quum contingit, amor exoriatur necesse est. Quid enim tam ab-

a *Proprium* animi bene constituti. *b* In Stoicos.

surdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu, cultuque corporis; animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare, vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? *a* Est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum, officiorumque iucundius. *b* Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam illiciat, et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo; concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos, atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni, et Scaevola, constat, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse; qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet; non est enim inhumana virtus, neque immunis, neque superba, quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat, quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis caussa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat; tumque illud sit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis, maximeque virtute praediti, in qua

a Amicitia ex amore nascens.
b Morum similitudo amicitiam contrahit.

plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint, et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil unquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si nunquam consilio, nunquam opera nostra, nec domi, nec militiae, Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu, nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, proh Deûm fidem, atque hominum, qui velit ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? *a* Haec enim est tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia: omnia semper suspecta, atque sollicita; nullus locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuit? Aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus; quod si forte, ut fit plerumque, ceciderint; tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. *b* Quod Tarquinium dixisse ferunt, tum exulantem, se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos; quum iam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror illa superbia, et importunitate si quemquam habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere; sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. *c* Non enim solum ipsa fortuna caeca

a Tyrannorum vita. *b* In adversis cognoscuntur amici. *c* Fortuna caeca.

est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est: itaque illi efferuntur fastidio fere, et contumacia; neque quicquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus; imperio, potestate, prosperis rebus immutari, sperniqne ab iis veteres amicitias, indulgere novis. *a* Quid autem stultius, quam cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam, et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, suppellectilem? Etenim cetera quum parant, cui parent, nesciunt, nec cuius caussa laborent. Eius enim est istorum quidque, qui vincit viribus; amicitiarum sua cuique permanet stabilis, et certa possessio: ut etiamsi illa maneant, quae sunt quasi dona fortunae; tamen inculta, et deserta ab amicis non possit esse iucunda. Sed haec hactenus. *b* Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines et quasi termini diligendi: de quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo; unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmetipsos; alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiae pariter aequaliterque respondeat; tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior: nec enim illa prima vera est, ut quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim quae nostra caussa nunquam facere-

a Melius laudabiliusque est amicos, quam divitias parare. *b* Qui sint in amicitia fines.

mus, facimus caussa amicorum! Praeclari aliquid ab indigno supplicare; tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius: quae in rebus nostris non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime. Multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi fruantur. Altera sententia est quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue, et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum, et datorum. Ditior mihi, et affluentior videtur esse vera amicitia; nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur. Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est: sed potius eniti, et efficere, ut amici iacentem animum excitet, inducatque spem, cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quam eius, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus. Nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante dictum esse crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; sed impuri cuiusdam, et ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis,

esse sententiam. Quoniam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? Quin etiam necesse erit cupere, et optare, ut quam saepissime peccet amicus; quo plures det sibi tanquam ansas ad reprehendendum. Rursum autem recte factis, commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati mores amicorum sint tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, ut voluntatum sine ulla exceptione communitas; ut etiam, si qua fortuna acciderit, ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de via, modo ne summa turpitudo sequatur. *a* Est enim quatenus amicitiae dari venia possit. Nec vero negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium; quam blanditiis et assentationibus colligere turpe est: virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est. Sed saepe (etenim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod in omnibus rebus homines diligentiores essent; ut capras, et oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot

a Quousque amicitia producenda.

haberet, non posset dicere: et in illis quidem parandis curam adhibere, in amicis eligendis negligentes esse; nec habere quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles, et constantes eligendi, cuius generis est magna penuria: *a* et iudicare difficile est sane, nisi expertum. Experiendum autem est in ipsa amicitia: ita praecurrit amicitia iudicium, tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis sustinere, ut cursum, sic impetum benevolentiae: quo utamur, quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponent? Vt, quum ex altera parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam; quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri se arbitrantur, quia non sine magna caussa sit neglecta. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus, reque publica versantur. Vbi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? Haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates? Ad quas non est facile inventus, qui descendat. Quamquam Ennius recte:

a Difficile est amicum iudicare.

Amicus certus in re incerta cernitur.

Tamen haec duo levitatis, et infirmitatis plerosque convincunt; aut si in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere iudicare debemus, et pene divino. *a* Firmamentum autem stabilitatis; constantiaeque eius, quam in amicitia quaerimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem praeterea, et communem, et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quae omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium, et tortuosum; neque vero qui non iisdem rebus, movetur, et natura consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat illatis; quae omnia pertinent ad eam, quam iamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos, esse non posse. Est enim boni viri, quem eundem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum ne quid fictum sit, neve simulatum; aperte enim vel odisse magis ingenuum est, quam fronte occultare sententiam; deinde non solum ab aliquo allatas criminationes depellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum, atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. *b* Tristitia autem

a Fides stabilis amicitiae fundamentum.

b Tristitia, et severitas abesse debent ab amicis.

et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem; sed amicitia remissior esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem, facilitatemque proclivior. Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis. *a* Num quando amici novi digni amicitia veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio. Non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debent suavissima; verumque illud est, quod dicitur; *b* multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit. Novitates autem; si spem afferunt ut tanquam in herbis non fallacibus fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae; vetustas tamen suo loco conservanda est. Maxima est enim vis vetustatis, et consuetudinis; atqui in ipso equo, cuius modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo. Nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanimata, consuetudo valet: quum locis etiam ipsis montuosis delectemur, et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori. Saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege; nunquam se ille Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummio anteposuit, nunquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum, fratrem, egregium virum,

a Novi amici non sunt veteribus anteponendi.
b Notandum proverbium.

omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tanquam superiorem colebat; suosque omnes per se esse ampliores volebat. *a* Quod faciendum, imitandumque est omnibus; ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sunt, impertiant eam suis, communicentque cum proximis; ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortuna; eorum augeant opes, eisque honori sint, et dignitati: ut in fabulis, qui aliquandiu propter ignorationem stirpis; et generis in famulatu fuerint; quum cogniti sunt, et aut deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod quidem est multo profecto magis in veris patribus, certisque faciendum. Fructus enim ingenii, et virtutis, omnisque praestantiae tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur. Vt igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores; exaequare se cum inferioribus debent; sic inferiores non dolere, se a suis amicis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant; eoque magis, si habere se putant, quod officiose, et amice, et cum cura, et labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum officia exprobrantium; *b* quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. Quamobrem, ut ii, qui superiores sunt, sub-

a Superior aetate colendus est
b Meminisse debet is, in quem collatum est beneficium non memorare, qui contulit.

mittere se debent in amicitia; sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, quum ipsi se contemni putant: quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione, non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum primum, quantum ipse efficere possis; deinde etiam quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos producere: *a* ut Scipio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem eius Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum videndum est tamen, quid ille possit sustinere. *b* Omnino amicitiae, corroboratis iam, confirmatisque et ingeniis, et aetatibus, iudicandae sunt. Nec, si qui, ineunte aetate, venandi, aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices, et pedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo. Aliter enim amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores disparia studia sequuntur; quorum dissimilitudo dissociat amicitias. Nec ob aliam caussam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt; nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum, studiorumque distantia. Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia,

a Scipio Rutilium consulem fecit.
b Amicitiae aetate provecta iudicandae sunt.

(quod persaepe fit) impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, *a* Trojam Neoptolemus capere potuisset, si *b* Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult; quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est, mollisque natura, et ob eam ipsam caussam in amicitia parum justus *c*. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari. Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitiis dimittendis nonnumquam necessaria. Jam enim a sapientum familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum cum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae, et, ut Catonem dicere audivi, *d* dissuendae magis, quam discindendae: nisi quaedam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio, disiunctioque facienda sit. Sin autem aut morum, aut studiorum commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit, aut in reipub. partibus dissensio intercesserit (loquor enim jam, ut paullo ante dixi, non de sapientum, sed de communibus amicitiis) cavendum erit, ne non solum amicitiae

a Neoptolemus.
b Lycomedes.
c Considerandum est, quid ab amicis petatur.
d Dissuendae magis, quam discindendae amicitiae.

depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. Nihil enim est turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio; propter dissensionem autem, quae erat in repub., alienatus est a collega nostro Metello: utrumque egit graviter, auctoritate, et offensione animi non acerba. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum dissidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut exstinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. Cavendum vero ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae, e quibus iurgia, maledicta, contumeliae gignuntur: quae tamen, si tolerabilia erunt, ferenda sunt: et hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur iniuriam. Omnino omnium horum vitiorum, atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest caussa cur diligantur. Rarum genus: et quidem omnia praeclara rara; nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit; et amicos, tanquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcherrima illa, et maxime naturali carent amicitia, per se, et propter se expetenda: nec sibi ipsi exemplo sunt, haec vis amicitiae qualis, et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem

exigat caritatis suae; sed quod per se sibi quisque carus est: quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus nunquam reperietur. *a* Est enim is quidem, tanquam alter idem. Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum, ut se ipsae diligant; id enim pariter cum omni animante nascitur: deinde ut requirant, atque appetant, ad quas se applicent, eiusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio, et quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in homine sit natura, qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat pene unum ex duobus? Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt; quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. *b* Par est autem, primum ipsum esse virum bonum; tum alterum similem sui quaerere. Equidem in talibus ea, quam iamdudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest; quum homines benevolentia coniuncti primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt; deinde aequitate, iustitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet; *c* neque quidquam unquam, nisi honestum, et rectum alter ab altero postulabit; neque solum colent inter se, ac diligent, sed etiam verebuntur. *d* Nam ma-

a Quid sit amicus.
b Amicus vir bonus esse debet.
c Nunquam nisi honestum, et rectum petendum est.
d Non debet verecundia ab amicitia abesse.

ximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum, peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes; ut quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire; coniuncta, et consociata cum altera perveniret. Quae si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus, beatissimusque comitatus. Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque iucunditas: ut, quum haec adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod quum optimum, maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est; *a* sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. Ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur; tum se denique errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicendum est enim saepius) *b* quum iudicaveris, diligere oportet: non, quum dilexeris, iudicare. Sed cum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et diligendis, et colendis. Praeposteris enim utimur consiliis, *c* et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro, et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione,

a Apophtegma.
b Judicandum est prius, quam diligamus.
c Actum agere.

dirumpimus. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt. Quamquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quaedam, atque ostentatio esse dicitur: multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus, cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment: itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rempub. se contulerunt; et ii, qui rerum cognitione, doctrinaque delectantur; et ii, qui suum negotium gerunt otiosi; postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt; si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim, nescio quomodo per omnium vitas amicitia; nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis ea asperitate est, et immanitate naturae congressus ut hominum fugiat, atque oderit, *a* qualem fuisse Athenis Timonem nescio, quem accepimus; tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos Deus ex hac hominum frequentia tolleret, et in solitudine uspiam collocaret; atque ibi suppeditans omnium rerum,

a Timon.

quas natura desiderat, abundantiam et copiam hominis omnino adipiscendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud ést, quod a Tarentino Archita, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum: si quis in caelum ascendisset, naturamque mundi, et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quae iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset. *a* Sic natura solitarium nihil amat: semperque ad aliquod tanquam adminiculum adnititur, quod in amicissimo quoque dulcissimum est. Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret: obsurdescimus tamen nescio quomodo, nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius, et multiplex usus amicitiae; multaeque caussae suspicionum, offensionumque dantur: quas tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est. Una illa sublevanda offensio est, ut et veritas in amicitia, et fides retineatur. Nam et monendi amici saepe sunt, et obiurgandi; et haec accipienda amice, quum benevole fiunt. *b* Sed, nescio quomodo, verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, siquidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae: sed obsequium multo molestius; quod peccatis indulgens, prae-

a Natura nihil solitarium amat.

b An verum sit Terentianum illud: obsequium amicos, veritas odium parit.

cipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio, et diligentia est, primum ut monitio acerbitate; deinde obiurgatio contumelia careat. In obsequio autem (quoniam Terentiano verbo libenter utimur) comitas adsit; *a* assentatio vitiorum adiutrix procul amoveatur, quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est. Aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. *b*. Cuius autem aures clausae veritati sunt, ut ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos nunquam. Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt; eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se non anguntur, obiurgari moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere. Ut igitur et monere, et moneri proprium est verae amicitiae; et alterum libere facere, non aspere; alterum patienter accipere, non repugnanter: *c* sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse maiorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem: quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum, atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium

a Fugiendam esse assentationem.
b Audienda est veritas.
c Nota.

rerum simulatio est vitiosa; tollit enim iudicium veri, idque adulterat: tum amicitiae repugnat maxime: delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. *a* Nam, quum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus; qui id fieri poterit, si ne in uno quidem unus animus erit, idemque semper; sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus ejus, qui ad alterius non modo sensum, ac voluntatem, sed etiam vultum, atque nutum convertitur:

Negat quis? nego: ait? ajo. Postremo imperavi egomet mihi,
Omnia assentari:

Ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes quum sint, loco, fortuna, fama superiores; horum est assentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus amicus a vero, et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata, et simulata a sinceris, atque veris. Concio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, idest assentatorem, et levem civem; et inter constantem, severum, et gravem. Quibus blanditiis *b* C. Papirius nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de tribunis plebis reficiendis? Dissuasimus nos. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illa, dii immortales! fuit gravitas, quanta

a Amicitiae vis.
b Papirius.

in oratione majestas? ut facile ducem pop. Rom. non comitem diceres: sed affuistis, et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque (ut ad me redeam) meministis, Q. Maximo fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur: cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit in forum versus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum est, praetore me, quinquennio ante, quam consul sum factus. Itaque rei veritate magis, quam summa auctoritate caussa illa defensa est. Quod si *a* in scena, idest in concione, in qua rebus fictis, et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum, et illustratum est; quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? In qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem, aut amari; quum id, quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. *b* Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, et se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui virtus: optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit. Ego autem non de virtute nunc lo-

a Scena.
b Assentationem amat, qui ipse sibi assentatur.

quor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi praediti esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio; his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur haec amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi?

Satis erat respondere, *magnas*: *ingentes*, inquit. *a* Semper auget assentatio id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant, et invitant: tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animadvertant, ne callida assentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors. Callidus ille, et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est: nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe assentetur? et litigare se simulans blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur; ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, magis cavendum est, ut in Epiclero:

Hodie me ante omnes comicos stultos senes
Versaris, atque luseris lautissime.

Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum, et credulorum senum. Sed

a Semper auget assentatio.

nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, idest sapientium (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. *a* Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu Q. Muci, et conciliat amicitias, et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae, quum se extulit, eo ostendit lumen suum, et idem aspexit, agnovitque in alio, ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia: utrumque enim dictum est ab amando. *b* Amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita: quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, T. Gracchum Scipionis nostri socerum dileximus. Haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me, et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus, ut in vestra, ut in Quinti Tuberonis; equidem etiam admodum adolescentis P. Rutilii, A. Virginiani familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae, naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tanquam e carceribus emis-

a Epilogus disputationis de amicitia: virtus conciliat amicitias, et conservat.
b Quid sit amare.

sus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanae fragiles, caducaeque sunt, semper aliqui auquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur. Caritate enim, benevolentiaque sublata, omnis est e vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quanquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet. Virtutem enim amavi illius viri, quae exstincta non est: nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui; sed etiam posteris erit clara, et insignis. Nemo unquam animo, aut spe maiora suscipiet, qui sibi non illius memoriam, atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de repub. consensus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis fuit: nunquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim; nihil audivi ex eo ipse, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes, rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi? in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus. Quarum rerum recordatio, et memoria, si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi, atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt, aluntur que potius, et augentur cogitatione, et memoria; et, si plane illis, orbatus essem, magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc deside-

rio esse non possum: omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiamsi magna sint. Haec habui de amicitia, quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia praestabilius putetis.

LAELII, SEV DE AMIC.
FINIS.

M. TVLLII CICERONIS CATO MAIOR

SEV

DE SENECTVTE

Ad T. Pomponium Atticum

PRAEFATIO.

O Tite, si quid ego adiuero, curamve levasso,
Quae nunc te coquit, et versat in pectore fixa,
Ecquid erit praetii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flaminium *ille vir haud magna cum re, sed plenus fidei*: quamquam certo scio, non ut Flaminium, *sollicitari, te, Tite, sic noctesque diesque* Novi enim moderationem animi tui, et aequitatem; teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem, et prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor iisdem rebus, quibus me ipsum interdum, gravius commoveri; quarum consolatio et maior est, et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est de senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut iam urgentis, aut certe adventantis senectutis, et te, et me ip-

sum levari volo: etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia et ferre, et laturum esse certe scio. Sed mihi, quum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit; ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam, et iucundam senectutem. Nunquam igitur satis laudari digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris et diximus multa, et saepe dicemus. Hunc librum de senectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius, parum enim esset auctoritatis in fabula; sed M. Catoni seni, *a* quo maiorem auctoritatem haberet oratio. Apud quem Laelium, et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Graecis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

a Persarum dignitas addit orationi auctoritatem.

DIALOGVS
P. SCIPIO,
C. LAELIVS,
ET CATO

INTERLOCVTORES

SCIPIO.

Saepenumero mirari soleo cum hoc C. Laelio, tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod nunquam senectutem tibi gravem esse senserim: quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. CATO. Rem haud sane difficilem, Scipio, et Laeli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene, beateque vivendum, iis omnis gravis est aetas: qui autem omnia bona a se ipsi petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus, [quam ut adipiscantur] omnes optant; eandem accusant adeptam: *a* tanta est inconstantia, stultitia, atque perversitas. Obrepere aiunt eam citius, quam putassent. Primum, quis coegit eos falsum putare? Qui enim citius adolescentiae senectus, quam

a Notum Epiphonema.

pueritiae adolescentia obrepit? Deinde, qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Praeterita enim aetas, quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. Quocirca, *a* si sapientiam meam admirari soletis, quae utinam digna esset opinione vestra, nostroque cognomine, in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tanquam deum, sequimur, eique paremus. A qua non verisimile est, quum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum, tanquam ab inerti poeta, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et tanquam in arborum baccis, terraeque frugibus maturitate tempestiva, quasi vietum, et caducum; quod ferendum est molliter sapienti. Quid enim est aliud, gigantum modo bellare cum diis, nisi naturae repugnare? LAELIUS. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe, senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus. CATO. Faciam vero, Laeli, praesertim, si utrique vestrum, ratum, ut dicis, futurum est. SCIPIO. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tanquam aliquam viam longam confeceris, qua nobis quoque ingrediendum sit, isthuc, quo pervenisti, videre, quale

a Cato sapiens dicebatur.

sit. CATO. Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui querelis meorum aequalium (*a* pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur) quae C. Salinator, quae Sp. Albinus homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant; tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus maioribus natu, quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur: *b* sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim, et nec difficiles senes, nec inhumani tolerabilem agunt senectutem. Importunitas autem, et inhumanitas omni aetati molesta est. LAELIUS. Est, ut dicis, Cato: sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes, et copias, et dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere. CATO. Est isthuc quidem, Laeli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: *c* ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, quum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum: nec hercle, inquit, si ego Seriphius essem, nobilis; nec si tu Atheniensis

a Proverbium.
b In moribus est culpa, non in aetate.
c Themistoclis responsio ad Seriphium quemdam.

esses, clarus unquam fuisses. Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem; nec insipienti etiam in summa copia non gravis. *a* Aptissima omnino sunt, Scipio, et Laeli, arma senectutis, artes, exercitationesque virtutum: quae in omni aetate cultae, quum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia nunquam deserunt, ne in extremo quidem tempore aetatis (quanquam id maximum est) verum etiam quia conscientia bene actae vitae, multorumque benefactorum recordatio iucundissima est. *b* Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas; nec senectus mores mutaverat. Quanquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum. Anno enim post primum consul fuerat, quam ego natus sum; cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum *c* ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum quaestor: deinde aedilis, quadriennio post factus sum praetor: quem magistratum gessi, consulibus Tuditano, et Cethego; quum quidem ille admodum senex suasor *d* legis Cinciae de donis, et muneribus fuit. Hic et bella gerebat ut adolescens, quum plane grandis esset; et Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia sua molliebat: de quo prae-

a Senectutis arma.
b Q. Fabii Max. gesta.
c Capua Apuliae civitas.
d Cincia lex.

clare familiaris noster Ennius:

a *Unus qui nobis cunctando restituit rem.*
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit? quum quidem, me audiente, b Salinatori, qui, ammisso oppido, fugerat in arcem, glorianti, atque ita dicenti: mea opera, Qu. Fabi, Tarentum recepisti: certe inquit ridens: nam, nisi tu amisisses, nunquam recepissem. Nec vero in armis praestantior, quam in toga: qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio Tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem, et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti: augurque quum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quae pro reipub. salute gererentur, quae contra rempublicam ferrentur, contra auspicia ferri. Multa in eo viro praeclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem M. filii tulit clari viri, et consularis. Est in manibus laudatio: quam quum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo, atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo? quae praecepta? quanta notitia antiquitatis? quae scientia iuris augurii? Multae etiam, ut in homine Romano, litterae: omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem id, quod

a Cunctator Fabius.
b Fuga Salinatoris.

evenit, illo extincto, unde discerem, fore neminem. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? Quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres, navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete, et pure, et eleganter actae aetatis placida, ac lenis senectus; qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens mortuus est, *a* qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse dicitur, vixitque quinquennium postea: cujus magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos; neque unquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quaereretur, cur tandiu vellet esse in vita; nihil habeo, inquit, quod incusem senectutem. Praeclarum responsum, et docto homine dignum. Sua enim vitia insipientes, et suam culpam in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius,

Sicut fortis equus, spatio qui saepe snpremo
Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.

Equi fortis, et victoris senectuti comparat suam: quem quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevigesimo post ejus mortem hi consules T. Flaminius, et M. Acilius facti sunt: ille autem, Coepione, et Philippo iterum consule, mortuus est; quum ego quidem V et LX annos

a Isocrates scripsit Panathenaicum.

natus, *a* legem Voconiam voce magna, et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur onera, paupertatem, et senectutem, ut eis pene delectari videretur. *b* Etenim, quum contemplor animo, quatuor reperio caussas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis: alteram, quod corpus faciat infirmius: tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus: quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, caussarum quanta, quamque sit iusta unaquaeque, videamus. *c* A rebus gerendis senectus abstrahit? *d* Quibus? an iis, quae in juventute geruntur, et viribus? Nullae ne igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? Nihil L. Paulus pater tuus, Scipio, socer optimi viri, fili mi? Ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum Rempub. consilio, et auctoritate defendebant, nihil agebant? *e* Ad Appii Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset: tamen is, quum sententia senatus inclinaret ad pacem, et foedus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere via?

a Lex Voconia.
b Cur senectus misera videatur.
c Prima vituperatio senectutis.
d Senectutem impedimento non esse rebus gerendis.
e Appius caecus.

Ceteraque gravissime. Notum enim vobis carmen est: et tamen ipsius Appii exstat oratio: atque hanc ille egit septem et decem annos post alterum consulatum, quum inter duos consulatus anni x interfuissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a partibus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant: similesque sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, quum alii malos scandant, alii per foros cursent; alii sentinam exhauriant: ille autem clavum tenens sedeat in puppi quietus. Non faciat ea, quae iuvenes: at vero multo maiora, et meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnae geruntur; sed consilio, auctoritate, sententia: quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis (qui et miles, et tribunus, et legatus, et consul versatus sum in vario genere bellorum) cessare nunc videor, quum bella non gero: at senatui, quae sunt gerenda, praescribo, et quomodo: Carthagini male iamdiu cogitanti bellum multo ante denuncio; de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare: cuius a morte hic tertius et trigesimus est annus; sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, quum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, sene-

etutis eum suae poeniteret? Nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. *a* Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent Senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere, aut audire voletis externa, maximas respub. per adolescentulos labefactas, a senibus sustentatas, et restitutas reperietis. *Cedo qui vestram remp. tantam amisistis tam cito?* Sic enim percunctantur, ut est in Naevii ludo. Respondentur et alia, et haec in primis:

b *Proveniebant oratoris novi, stulti adolescentuli.*

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis. *c* At memoria minuitur. Credo, nisi exerceas eam, aut si sis natura tardior. *d* Themistocles omnium civium nomina perceperat: num igitur censetis eum quum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam, et avos. Nec sepulcra legens, vereor, quod aiunt, ne perdam memoriam: his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco the-

a Senatus a senio γέροντες senes, unde γερουσία summum consilium apud Lacedaemonios.

b Jambicus tetrameter.

c Memoriam in senectute non minui.

d Themistoclis memoria.

laurum obruisset. Omnia, quae curant, meminerunt: vadimonia constituta qui sibi, quibus ipsi debeant. Quid iurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt? manent ingenia sensibus, modo permaneat studium, et industria. Nec ea solum in claris, et honoratis viris, sed in vita etiam privata, et quieta. Sophocles ad summam senectutem troegedias fecit; quod propter studium quum rem familiarem negligere videretur, a filiis in iudicium vocatus est: ut quemadmodum nostro more, male rem gerentibus patribus bonis interdici solet; sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent iudices. *a* Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus, quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. Quo recitato sententiis iudicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romae vidistis, Diogenem stoicum coegit in suis studiis obmutescere senectus? An non in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos vicinos, et familiares meos, quibus absentibus,

a Senectutem non esse remotam a rebus gerendis.

nunquam fere ulla in agro majora opera fiunt, non ferendis, non percipiendis fructibus, non condendis. Quamquam in illis hoc minus mirum: nemo est enim tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed iidem laborant in eis, quae sciunt nihil omnino ad se pertinere. *Serit arbores, quae alteri seculo prosint*: ut aït *a* Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quaerenti, cui serat, respondere: diis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere. Melius *b* Caecilius de sene alteri seculo prospiciente, quam illud idem:

Aedepol senectus, si nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, quum advenis; unum id sat est,
Quod diu vivendo multa, quae non vult, videt.

Et multa fortasse, quae vult. Atque in ea quidem, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum
Sentire ea aetate esse se odiosum alteri.

Iucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a iuventute coluntur et diliguntur: sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo

a Statii duo fuerunt.
b Statius Caecilius.

me vobis, quam vos mihi esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida, atque iners non sit verum etiam sit operosa, ét semper agens aliquid, ed moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? *a* ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem senem fieri dicit; *b* ut ego feci, qui Graecas literas senex didici. Quas quidém sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem et illud (discebant enim fidibus antiqui) sed in literis certe elaboravi.

c Ne nunc quidem vires desidero adolescentis (is enim locus erat alter de vitiis senectutis) non plus, quam adolescens tauri, aut elephanti desiderabam. Quod est, eo uti decet; et quidquid agas, agere pro viribus. *d* Quae enim vox potest esse contemtior, quam Milonis Crotoniatae? qui quum iam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, aspexisse lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse: at hi

a Solonis versus, γηράσκω δὲ ἀεὶ πολλὰ διδασκόμενος

b Cato senex Graecas literas didicit, quas puer contemserat.

c Secunda vituperatio senectutis. Senectutem hoc miseram non esse, quod corpus infirmum reddat.

d Milonis querimonia.

quidem jam mortui sunt. Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator: neque enim ex te unquam es nobilitatus, sed ex lateribus, et lacertis tuis. Nihil Sextus Aelius tale, nihil multis annis ante T. Coruncanius, nihil modo P. Crassus: a quibus iura civibus praescribebantur; quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. *a* Orator, metuo, ne languescat senectute: est enim munus eius non ingenii solum, sed laterum etiam, et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto in senectute: quod equidem adhuc non amisi; et videtis annos. Sed tamen decorus est sermo senis, quietus, et remissus; facitque persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis comta, et mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere, et Laelio. Quid enim est iucundius senectute stipata studiis iuventutis? An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, et adolescentulos doceat, instituat ad omne officii munus instruat? Quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones, et avi tuo duo, L. Aemilius, et P. Africanus comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur: nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires, atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium adolescentiae vitiis efficitur saepius, quam senectutis: libidinosa etenim, et intemperans adolescentia effoetum corpus tradit senectuti. *b* Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, quum ad-

a Senectutem non officere oratori.
b Cyri senilis fortitudo.

modum senex ésset, negat, se unquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer (qui quum quadriennio post alterum consulatum Pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit) ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. *a* Nihil necesse est mihi de me ipso dicere, quamquam est id quidem senile: aetatique nostrae conceditur. Videtisne, ut apud Homerum saepissime *b* Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam enim iam aetatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne vera de se praedicans, nimis videretur aut insolens, aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio, quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: *c* et tamen ille dux Graeciae nusquam optat, ut Aiacis similes habeat decem, at ut Nestoris. Quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troia sit peritura. Sed redeo ad me. Quartum annum ago, et octogesimum, equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis

a Se ipsum laudare senex qui potest.
b Nestoris senectus, et eloquentia. Illiad. I.
Τῦ καὶ ἀπὸ γλώσσες μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδὴ.
c Decem Nestoris similes optat Agamemnon, secundo Illiad. his quidem versibus.

Αἲ γὰρ ζεῦ τε πάτερ, καὶ ἀθηνάιη, καὶ ἄπολλον,
Τοιῦτοι δέκα μοι συμφράδμονες εἶεν ἀχαιῶν.
Τῷ κε τάχ' ἠμύσειε πόλις πριάμοιο ἄνακτος,
χερσὶν ὑφ' ἡμετέρῃσιν ἁλοῦσά τε περθομένη τε.

esse viribus, quibus aut miles *bello* - Punico, aut quaestor in eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, quum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M. Acilio Glabrione consule: sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, nec afflixit senectus; non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim unquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis esse senex. Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem, antequam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium, quam vestrum utervis. Ne vos quidem *a* T. Pontii centurionis vires habetis. Num idcirco ille est praestantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest quisque, nitatur, ne ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur; quum humeris sustineret bovem vivum: utrum igitur has corporis, an Pithagorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare dum adsit; quum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes pueritiam, paullulum aetate progressi adolescentiam debeant requirere. Cursus est certus aetatis, et via una naturae, eaque simplex: suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data. Ut et infirmitas puerorum, et ferocitas iuvenum, et gravitas iam constantis aetatis, et senectutis maturitas naturale quiddam habeat,

a T. Pontii robur.

quod suó tempore percipi debeat. Arbitror te audire, Scipio; *a* hospes tuus avitus. Masinissa quae faciat hodie nonaginta annos natus: quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere; quum equo, ex equo non descendere: nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit: summam in eo esse corporis siccitatem; itaque exsequi omnia regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris. Non sunt in senectute vires. Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus sed ne quantum possumus quidem, cogimur. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii: aut omnino vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillis P. Africani filius is, qui te adoptàvit? Quam tenui, aut nulla potius valetudine? Quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. Ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus si infirmi sunt aliquando, quum idne adolescentes quidem effugere possint? *b* Resistendum Laeli, et Scipio, senectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt. Pugnandum tanquam contra morbum, sic contra senectutem. Habenda ratio valetudinis; utendum exercitationibus modicis; tantum cibi, et potionis adhibendum, ut reficiantur

a Masinissa rex Mauritaniae.
b Documenta ad resistendum senectuti.

vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti, atque animo multo magis; nam haec quoque nisi tanquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. *a* Et corpora quidem defatigatione et exercitatione ingravescunt: animi autem exercitando levantur. Nam, quos ait. Caecilius *comicos stultos senes*, hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Ut petulantia, et libido magis est adolescentium, quam senum: nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum; sic ista senilis stultitia, *b* quae deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas *c* Appius regebat et senex, et caecus. Intentum enim animum, tanquam arcum habebat, nec languescens, succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant; vigebat in illa domo patrius mos, et disciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum vindicet ius suum. Ut enim adolescentem in quo senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adolescentis, probo: quod qui sequitur, corpore senex essse poterit, animo nunquam erit. *d* Septimus

a Corpus exercitatione ingravescit, animus levatur.
b Deliratio.
c Appius Caecus.
d Originum libri a Catone scripti.

mihi originum liber est in manibus; omnia antiquitatis monumenta colligo, caussarum illustrium, quascumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes; ius augurum, pontificum, civile tracto; multum etiam Graecis literis utor, *a* Pithagoreorumque more, exercendae memoriae gratia quid quóque die dixerim, audiverim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis. In his desudans, atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero. Adsum amicis, venio in senatum frequens, ultroque affero res multum, et diu cogitatas; easque tueor animi, non corporis viribus. Quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem: sed, ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis, laboribusque viventi, non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas senescit; nec subito frangitur, sed diuturnitate extinguitur.

b Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, siquidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, *c* veterem orationem Architae Tarentini, magni in primis, et praeclari viri; quae mihi tradita est, cum essem adole-

a Pythagoreorum mos.
b Tertia vituperatio senectutis senectutem miseram non esse quod privet voluptatibus.
c Oratio Architae contra voluptatem.

scens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem hominibus dicebat a natura datam; cuius voluptatis avidae libidines temere, et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriae proditiones, hinc rerumpub. eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero, et adulteria, et omne tale flagitium nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Quumque homini sive natura, sive quis Deus nihil mente praestabilius dedisset; *a* huic divino muneri, ac dono nihil tam esse inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo iubebat, tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tandiu, dum ita gauderet nihil agitare mente, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihi esse tam detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem. Siquidem ea quum maior esset, atque longior, omne animi lumen extingueret. Haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino praelio Sp. Posthumius, T. Veturius consules superati sunt, locutum Architam, Nearchus Tarentinus hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat: quum quidem ei sermoni interfuisset *b* Plato Atheniensis, quem

a Menti voluptas inimica.

c Plato quo tempore Tarentum venerit.

Tarentum venisse, L. Camillo, App. Claudio consulibus, reperio. Quorsum haec? ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione, et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica est, ac mentis, ut dicam, perstringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, *a* ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu ejicerem septem annis postquam consul fuisset: sed putavi notandam libidinem. Ille enim quum esset consul in Gallia, exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui invinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat elapsus est: mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa, et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret imperii dedecus. Saepe audivi a maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audivisse dicebant, *b* mirari solitum C. Fabricium, quod quum *c* apud regem Pyrrum legatus esset, audisset a Thessalo Cynea *d* Athenis esse quemdam, qui se sapientem profiteretur; eumque dicere, omnia quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes, M. Curium et Titum Coruncanium optare

a Detestabile scelus a L. Flaminio factum ob voluptatem.
b Fabricius.
c Pyrrus.
d Epicurus philosophus.

solitos, ut id Samnitibus, ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat M. Curius *a* cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro repub. quarto consulatu devoverat. Norat eundem Fabricius, norat Coruncanius; qui cum ex sua vita: tum ex eius, quem dico P. Decii facto iudicabant, esse profecto aliquid natura pulcrum, atque praeclarum, quod sua sponte peteretur; quodque, spreta, et contemta voluptate, optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. Caret epulis extructisque mensis et frequentibus poculis; caret ergo etiam vinolentia, cruditate, et insomniis. Sed, si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus (divine enim Plato *b* escam malorum voluptatem appellat, quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces) quamquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviis potest delectari. *c* C. Duillium, M. filium, qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a coena senem saepe videbam puer: delectabatur crebro funali, et tibicine, quae sibi nullo exempló privatus sumserat, tantum licentiae dabat gloria. Sed quid ego alios? ad meipsum iam revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem, me quaestore,

a P. Decius se pro Repub. devovit.
b Voluptas malorum esca: δέλεαρ τῶν κακῶν ἡ ἡδονή.
c C. Duillius primus Poenos classe devicit.

constitutae sunt *a* sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat tamen quidam fervor aetatis; qua progrediente, omnia fient in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum, et sermonibus metiebar. *b* Bene enim maiores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitae coniunctionem haberet, convivium nominarunt melius, quam Graeci; qui hoc idem tum *c* compotationem, tum *d* concoenationem vocant, ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur. Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque conviviis delector, nec cum aequalibus solum, qui pauci iam admodum restant, sed cum vestra etiam aetate, atque vobiscum: habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit; potionis, et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est fortasse quidam naturalis modus) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant a maioribus instituta; et *e* is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculis; et pocula, sicut *f* in symposio Xenophontis, minuta, atque rorantia; et refrigeratio

a Idaea sacra.
b Quare dicatur convivium.
c συμπόσιον.
d σύνδειπνον.
e συμποσιαρχίαι.
f Xenophontis symposium.

aestate, et vicissim aut sol, aut ignis hibernus. Quae quidem in Sabinis etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. *a* Bene Sophocles, quum ex eo quidem iam affecto aetate quaereret, uteretur ne rebus venereis; dii meliora, inquit: libenter vero isthinc, tanquam a domino agresti ac furioso profugi. Cupidis enim rerum talium odiosum, et molestum est fortasse carere; satiatis vero et expletis iucundius est carere quam frui. Quanquam non caret is, qui non desiderat. Ego hoc non desiderare dico esse iucundius. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Vt Turpione Ambivio magis delectatur, qui *b* in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam, qui in ultima: sic adolescentia voluptates prope intuens magis fortasse laetatur; sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, animum tanquam, *c* emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, *d*

a Pulchra Sophoclis responsio.
b Cavea θεαρητηριον
c Emerita stipendia.
d Proverbium.

secumque, ut dicitur, vivere? *a* Si vero habet aliquod tanquam pabulum studii, atque doctrinae, *b* nihil est otiosa senectute iucundius. *c* Mori pene videbamus in studio dimetiendi caeli atque terrae C. Gallum familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux, noctu aliquid describere ingressum; quoties nox oppressit, quum mane coepisset? Quam delectabat eum defectiones solis, et lunae multo nobis ante praedicère? Quid in levioribus studiis. sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Naevius quam Truculento Plautus? quam Pseudolo? Vidi etiam *d* senem Livium, qui quum sex annos ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centhone, Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii, et civilis iuris studio loquar aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. *e* M. vero Cethegum, quem recte Suadae medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem? Quae sunt igitur epularum aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae, quae quidem prudentibus, et bene institutis pariter cum aetate

a Senectuti voluptas.
b Senes studiosi.
c Gallus astrologus.
d Livius Andronicus.
e Suadae Medulla M. Cethegus dictus.

crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem, qua voluptate animi nulla certe potest esse maior. *a* Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector: quae nec nulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae nunquam recusat imperium, nec unquam sine usura reddit, quod accepit, sed alias minore plerumque, maiore cum foenore. Quanquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat: quae quum gremio mollito, ac subacto semen sparsum excepit, primum id occoecatum cohibet; *b* ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore et compressu suo diffindit: et elicit herbescentem ex eo viriditatem; quae nixa fibris stirpium sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis iam quasi pubescens includitur. E quibus quum emerserit, fundit frugem spici, ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requietem, oblectamentaque pernoscatis Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra, quae ex fici tantulo grano, aut *c* ex acino vinaceo, aut ex cete-

a Agriculturae laus.
b Occatio.
c Acinum.

rarum frugum, ac stirpium minutus imis seminibus tantos truncos, ramosque procreat: *a* malleoli, plantae, sarmenta, viviradices; *b* propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est, et, nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, *c* claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu, et erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quae relicta sunt extitit tanquam ad articulos sarmentorum *d* ea, quae gemma dicitur; a qua oriens uva sese ostendit, quae et succo terrae, et calore solis augescens, primo est per acerba gustatu, deinde maturata dulcescit, vestitaque pampinis nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse cum fructu laetius, tum aspectu pulcrius? cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, et ipsa natura delectat; adminiculorum ordines, capitum iugatio, religatio, propagatio vitium, sarmentorumque ea, quam dixi aliorum amputatio, et aliorum immissio. Quid ego irrigationes? quid fossiones agri, *e* repastinationesque proferam. quibus fit multo terra fecundior? Quid de utilitate loquar *f* stercorandi? *g*

a Malleoli.
b Propago.
c Claviculi.
d Gemma.
e Repastinatio.
f Stercoratio.
g Cato de re rustica.

dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At *a* Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante seculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum, et pratis, et vineis, et arbustis res rusticae laetae sunt, sed pomariis etiam, et hortis, tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones: quibus nihil invenit agricultura solertius. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum; sed ea ipsa, quae dixi, sentio fuisse longiora. Ignoscetis autem; nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et *b* senectus est natura loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. *c* Ergo in hac vita M. Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrro trinmphasset, consumsit extremum tempus aetatis: cuius quidem villam ego contemplans (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. *d* Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiati ab eo sunt. Non enim aurum habere praeclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare.

a Homerus ante Hesiodum.
b Senectus natura loquacior.
c M. Curius iu agricultura vitam comsumsit.
d Curius aurum repudiavit a Samnitibus oblatum.

Poterat ne tantus animus non iucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas; ne a me ipso recedam. In agris erant tum *a* senatores, et iidem senes. Siquidem aranti L. Quintio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum appetentem, occupatum interemit. *b* A villa in senatum arcessebantur et Curius, et ceteri senes; *c* ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio, an ulla beatior esse possit; neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris; sed et delectatione, quam dixi, et saturitate, copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, et cultum etiam deorum pertinent: ut quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni, assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae *d* succidiam alteram appellant. Conditiora facit haec supervacanei operis aucupium, atque venatio. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum, olivetorumque specie dicam? Brevi praecidam: *e* agro

a Senatores senes.
b A villa in senatum arcessebant senes.
c Viatores unde.
d Succidiae.
e Ager bene cultus.

bene culto nil potest esse nec usu uberius, nec specie ornatius; ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Vbi enim potest illa aetas, aut calescere vel *a* apricatione melius, vel igni? vel vicissim umbris, aquisve refrigerari salubrius? sibi igitur habeant arma sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi palam, sibi natationes, et cursus: nobis senibus ex lusionibus multis *b* talos relinquant, et *c* tesseras: idipsum utrum lubebit; quoniam sine his beata esse senectus potest. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt, quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, *d* qui est de tuenda re familiari, qui oeconomicos inscribitur! Atque, ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, *e* Cyrum minorem regem Persarum, praestantem ingenio, atque imperii gloria, quum *f* Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset, et ceteris in rebus communem erga Lysandrum, atque humanum fuisse, et ei quemdam conseptum agrum diligenter consitum ostendisse. Quum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et *g* directos in quincuncem ordines, et humum subactam, atque puram, et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus,

a Apricari.
b Tali.
c Tesserae.
d Xenophontis oeconomicos.
e Cyro.
f Lysander.
g Quincunx.

tum dixisse mirari se non modo diligentiam, sed etiam solertiam eius, a quo essent illa dimensa, atque descripta, et ei Cyrum respondisse: atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio: multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae. *a* Tum Lysandrum intuentem eius purpuram, et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro, multisque gemmis, dixisse: recte vero te Cyre, beatum ferunt, quoniam *b* virtuti tuae fortuna coniuncta est. Hac igitur fortuna frui licet senibus: nec aetas impedit, quominus et ceterarum rerum, et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. *c* M. Quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, quum esset acta iam aetate in agris, eosque coleret; cuius inter primum, et sextum consulatum, sex et quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum spatium aetatis maiores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit: atque eius extrema aetas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Caecilio Metello? Quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum: *plurimae consentiunt gentes, populi primarium fuisse virum.* Notum est carmen incisum in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus

a Cyrus beatus a Lysandro appellatus.
b Virtuti fortuna comes.
c Marcus Valerius Corvinus.

omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum nuper pontificem maximum; quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio praeditum vidimus? Quid de Paullo, aut Africano loquar? aut, ut iam ante, de Maximo? Quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiae voluptates. Sed in omni oratione mementote, *a* eam me laudare senectutem, quae fundamentis adolescentiae constituta sit. Ex quo id efficitur, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi; miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet. Non cani, non rugae repente auctoritatem afferre possunt: sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia, atque communia salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quae et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, *b* Lacedaemone esse honestissimum domicilium senectutis: nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, quum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum ei a suis civibus nusquam datum: quum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui legati quum essent, in loco certo consederant, consurrexisse

a Cuiusmodi senectus laudetur.
b Apud Lacaedemones honestissimum erat senectutis domicilium.

omnes, et senem illum sessum recepisse. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex his quemdam, *a* Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio praeclara; sed hoc, de quo agimus in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet. Neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse, nec tanquam inexercitati histriones in extremo actu corruisse. At sunt morosi, et anxii, et iracundi, et difficiles senes: si quaerimus, etiam avari. *b* Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae: sed quae probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi; praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est: quae tamen omnia dulciora fiunt et bonis moribus, et actibus: idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, *c* qui in Adelphis sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas. Sic se res habet. *d* Vt enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit. *e* Severitatem in senectute probo, sed eam, sicut alia

a Athenienses sciunt, quae recta sunt, sed facere nolunt.

b Morum vitia non senectutis.

c Terentius in Adelphis.

d Senectutis comparatio ad vinum.

e Severitas.

modicam; *a* acerbitatem nullo modo. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo: *b* potest enim quidquam esse absurdius, quam quo minus viae restat, eo plus viatici quaerere?

c Quarta restat causa, quae maxime angere, atque solicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquatio mortis; quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, *d* qui mortem contemnendam esse in tam longa aetate non viderit, quae aut plane negligenda est, si omnino extinguit animum, aut etiam, optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atque tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? Quanquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperam esse victurum? *e* Quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet. Facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius, aegrotant, tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim, et ratio, et consilium in senibus est: qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectu-

a Acerbitas.
b Nihil absurdius sene avaro.
c Quarta vituperatio senectutis. Senectutem hoc miseram non esse, quod haud procul absit a morte.
d Non timendam esse mortem.
e Hipp. Aph. 2 Seniores iuvenibus ut plurimum aegrotant minus.

tis, quum illud videatis cum adolescentia esse commune? Sensi ego cum in optimo filio meo, tum in expectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni aetati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum; quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex ne, *a* quod speret, quidem habet. At est eo meliore conditione, quam adolescens; quum id quod ille sperat, hic iam consecutus est. Ille vult diu vivere; hic diu vixit. Quamquam o dii boni, quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus: exspectemus *b* Tartesiorum regis aetatem. Fuit enim ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum; quum enim id advenit, tunc illud, quod praeteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horae quidem cedunt, et dies, et menses, et anni; nec praeteritum tempus unquam revertitur; nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni ut placeat, peragenda est fabula; modo, in quocumque fuerit actu, probetur; neque sapienti usque ad *Plaudite* veniendum. Breve enim tempus aetatis satis est longum ad bene honesteque vivendum.

a Melior senis, quam adolescentis conditio.
b Tartesiorum rex.

N

Sin processeris longius, non magis dolendum est quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate, aestatem: autumnumque venisse. Ver enim tamquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum bonorum memoria, et copia. Omnia vero, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante, et repugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut, cum aquae multitudine vis flammae opprimitur; senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi consumtus ignis exstinguitur. Et quasi poma ex arboribus, si cruda sunt vi avelluntur; si matura, et cocta decidunt: *a* sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas. Quae mihi quidem tam iucunda est, ut quo, propius ad mortem accedam, quasi terram videar videre; aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus. *b* Omnium aetatum certus est terminus: senectutis autem nullus: recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi, et tueri possis, et tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. *c* Hoc illud est quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est: quum illi quærenti, qua tandem

a Adolescentis acerba, senis vero matura mors.
b Nota.
c Solonis responsum.

spe fretus sibi tam audacter obsisteret, respondisse dicitur senectute. Sed vivendi finis est optimus, quum integra mente ceterisque sensibus opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit, ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit: sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit: iam omnis conglutinatio recens aegre; inveterata, facile divellitur. Ita sit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus nec sine caussa deserendum sit: vetatque. Pithagoras: iniussu imperatoris, idest dei de praesidio, et statione vitae decedere. *a* Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum, lamentisque vacare. Vult credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

b *Nemo me lacrymis decoret, nec funera fletu*
Faxit.

c Non censet, lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Iam sensus moriendi, aliquis esse potest isque ad exiguum tempus, praesertim seni post mortem quidem sensus aut optandus, aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est, et

a Solonis elogium exstat apud Plutarcum μηδέ μοι ἄκλαυστος θάνατος μέλοι, ἀλλὰ φίλοισι ποιήσαιμι θανὼν ἄλγεα καὶ στοναχάς.
b Ennii versus.
c Non est lugenda mors, quam immortalitas consequitur.

id incertum an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere? De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, *a* quum recorder non solum Brutum, qui in liberanda patria est interfectus: non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt: non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret: non duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt: non avum tuum L. Paulum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est; sed legiones nostras (quod scripsi in originibus) in eum saepe locum profectas alacri animo et erecto, unde se nunquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino, ut mihi quidem videtur, studiorum omnium satietas vitae facit satietatem. *b* Sunt pueritiae certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis adolescentiae; num ea iam *c* constans requirit aetas, quae dicitur media? Sunt etiam huius aatatis: nè ea quidem quaeruntur a senectute. Sunt extrema quaedam studia senectutis: ergo ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. Quod, quum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis affert. Equidem non video,

a Qui pro patria mortui sunt.
b Varia aetatum studia.
c Aetas media.

cur quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere: quod eo melius mihi cernere videor quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio tuque C. Laeli, viros clarissimos: mihique amicissimos vivere arbitror, *a* et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam dum sumus in his inclusi compagibus corporis munere quodam necessitatis, et gravi opere perfungimur. Est enim animus coelestis ex altissimo domicilio depressus, et quasi demersus in terram, locum divinae naturae, aeternitatique contrarium; *b* sed credo, deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur, quique coelestium ordinem contemplantes imitarentur eum vitae modo, et constantia. Nec me solum ratio, ac disputatio impulit, ut ita crederem; sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas. *c* Audiebam Pithagoram, Pithagoreasque incolas pene nostros, qut essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demostrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis indicatus. Quid multa? Sic mihi persuasi, sic sentio, *d* quum tan-

a Vita vera.
b Quare animus immortalis in corpora humana infusus sit.
c Pythagoras, et Pythagorici philosophi Italiae partem incoluerunt, quae magna Graecia dicebatur.
d Animorum immortalitas probatur.

ta celeritas animorum sit, tauta memoria praeteritorum, futnrorumque prudentia, tot artes, tot scientiae tot inventa non posse eam uaturam quae res ea contineat, esse mortalem: quumqne animus semper agitetur, nec principium motus habcat, quia se ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motus, quia nunquam se ipse sit relicturus. Et quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admistum dispar sui, atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire. Magnoque esse argumento, homines scire pleraqne ante, quam nati sint, quod iam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant; ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci, et recordari. Haec Plato noster. *a* Apud Xenophoutem autem moriens Cyrus maior haec dicit: Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam; aut nullum fore: nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis; sed eum esse in hoc corpore ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui tuerentur. Mihi quidem numquam persauderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; quum exissent ex iis, emori: nec vero tum animum

a Verba Cyri morientis octavo Paediae apud Xenophontem.

esse insipientem, qui ex insipienti corpore evasisset; sed, quum omni admistione corporis liberatus, purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est, quo quaeque discedant: abeunt enim illuc omnia, unde ortà sunt: animus autem solus nec quum adest, nec quum discedit, apparet. Iam vero videtis, nihil morti esse tam simile, quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam: multa enim, quum remissi, et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint quum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare si haec ita sunt, sic me colitote, ut deum: sin una interiturus est animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulcritudinem tuentur, et regunt, memoriam nostri pie, inviolateque servabitis. Cyrus quidem haec moriens. Nos, si placet, nostra videamus. Nemo unquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paulum, aut duos avos, Paulum, et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent: nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores diurnos, nocturnosque domi militiaeque suscepturum fuisse si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam aetatem, et quietam sine ullo labore, et contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus

erigens se posteritatem semper ita prospiciebat quasi quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatis gloriam niteretur. *a* Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius videre se ad meliora proficisci: ille autem cui obtusior sit acies non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui, et dilexi videndi. Neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audivi, et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit. Et siquis deus mihi largiatur ut hac aetate repuerascam, et in cunis vagiam valde recusem. Nec vero velim, *b* quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane: habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam; quod multi, et ii docti saepe fecerunt. Nec me vixisse poenitet: *c* quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio non tamquam ex domo: *d* commorandi enim natura diversorium nobis, non habitandi dedit. O praeclarum

a Stulti iniquo animo mortem ferunt: sapientes vero aequissimo.
b Proverbium.
c Sic vixit Cato, ut frustra se natum non existimet.
d Commorandi, non habitandi diversorium habemus.

diem, quum ad illud divinum animorum concilium, coetumque proficiscar; et quum ex hac turba, et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros de quibus ante dixi, sed etiam ad Catonem meum; quo nemo vir melior natus est nemo pietate praestantior; cuius a me corpus crematum est, quod contra decuit ab illo meum. Animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum non quod aequo animo ferrem; sed me ipse consolabar, existimans non longinquum inter nos digressum, et discessum, fore. His mihi rebus Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro: nec mihi hunc errorem, quo delector dum vivo, extorqueri volo: sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem peractio aetatis est, tamquam fabulae; cuius defatigationem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate. Haec habui de senectute, quae dicerem: ad quam utinam perveniatis, ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

DE SENECTVTE FINIS.

M. TVLLII CICERONIS PARADOXA AD M. BRVTVM.

Animadverti, Brute, saepe Catonem avunculum tuum, quum in senatu sententiam diceret locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi, et publico; sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. Quod eo maius est illi, quam aut tibi, aut nobis; quia nos ea philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quae non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem, perfectus mea sententia Stoicus, et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus; et in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem orationis, neque dilatat argumentum, sed minutis interrogatiunculis, et quasi punctis, quod proposuit, efficit. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile: nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, et tamquam excolatur. Quod, quum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de

diis immortalibus, de caritate patriae Stoice solet, oratoriis ornamentis adhibitis dicere. Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis, et in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos. *a* Quae quia sunt admirabilia, contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam παράδοξα appellantur. Tentare volui, possentne proferri in lucem, idest in forum, et ita dici, ut probarentur: an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio. Eoque scripsi libéntius, quod mihi ista πάραδοξα, quae appellant, maxime videntur esse Socratica, longeque verissima. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his iam contractioribus noctibus, quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit. Degustabis et hoc genus exercitationum mearum, quibus uti consuevi, quum ea quae dicuntur in scholis θετικὰ, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo: non est ènim, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiae: sed tamen ut ex eadem officina exisse appareat.

a Paradoxa idest praeter opinionem,

PARADOXON I.

ὅτι ἀγαθὸν μόνον τὸ καλόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

Vereor: ne cui vestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur oratio. Dicam tamen, quod sentio: et dicam brevius: quam res tanta dici poscit. *a* Numquam mehercule ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime adstricti sunt, voluptates in bonis rebus, aut expetendis esse duxi: quippe quum viderem rebus his circumfluentibus, ea tamen desiderare maxime quibus abundarent. Neque enim expletur unquam, nec satiatur cupiditatis sitis: neque solum ea, qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. In quo equidem continentissimorum hominum maiorum nostrornm saepe requiro prudentiam, qui haec imbecilia et commutabilia pecuniae membra verbo bona putaverunt appellanda, quum re ac factis longe aliter iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, et obsint probis. Quamobrem licet irrideat, si quis vult: plus apud me ta-

a Pecunia, et id genus, non est in bonis connumeranda.

men vera ratio valebit quam vulgi opinio. Neque ego unquam bona perdidisse dicam siquis pecus aut suppellectilem amiserit. Neque non saepe laudabo sapientem illum (Biantem ut opinor) qui numeratur in septem: cuius cum patriam Prienem cepisset hostis, ceterique ita fugerent ut multa de suis rebus secum asportarent; quum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret: Ego vero inquit facio, nam omnia mea mecum porto. *a* Ille haec ludibria fortunae ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? siquid recte fit, et honeste, et cum virtute id bene fieri vere dicitur; et quod rectum, et honestum, et cum virtute est id solum opinor bonum. Sed haec videri possunt obscuriora, quum lentius disputantur: vita atque factis illustranda sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rempublicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut argenti ad avaritiam, aut amoenitatum ad delectationem, aut suppellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. *b* Vultis, a Romulo? vultis, post liberam civitatem ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? *c* Quibus tandem gradibus Romulus ascendit in coelum? Iisne, quae isti bona appellant? an rebus gestis,

a Epiphonema, quo concludit Biantis sententiam.
b Inductione probat divitias a veteribus Romanis non habitas in albo honorum.
c Enumeratio vehemens, et copiosa.

atque virtutibus? Quid a Numa Pompilio? minus ne gratas diis immortalibus capedines, ac fictiles urnulas fuisse quam filicatas aliorum pateras arbitramur. Omitto reliquos: sunt omnes pares inter se, praeter superbum. Brutum vero si quis roget, quid egerit iu patria liberanda: si quis item reliquos eiusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint: num quis exsistet, cui voluptas, cui divitiae, cui denique, praeter officium fortis et magni viri, quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quae res ad necem Porsennae C. Mucium impulit, sine ulla spe salutis suae? Quae vis Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? Quàe patrem Decium, quae filium devovit, atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii? Quid tenuitas victus M. Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici Cn. et P. Scipiones, qui Chartaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? Quid Africanus maior? quid minor? Quid inter horum aetates interiectus Cato? Quid innumerabiles alii? Nam domesticis exemplis abundamus. Cogitasse quicquam putamus in vita sibi expetendum; nisi quod laudabile esse et praeclarum videretur? *a* Veniant igitur isti irrisores huius orationis, ac sententiae: et iam vel ipsi iudicent, utrum se horum alicuius, qui marmoreis tectis, ebore, et auro fulgentibus: qui signis qui tabulis qui caelato auro et argento, qui Corinthiis operibus abundant: an C. Fabricii, qui nihil eorum ha-

a Permissio Amarulenta.

buit, nihil habere voluit, similes esse malint? Atque haec quidem: quae modo huc modo illuc transferuntur facile adduci sólent, ut in rebus bonis esse negent: illud tamen arcte tenent, accurateque defendunt, *a* voluptatem esse summum bonum. Quae quidem mihi vox pecudum videtur esse non hominum. Tu, quum tibi sive Deus, sive mater ut ita dicam, rerum omnium natura dederit animum quo nihil est praestantius neque divinius: sic te ipse abiicies atque prosternes, ut nihil inter te atque quadrupedem aliquem putes interesse? *b* Quicquam bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem faciat? Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita et laudabilis maxime: neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari. *c* Quid autem est horum in voluptate? Meliorem ne efficit, aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando se se, et praedicatione effert? *d* Atqui si voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est; *e* eaque quo est maior; eo magis mentem e sua sede, et statu dimovet; profecto nihil est aliud bene et beate vivere, nisi honeste et recte vivere.

a Voluptas non est summum bonum.
b Repugnat bono meliorem non facere.
c Assumtio argumentationis.
d Conclusio.
e Inductio a loco coniugatorum.

PARADOXON II.

ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

idest

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum

Nec vero ego M. Regulum aerumnosum, nec infelicem, nec miserum umquam putavi. Non enim magnitudo animi eius cruciabatur a Poenis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse, qui tot virtutum praesidio, tantoqne comitatu, cum corpus eius caperetur, capi certe ipse non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secundis in rebus unus ex fortunatis hominibus, in adversis unus ex summis viris videbatur, quo beatius esse mortali nihil potest. Nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat: nomen tantum virtutis usurpas; quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese: quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis, et ratio, et cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil potest esse certi; nihil, quo exploratum habeat permansurum sibi unum diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus istis mortis, aut exsilii minis: mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curae, et cogita-

tiones meae, siquidem nihil peperi tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunae temeritas, neque inimicorum labefactaret iniuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus; an exsilium ut ab improbis demigrandum sit? *a* Mors terribilis est iis, quorum cum vita omnia exstinguuntur; non iis, quorum laus emori non potest: exsilium autem iis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus; non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriae, te erumnae premunt, qui te beatum, qui florentem putas: te tuae libidines torquent; tu dies noctesque cruciaris, cui nec satis est, quod est, et idipsum, ne non sit diuturnum, times. Te conscientiae stimulant maleficiorum tuorum, te metus exanimant iudiciorum, atque legum. Quocumque aspexisti, ut furiae, sic tuae tibi occurrunt iniuriae, quae te respirare non sinunt. Quamobrem, ut improbo et stulto, et inerti nemini bene esse potest; sic bonus vir, et sapiens, et fortis miser esse non potest. Nec vero, cuius virtus, moresque laudandi sunt, eius non laudanda vita est; neque porro fugienda vita, quae laudanda est. Esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem, quicquid est laudabile, idem et beatum et florens, et expetendum videri debet.

a Probat, nec mortem, nec exsilium mala esse.

PARADOXON III.

ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα.

Aequalia esse peccata, et recte facta

a Parva, inquis, res est: et magna culpa. Nec enim, peccata rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse, aut minus: ipsum quidem illud peccare, quoquo verteris, unum est. *b* Auri navem evertat gubernator, an paleae, in re aliquantum, in gubernatoris, inscitia, nihil Interest. Lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset, in aliqua generosa, ac nobili virgine; peccavit vero nihilominus; siquidem est peccare *c* tamquam transilire lineas: quod cum feceris culpa commissa est; quam longe progrediare, quum semel transieris, ad augendam culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. *d* Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec maius, nec minus unquam fieri potest (quoniam in eo est peccatum, si non licuit, quod semper unum et idem est) quae ex eo peccata nascuntur, aequalia sint oportet. Quod si virtutes pares sunt inter se; paria esse etiam vitia, necesse

a Aequalia peccata.
b Declarat exempla, quae a speciebus sumuntur per inductionem.
c Similitudo.
d Argumentatio ex vi definitionis.

est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperatiorem, nec forti fortiorem, nec sapiente sapientiorem, posse fieri, facillime potest perspici. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, quum lucrari impune posset, auri pondo decem reddiderit, si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? Aut temperantem eum, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? *a* Una virtus est, consentiens cum ratione, et perpetua constantia. Nihil huic addi potest, quo magis virtus sit, nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. *b* Etenim si bene facta, recte facta sunt, et nihil recto rectius certe nec bono quidem melius quidquam inveniri posest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: siquidem pravitates, animi recte vitia dicuntur. Atqui, quoniam pares virtutes sunt, recte facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent; itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia necesse est. A philosophis, inquis, ista sumis. Metuebam, ne a lenonibus, diceres. Socrates disputabat isto modo. Bene hercle narras: nam, istum doctum et sapientem virum fuisse, memoriae traditum est. Sed tamen quaero ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) utrum de bonis est quaerendum quid baiuli, atque operarii, an quid homines doctissimi senserint? praesertim quum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae re-

a Epiphonema.
b Approbatio ex coniugatis.

periri ulla possit. Quae vis enim est, quae magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? aeque peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus adferant, quamcumque in domum stuprum intulerint, eandem esse labem libidinis? Nihil ne igitur interest (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an servum? *a* Nuda ista si ponas, iudicari qualia sint, non facile possunt, Patrem vita privare; si per se scelus est, Saguntini, qui parentes suos liberos emori, quam servos vivere maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et parenti nonnumquam adimi vita sine scelere potest, et servo saepe sine iniuria non potest. Caussa igitur haec non natura distinguit: quae quando utro accessit, id fit propensius: si utroque adiuncta sit, paria fiant necesse est. Illud tamen interest, quod in servo necando, si adsit iniuria semel peccatur; in patris vita violanda multa peccantur. Violatur is qui procreavit: is qui aluit; is qui erudivit, is qui in sede ac domo, atque in repub. collocavit. Multitudine peccatorum praestat, eoque poena maiore dignus est. Sed nos in vita, non quae cuique peccato poena sit, sed, quantum cuique liceat, spectare debemus. Quicquid non oportet, scelus esse: quicquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam. Siquidem rerum modum figere non possumus animorum modum tenere possumus. *b*

a Ab exemplo.
b Exemplum a minori

Histrio si paullum se movit extra numerum, aut si versus pronunciatus est syllaba una brevior, aut longior; exs)bilatur, et exploditur: in vita tu, qui omni gestu moderatior omni versu aptior esse debes, ut in syllaba te peccare dices? Poëtam non audio in nugis: in vitae societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? Quae si visa sint breviora, leviora qui possint videri? quum quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis, atque ordinis; perturbata autem semel ratione, et ordine nihil possit addi quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

ὅτι πάντες οἱ μωροὶ μαίνονται, idest.

Omnem stultum insanire.

Ego vero te non stultum, ut saepe, non improbum ut semper: sed dementem et insanum rebus vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia rerum humanarum contentione fortunae, virtutibus denique omnibus, ut moenibus septus, vincetur, et expugnabitur? Quin ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim civitas? Omnisne conventus etiam furum, et immanium? Omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant; quum judicia jacebant; quum mos patrius occiderat quum, ferro pulsis magistratibus, senatus nomen in repub. non erat. Praedonum ille concursus, et te duce latrocinium in foro constitutum, et reliquiae coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furoremque conversae, non civitas erat. Itaque pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat: arcessitus in civitatem sum, quum esset in repub. consul, qui tum nullus fuerat; esset senatus, qui tum occiderat; esset consensus populi liberi; esset iuris et aequitatis, quae vincula sunt civitatis, repetita memoria. At vide, quam ista tui latrocinii tela contemserim. Iactam, et immissam a te nefariam in me iniuriam semper duxi; pervenisse ad me nunquam putavi: nisi forte quum parietes dis-

turbabas, aut cum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum est, neque cuiusquam quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia quibus respub. te invitissimo stat: si huius aeterni beneficii immortalem memoriam delevisses; multo etiam magis, si illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti, nec facere potuisti; reditum mihi gloriosum tua dedit iniuria, non exitum calamitosum. *a* Ergo ego semper civis; et tum maxime, quum meam salutem senatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat: tu ne nunc quidem nisi forte idem esse hostis et civis potest. *b* An tu civem ab hoste natura, ac loco, non animo, factisque distinguis? Caedem in foro fecisti; armatis latronibus, templa tenuisti: privatorum domos, aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? Potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? Et me tuo nomine appellas? quum omnes meo discessu exsulasse rempub. putent? Numquamne, homo amentissime, te circumspicies? numquamne, quid facias, considerabis, nec quid loquare? Nescis exsilium scelerum esse poenam? meum illud iter, ob praeclarissimas res a me ante gestas, esse susceptum? Omnes scellerati, atque impii, quorum

a Conclusio.
b A contrario.

tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiamsi solum non mutarunt. *a* An, quum omnes leges te exsulem esse iubeant, non eris tu exul? num appellatur is, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est: qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti? qui incendium fecerit? aedes Nympharum manu tua deflagravit; qui templa deorum occupaverit? in foro castra posuisti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, *b* si in operum Bonae Deae accessisses, exsulares. At te id fecisse etiam gloriari soles. Quomodo igitur tot legibus in exilium eiectus, nomen exsulis non perhorrescis? Romae sum, inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit, eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

a Argumentum a definitione exsulis, et ex legum auctoritate.

b Clodius repertur in templo Bonae Deae.

PARADOXON V.

Ὅτι πάντες οἱ σοφοὶ ἐλεύθεροι, πάντες δὲ μωροὶ δοῦλοι,

Omnes sapientes liberos esse, et stultos omnes servos.

Laudetur vero hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur. Quo modo, aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refraenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coerceat avaritiam, ceteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, quum ipse improbissimis dominis dedecori, ac turpitudini parere desierit. Dum quidem his obediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. Praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis, quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio: quum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sunt; cur ego simulem, me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis viris, *a* nisi sapientem liberum esse neminem. Quid est enim libertas? Potestas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult? nisi qui recta sequitur; qui gaudet officio; cui vivendi via considerata, atque provisa est, qui legibus quidem non propter metum paret, sed

O

a Nemo liber, nisi sapiens.

eas sequitur, atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat; qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter, ac libere, cuius omnia consilia, resque omnes, quas gerit, ab ipso proficiscuntur, eodemque feruntur; nec est ulla res, quae plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas, atque iudicium. Cui quidem etiam, quae vim habere maximam dicitur, fortuna ipsa caedit, sicut sapiens poeta dixit; *suis ea cuique fingitur moribus*. Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. Quod etsi ita esse pluribus verbis disserendum est; illud tamen et breve, et confitendum est, nisi qui ita sit affectus, liberum esse neminem. Igitur omnes improbi, servi. Nec hoc tam re est, quam dictu inopinatum, atque mirabile. Non enim ita dicunt, eos esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum facta nexu, aut aliquo iure civili, sed si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi, et abiecti, et arbitrio carentis suo, quis neget omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos? An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, praescribit, iubet, vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? poscit, dandum est: vocat, veniendum: eiicit, abeundum: minatur extimescendum. *a* Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiamsi in amplissima familia natus sit, appellandum puto. *b* Atque, ut in magna familia sunt alii lautiores, ut sibi videntur; servi, sed

a Epiphonema, quo claudit sententiam.
c Similitudo.

tamen servi, atrienses, ac topiarii; pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos celatum argentum, quos Corinthia opera, quos edificia magnifica nimio opere delectant. At sumus, inquiunt, principes civitatis. Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. Sed, ut in familia, qui tractant ista, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent: sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum pene infimum obtinent. Magna inquis, bella gessi; magnis imperiis, et provinciis praefui. Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Omitto, unde sustuleris, et quomodo habeas: intuentem te, adirantem, clamores tollentem quum video, servum te esse ineptiarum omnium iudico. Nonne igitur sunt ista festiva? Sunt: nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed, obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? Si Lucius Mummius aliquem istorum videret Matellionem Corinthium cupidissime tractantem, quum ipse totam Corinthum contemsisset: utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat Marcus Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa, ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, praeter ipsos: et videat aliquem summis populi beneficiis usum barbatulos mullos exceptantem de piscina, et pertractantem, et *a* muraenarum copia gloriantem: nonne hunc hominem ita ser-

a Muraenam lampredam vocant.

vum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet? An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam conditionem recusant durissimae servitutis? Haereditatis spes, quid iniquitatis in serviendo non suscipit? Quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem, quidquid denunciatum sit, facit: assectatur, assidet, muneratur. Quid horum est liberi? Quid denique non servi inertis? Quid? iam illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina, quam imperiosa, quam vehemens? Cethego homini non probatissimo servire coegit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur, mittere munera, noctu venire domum ad eum, praecari, denique supplicare. Quae servitus est, si haec libertas existimari potest? *a* Quid? Quum cupiditatum dominatus excessit, et alius est dominus exortus, ex conscientia peccatorum, timor, quam est illa misera, quam dura servitus! *b* Adolescentibus paullo loquacioribus est serviendum: omnes qui aliquid scire videntur, numtamquam domini timentur. Iudex vero quantum habet dominatnm! Quo timore nocentes afficit? An non est omnis metus servitus? Quid valet igitur illa eloquentissimi viri Lucii Crassi copiosa magis, quam sapiens oratio? ERIPITE NOS EX SERVITVTE. Quae est ista servitus tam claro homini, tamque nobili? *c* Omnis animi debilitati, et humilis, et fracti timiditas,

a Servitus ex conscientia

b Adolescentes dicit, qui malos cives accusabant.

c Servitus quid sit.

servitus, est. NOLITE SINERE NOS CVIQVAM SERVIRE. In libertatem vindicari vult? Minime. Quid enim? Adiungit: NISI VOBIS VNIVERSIS. Dominum mutare, non liber esse vult. QVIBVS ET POSSVMVS, ET DEBEMVS. Nos vero siquidem animo excelso, et alto, et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus, nec possumus. *a* Tu posse te dicito; quoniam quidem potes: debere ne dixeris: quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille videat, quomodo imperator esse possit, quum eum ne liberum quidem esse, ratio, et veritas ipsa convincat.

a Redit ad Antonium, et abrupte concludit.

PARADOXON VI

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος, idest

Solum sapientem esse divitem.

Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? solusne tu dives? Proh dii immortales! Ego ne me audisse aliquid, et didicisse non gaudeam? Solusne dives? Quid si ne dives quidem? Quid si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit: qui nihil quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. Animus oportet tuus te iudicet divitem, non hominum sermo; neque possessiones tuae: nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius, satiatus est, aut contentus etiam pecunia? concedo, dives est. Sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, quum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus: si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis: si socios spolias, aerarium expilas, si testamenta amicorum expectas, aut ne expectas quidem, at ipse supponis: haec utrum abundantis, an egentis signa sunt? Animus hominis dives, non arca appellari solet: quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique sat est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? Pecunia est opus: duas? Maiore:

plures? Maiore etiam: et si ut aiunt, Danai quinquaginta sint filiae: tot dotes magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. *a* Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quomodo ego appellabo divitem, quum ipse etiam egere se sentiat? *b* Multi ex te audierunt, quum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus: quod populus Romanus tantis vectigalibus iampridem vix potest. Ergo, hoc proposito, nunquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut ex eo tueri sex legiones, et magna equitum, ac peditum auxilia possis. Iam fateris igitur, non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potius egestatem, ac mendicitatem tuam nunquam obscure tulisti. *c* Nam, ut iis, qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quaesito: sic qui videt domi tuae pariter accusatorum, atque iudicum consociatos greges; qui nocentes, et pecuniosos reos eodem te auctore corruptelam iudicii molientes; qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, *d* dimissiones libertorum ad defoenerandas diripiendasque provincias: qui expulsiones

a Conclusio.
b Quem divitem appellabat Crassus.
c Declarat reni admista similitudine.
d Dimissiones, in diversum missiones.

vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Syllani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, qui sublatos tot homines: qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium: quis hunc non putet confiteri, sibi quaesito opus esse? Cui autem quaesito opus sit, quis unquam hunc vere dixerit divitem? *a* Est enim divitiarum fructus in copia, copia autem declarat satietas rerum, atque abundantia; quam tu quoniam nunquam assequere, nunquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte; est enim ad vulgi opinionem mediocris, ad tuam nulla, ad meam modica, de me silebo, de te loquar. Si censenda nobis atque aestimanda res sit, utrum tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? Vtrum aurum Samnitum, an responsum M. Curii? Hereditatem L. Pauli, an liberalitatem Africani, qui eius hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? *b* haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt, quam illa, quae sunt pecunia. Quis igitur (siquidem, ut quisque quod plurimi sit, possideat, ita ditissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiae sint, quoniam nulla possessio, nulla vis auri, et argenti pluris, quam virtus

a Conducit argumentationem, et concludit.
b Epiphonema, ex quo concludit.

aestimanda est. O Dii immortales! non intelligunt homines quam magnum vectigal sit parsimonia. Venio enim iam ad sumtuosos: relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis praediis sexcenta sextertia; ego centena ex meis, illi aurata tecta in viliis, et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, suppellectilem, vestem infinite concupiscenti non modo ad fructum ille est sumptus, sed etiam ad foenus exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. *a* Vter igitur est ditior; cui deest, an cui superat? Qui eget, an qui abundat? Cuius possessio, quo est maior; eo plus requirit ad se tuendam: an quae suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum, ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius seculi errore verser? M. Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios, et Luscinos loquamur) pauper tandem fuit: habuit enim aediculas in Carinis, et fundum in Labicano: nos igitur ditiores, qui plura habemus? *b* Vtinam quidem: sed non aestimatione census: verum victu, atque cultu terminatur pecuniae modus. Non esse cupidum pecunia est: non esse emacem vectigal est: contentum vero suis rebus esse maximae sunt certissimaeque divitiae. Etenim si isti callidi rerum aestimatores prata, et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest: *c* quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi, nec surripi potest un-

a Conclusio per contentionem.
b Collatio, cui subiunxit expositionem sententiae.
c Nota virtutis potentiam.

quam ; neque naufragio, neque incendio emittitur, nec tempestatum, nec temporum perturbatione mutatur? Qua praediti qui sunt, soli sunt divites. Soli enim possident res et fructuosas, et sempiternas : solique, quod est proprium divitiarum, contenti rebus suis, satis esse putant, quod est ; nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt. Improbi autem, et avari, quoniam incertas, atque in casu positas habent, et plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis ; non modo non copiosi, ac divites, sed etiam inopes, ac pauperes existimandi sunt.

PARADOXORVM FINIS.

M. TVLLII
CICERONIS
DE SOMNIO
SCIPIONIS

Ex libro de republ. sexto.

SCIPIO LOQVITVR

Quum in Africam venissem, Manlio Manilio consule, ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum nihil mihi potius fuit, quam ut Massinissam convenirem, regem familiae nostrae iustis de caussis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrimavit: aliquandoque post suspexit in coelum, et grates, inquit, tibi ago summe Sol, vobisque, reliqui coelites, quod, antequam ex hac vita migro, conspicio in meo regno, et in his tectis P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine ipso recreor: ita nunquam ex animo meo discedit illius optimi, atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra republica percunctatus est: multisque verbis ultro, citroque habitis, ille nobis consumtus est dies. Post autem regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus: quum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque eius non facta solum, sed etiam dicta meminisset: deinde ut cubitum discessimus, me et de via, et qui ad multam

noctem vigilassem, arctior, quam solebat, somnus complexus est. Hic mihi: (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti: fit enim fere, ut cogitationes, sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare, et loqui) Africanus se ostendit illa forma, quae mihi ex imagine eius, quam ex ipso, erat notior. Quem ut agnovi, equidem cohorrui. Sed ille, ades, inquit, animo; et omitte timorem, Scipio, et quae dicam trade memoriae. Videsne illam urbem, quae parere populo Romano coacta per me renovat pristina bella, nec potest quiescere, (ostendebat autem Carthaginem de excelso, et pleno stellarum, illustri, et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis pene miles? hanc hoc biennio consul evertes: eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes ~ nobis adhuc hereditarium. Quum autem Carth.. inem deleveris, triumphum egeris, censorque fueris, et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum consul absens, bellumque maximum conficies. Numantiam exscindes; sed quum eris curru Capitolium invectus., offendes rempublicam perturbatam consiliis nepotis mei. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi ingenii, consiliique tui. Sed eius temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam, quum aetas tua septenos octies solis anfractus, reditusque converterit: duoque hi numeri (quorum uterque plenus, alter altera de caussa habetur) circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint; in te unum, atque in tuum nomen se

tota convertet civitas; te Senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur; tu eris unus in quo nitatur civitatis salus; ac, ne multa, dictator rempublicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic quum exclamasset Laelius, ingemuissentque ceteri vehementius, leniter arridens Scipio, quaeso, inquit, ne me e somno excitetis: pax: audite cetera. Sed, quo sis, Africane, alacrior ad tutandam rempublicam, sic habeto. Omnibus, qui patriam conservarint, adiuverint, auxerint, certum esse in coelo, ac definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur. Nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius quam concilia, coetusque hominum iure sociati quae civitates appellantur: harum rectores, et conservatores hinc profecti huc revertuntur. Hic ego, etsi eram perterritus non tam metu mortis, quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveres ne ipse, et Paulus pater, et alii, quos nos extinctos arbitraremur. Imo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere evolaverunt. Vestra vero, quae dicitur vita, mors est. Quin tu aspicias ad te venientem Paulum patrem. Quem ut vidi, equidem vim lacrymarum profudi. Ille autem me amplexus, atque osculans flere prohibebat. Atque ego, ut primum fletu represso loqui posse coepi, quaeso, inquam, pater sanctissime, atque optime, quando haec est vita (ut Africanum audio dicere) quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi Deus is cuius hoc templum est omne, quod conspicis,

istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur. Hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sydera, et stellas vocatis; quae globosae, et rotundae, divinis animatae mentibus circos suos, orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec iniussu eius, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est; ne munus humanum assignatum a Deo difugisse videamini. Sed sic Scipio: ut avus hic tuus, ut egó, qui te genui, iustitiam cole, et pietatem; quae quum sit magna in parentibus, et propinquis, tum in patria maxima est. Ea vita via est in caelum, et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt, et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides (erat autem is splendidissimo candore inter flammas circus elucens) quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis. Ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera, et mirabilia videbantur. Erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium quas esse nunquam suspicati sumus. Ex quibus erat illa minima, quae ultima coelo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. Iam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum eius attingimus, poeniteret. quam quum magis intuerer, quaeso, inquit Africanus, quousque humi de-

fixa tua mens erit? Nonne aspicis, quae in templa veneris? Novem tibi orbibus, vel potius globis connexa sunt omnia, quorum unus est coelestis extimus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse Deus, arcens, et continens ceteros: in quo infixi sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni; cui subiecti sunt septem, qui versantur retro, contrario motu, atque coelum: ex quibus unum globum possidet illa quam in terris Saturniam nominant; deinde est hominum generi prosperus, et salutaris ille fulgor, qui dicitur Iovis: tum rutilus, horribilisque terris, quem Martium dicitis; deinde subtermediam fere regionem Sol obtinet, dux, et princeps: et moderator luminum reliquorum, mens mundi, et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret, et compleat. Hunc ut comites consequuntur alter Veneris, alter Mercurii cursus; in infimoque orbe Luna radiis Solis accensa convertitur: infra autem iam nihil est, nisi mortale, et caducum, praeter animos generi hominum munere Deorum datos: supra Lunam sunt aeterna omnia. Nam ea, quae est media, et nona tellus, neque movetur, infima est, et in eam feruntur omnia nutu suo pondera. Quae quum intuerer stupens, ut me recepi: quis hic, inquam, quis est, qui complet aures meas tantum, et tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui intervallis coniunctus imparibus, sed tamen pro rata partium ratione distinctis, impulsu, et motu ipsorum orbium conficitur: qui acuta cum gravibus temperans, varios aequabiliter concentus efficit. Nam enim silentio tanti motus incitari possunt:

et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob caussam summus ille stelliferi coeli cursus, cuius conversio est concitatior, acuto, et excitato movetur sono, gravissimo autem hic lunaris, atque infimus. Nam terra nona immobilis manens; ima sede semper haeret complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere nodus est. Quod docti homines nervis imitari, atque cantibus aperuere sibi reditum ad hunc locum; sicut alii, qui praestantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt; nec est ullus hebetior sensus in vobis; sicut, ubi Nilus ad illa, quae Catadupa nominantur, praecipitat ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint; sicut intueri solem nequitis adversum eiusque radiis acies vestra, sensusque vincitur. Haec ego admirans referebam tamen oculos ad terram identidem. Tum Africanus sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quae si tibi parva, ut est, ita videtur, haec coelestia semper spectato: illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? Vides habitari in terra raris, et angustis in locis, et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines in-

teriectas; hosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit; sed partim obliquos, partim aversos, partim etiam adversos stare vobis; a quibus expectare gloriam certe nullam potestis. Cernis autem terram eamdem, quasi quibusdam redimitam, et circumdatam cingulis, e quibus duos maxime inter se diversos, et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos obriguisse pruina vides: medium autem illum, et maximum solis ardore torreri. Duo sunt habitabiles quorum australis ille (in quo qui insistunt, adversa vobis urgent vestigia) nihil ad vestrum genus. Hic autem alter subjectus Aquiloni, quem incolitis, cerne, quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra; quae colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est; circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod Magnum, quod Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine, quam sit parvus, vides. Ex hic ipsis cultis, notisque terris, num aut tuum, aut cuiusquam nostrum nomen, vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnare? Quis in reliquis orientis, aut obeuntis Solis ultimis, aut Aquilonis, Austrive partibus tuum nomen audiet? Quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de nobis loquuntur, quandiu loquentur? Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscuiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones, exustionesque terrarum, quas

accidere tempore certo necesse est, non modo aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sint; qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri? Quum praesertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest: nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantummodo solis, idest unius astri reditu metiuntur: quum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eamdemque totius coeli descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo, quam multa saecula hominum teneantur. Namque, ut olim deficere sol hominibus, exstinguique visus est, quum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit; ita quandoque eadem parte sol, eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium, stellisque revocatis, expletum annum habeto. Huius quidem anni nondum vigesimam partem scito esse conversam. Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis, et praestantibus viris; quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem, et aeternam domum contueri, neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum; suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi videant, sed loquentur tamen.

Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec unquam de ullo perennis fuit; et obruitur hominum interitu, et oblivione posteritatis exstinguitur. Quae quum dixisset, Ego vero; inquam, o Africane, siquidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quanquam a pueritia vestigiis ingressus patriis, et tuis, decori vestro non defui; nunc tamen, tanto praemio proposito, enitar multo vigilantius. Et ille: Tu vero enitere; et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc: nec enim is es, quem forma ista declarat; sed mens cujusque, is est quisque; non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse: si quidem Deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit, et moderatur, et movet id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum princeps ille Deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet. Nam quod semper movetur, aeternum est, quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur quod sese movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit: quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principio autem nulla est origo: nam ex principio oriuntur omnia; ipsum autem nulla ex re: nec enim id esset principium, quod gigneretur aliunde. Quod si nunquam oritur, ne occidit quidem unquam. Nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec ex

se aliud creabit: siquidem necesse est a principio omnia oriri. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest, nec mori: vel concidat omne caelum, omnisque natura consistat necesse est; nec vim ullam nanciscatur, qua primo impulsu moveatur. Quum pateat igitur, aeternum id esse, quod a se ipso moveatur; quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget! Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo. Quod autem anima est, id motu cietur interiore, et suo. Nam haec est natura propria animae, atque vis: quae si est una ex omnibus, quae sese moveat, neque nata est certe, et aeterna est. Hanc tu exerce in optimis rebus. Sunt autem hae optimae curae de salute patriae, quibus agitatus, et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit. Idque ocyus faciet, si jam tum, quum erit inclusus in corpore, eminebit foras; et ea, quae extra erunt, contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. Nam eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt; earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum, et hominum jura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur: nec in hunc locum, nisi multis exagitati seculis revertuntur. Ille discessit: ego somno solutus sum.

FINIS.

ANNOTATIONES ALIQVOT IN PRIMVM LIBRVM CICERONIS DE OFFICIIS

EX PRAEFATIONE.

Communis est omnium philosophorum).

Quum dicamus, hoc mihi cum illo commune est, Commune tamen omnium dicitur potius, quam omnibus: etiam si in eodem hoc libro scripsit: Multa enim civibus inter se communia: nec reciproci servata proprietate, si modo locus mendo vacat.

2 Hic sibi ipse consentit. Consentit sibi, qui constat sibi, suique similis est. Vtrumque recte dicimus, consentit illi, et consentit cum illo.

EX LIBRO I ANNOTATIONES.

3 Avemus aliquid videre, audire). Avere pro cupere vides et oratoribus usurpatum.

4 Perspicientia veri). Hoc annotavi, quod rarius est. Perspicientia, sicut intelligentia.

5 Hisque temere assentiamur). Assentimur homini, cui credimus, et assentimur rebus, quas credimus, ut liquet ex hoc loco.

6 Qua societas hominum inter ipsos). Ipse pronomen proximum est naturae reciprocorum: ideoque hoc loco ponitur, ubi vera reciprocatio non est, sed quiddam illi simillimum.

7 Vel benignitatem). Hic palam docet M. Tullius benignitatem non significare mansuetudinem, quemadmodum vulgus putat, sed beneficentiam, ac liberalitatem.

8 Justum dicit, non tantum qui suum cuique reddit, verumetiam probum, omnique virtute praeditum more Hebraeorum.

9 Occupatione). Qua rem vacuam usurpamus primi.

10 Conditione). Pro conventione.

11 Ad usum hominum omnia creati). Creari dixit, pro parari, Graecis κτήσασθαι.

12 Ipsi inter se, alius aliis prodesse possent). Quod Graeci dicunt ἀλλήλοις, hic vertit, alii aliis.

13 Tam est in vitio, quam si parentes). Vulgatum est, in culpa, in crimine, in caussa, in mora esse. Inusitatius autem, in vitio esse, pro eo, quod est peccare.

14 Expetuntur autem divitiae). Expetimus res egregias, aut ut egregias: appetimus, ad quae ferimur affectu magis, quam judicio.

15 Cum hoste pactae induciae) Vt homo pactus dicitur, cui promissum est aliquid: ita res pacta dicitur, quae pacto promissa est.

16 Nationes bello devictas in fidem cepissent). Dedo me tuae fidei, Do me in fidem tuam, et capio te in fidem.

17 Quum de captivis commutandis Romam missus esset). Nove dixit. Missus est de hac re pro eo, quod erat, missus est, ut ageret de captivis commutandis.

18 Sed cum iis, in quibus non praeclare agitur, sed sunt simulacra virtutis). Conjicio sic legendum: Sed cum his, quibuscum praeclare agitur, si sunt simulacra virtutis.

19 Ut enim ab illa discedatur infinitate). Infinitas pro *immensitas*, vox est non admodum frequens.

20 Interius etiam est) pro conjunctius, sive magis affine.

21 Post consobrinorum, sobrinorumque). Videtur appellare patrueles consobrinos, sobrinos duarum sororum filios.

22 Sed omnes omnium caritates) Rarum est caritates numero multitudinis.

23 Quo est detestabilior istorum immanitas). Pro, eoque est detestabilior.

24 Principes sunt patria, et parentes). Principes dixit primi loci, quemadmodum et principem vitae diem dicimus.

25 Quocirca nemo). Quocirca pro quamobrem, sive idcirco. Id annotavi, quod multi vitent hoc verbum, ceu parum Latinum. Vtitur hac voce, et inferius aliquanto.

26 In hac elatione, et magnitudine animi). Elatio dixit etiam in bonam partem.

27 Existuntque in repub.) Existunt pro oriuntur, jam et ante dixit.

28 Largitores, et factiosi). Vt largitio in malum sonat, ita largitor hoc sane loco. Et tamen largitor inusitata vox est.

29 Quod maxime natura sequitur). Sequi dicitur, qui expetit: assequi, qui obtinet.

30 Qui ex errore imperitae multitudinis pendet). Pendet hinc, et pendet ex hac re. Horat. dixit, De te pendentis: etiamsi nonnulli codices habent de errore.

31 Hic in magnis viris non est habendus). Pro, in numero magnorum, Graeco more, ne quis hoc reprehendat alibi lectum.

32 Non est autem consentaneum). Pro eo quod est, non est probabile, sive pugnat, neque cohaeret, etc.

33 Parum enim sunt foris arma). Parum dixit pro non satis sunt, sive non sufficiunt. In nonnullis pro parum scriptum erat parva. Vide num recte legatur parvi.

34 Et hereditas hujus gloriae). Hereditas hominis dicitur, qui succedit: et rei dicitur hereditas, in cuius possessionem succeditur: ut hereditas regni Dei.

35 Haec sunt opera magni animi). Quod Graeci ἔργα, hic vertit opera. Nos frequentius dicimus facta, quam opera.

36 Periculosa, et callida consilia). Ut et Graeci facinus audax θερμὸν ἔργον vocant.

37 Nunquam omnino periculi fuga committendum). Committere pro facere, sed in malam partem.

38 In discrimen vocantur). Qui veniunt in periculum.

39 De gloria vocantur in discrimen). Qui gloriae caussa periclitantur: quod ut nove dictum, annotare visum est.

40 Unum, ut utilitatem). ἓν Graeco more dixit, neque tamen non Latine, quamquam usitatius est alterum et alterum.

41 Honorumque contentio). Nove dixit, contentionem honorum, contentionem susceptam honorum gratia. Nam honores vocat magistratus.

42 Similiter facere eos.) Nove similiter adverbio subdidit, ut si naturae inter se certarent: perinde atque usitatius est.

43 Ad voluntatem nostram fluentibus.) ῥεόντων. Et hoc a Graecis sumsit. Sumta metaphora ab aestu maris, aut fluminis, ventisque. In nonnullis reperi scriptum ad voluptatem: sed mendose, nisi fallor: etiamsi Graeci dicunt πρὸς ἡδονήν.

44 Nec adulari nos sinamus.) Videtur passive dixisse adulari, pro adulatione deliniri.

45 Quum antegressa est honestas.) Idest quum praecessit. Nove dixit Cicero, quod fortasse Graecus diceret πρ ηγεῖται, sive προηγεῖται.

46 Etiam vitiosis quid conveniat.) Vitiosos dicit improbos, secus quam mancipium, equum, aut donum vitiosum dicimus. Ne hoc quidem admodum frequens.

47 Ajax (quo animo traditur.) Hanc sermonis formam satis annotavit Valla.

48 Quatenus sermo delectationem habeat.) Quatenus pro in quantum, et quemadmodum.

49 In domum multiplicatam.) Multiplicatam dixit pro auctam. Nam quod proximarum aedium solum fuit, aedibus adjunxerat Scaurus.

50 Et, ut in ceteris est habenda ratio, non sua solum, sed aliorum.) Opinor pro sua legendum sui. Et ratio reciproci pronominis servabitur, si subaudias, habenda homini.

51 Aliter domus ampla dedecori domino saepe fit.) Plane aliter usurpavit pro alioqui.

52 Ne extra modum prodeas.) Idest, ne modum excedas.

53 Inhumanus videatur, inscitia temporis.)

Frequentius inscitia dicitur ejus, qui insciens est. Hic nove ad rem refertur, pro ignoratione.

54 Animadversiones vitiorum.) Qui observant vitia. Nove dixit.

55 Quum omnis honestas manet a partibus quatuor.) Manet dixit pro proficiscatur, pro quo Horatius dixit, defluat: multaque merces unde potest, tibi defluat aequo ab Jove.

56 Consociatio hominum.) Pro conjunctio.

ANNOTATIONES

IN SECUNDUM LIBRUM

DE OFFICIIS.

1 Quemadmodum.) Pro, quo pacto; secus positum est, quam quum dicimus: quemadmodum dives est, ita potens.

2 Ducerentur.) Venustius dicitur alicunde, quod inde proficiscitur.

3 Sequitur.) Tertius est, superest, restat, reliquum est, consequens est, ut de officio dicamus. Minus autem usitatum est, sequitur in eodem sensu.

4 Maxime utile.) Cicero videtur vitasse superlativum hujus nominis, utilissimum, sive utillimum.

5 Nec me angoribus dedidi.) Dat se voluptatibus, aut dolori, qui non repugnat, sed se se permittit.

6 Ad philosophiam retulissem.) Ut aliquo se confert, qui proficiscitur: ita se refert, qui redit, et repetit, quod ante reliquerat.

7 Multum adolescens.) Novitate venusta nomini substantivo addi solet adverbium epitaseos, admodum adolescens, admodum puer, aut puella: ne parum sis leno, nimium mater es. Sed hoc loco multum referendum est ad genitivum temporis, interjectis in medio dictionibus nonnullis.

8 Amicorum, et reipub. temporis.) Nove dixit tempus amicorum, et reipubl. pro tempore, quod amicorum, et reipubl. negotiis impendebatur.

9 Requies curarum.) Ut animi requies dicitur, ita et curarum requiem dixit, quum a curis quiescitur. Quasi dicas, otium mentis, et otium studiorum, quum a studiis cessatur.

10 Aliquid acquirunt.) Acquirere non est simpliciter aliquid nancisci, sed adjungere potius his, quae jam parta sunt.

11 Nos autem, ut ceteri.) Ordo sermonis perturbatior est, et obscurus amphibologia. Sic ordinari potest. Nos dissentientes ab his, nempe Stoicis, qui alia dicunt esse certa, alia incerta, sicut et ceteri Academici dissentiunt, dicimus alia probabilia, alia improbabilia. Et mox contra posuit pro vero, sive rursus.

12 Quod me impediat.) Vetat me loqui, usitate dicimus: obstat mihi loqui, non ausim dicere. Quum autem impedire nihil aliud sit, quam impedimento esse, nove dixit Cicero, impediat me sequi. Mollius, et tritius est, impedit, quominus sequar.

13 Caussarum esset facta contentio.) Contentionem dixit pro comparatione, sive collatione. Sic numero 48 libro secundo, sed si res in contentionem veniet.

14 Constitueret honestum.) Constitueret, dixit pro poneret.

15 Ad eam speciem traducendam.) Traducere dixit, pro in diversam partem ducere, sive transferre; quod verbum in hoc quidem sensu est usitatius.

16 Principes inveniendi fuerunt.) Principes dixit primos, sed nove addidit gerundium inveniendi, sentiens primos inventores.

17 Conspiratione hominum.) Conspirationem usurpavit in bonam partem.

18 Nulla tam detestabilis.) Videbatur posci, ut: sed quoniam, quae non resolvitur in ut ea non, subjecit, quae, pro ut ea.

19 Artibus ea tribuuntur operosis.) Operosis dictum videtur ab opera, non ab opere. Operosum dicitur, quod multo opere, multoque negotio constat. Hic operosas dixit, quod operis, non animi viribus exerceantur.

20 Quibuscum congregamur.) Congregamur dictum est, pro consuetudinem habemus, et idcirco addit, cum quibus, ut dicimus, mecum habent consuetudinem.

21 Si quid importetur nobis.) Importetur incommodum, nove dixit, pro inferatur.

22 Quum reflavit.) Reflare fortunam dixit, quum est adversa; quemadmodum resistit, qui ex adverso obstat, et repugnat, qui ex adverso pugnat.

23 Aut spe sibi id utile futurum.) Nove nomini addidit verbum. Quis enim ausit ita loqui, venio huc spe te mecum iturum ad coenam? Melius tamen est, quum additur, ducitur spe, ductus spe. Nam spes est pro spero: satis usitatum est.

24 Vel ad perpetuitatem.) Quum perpetuum ferre accipiatur pro continuo, hic perpetuitatem usurpasse videtur pro aeternitate.

25 Compunctum notis.) Compunctum dixit,

undique notatum: unde videntur Theologi dixisse compunctionem.

26 Desitum est enim videri.) Pro desiit.

27 Ex bellis Transalpinis triumpharunt.) Triumphamus hostem, quem in triumphum ducimus; et triumphamus ex his, unde triumphum referimus.

28 Capitur beneficiis.) Mirum, cur non vitarit amphibologiam: nam capitur beneficiis, qui ducitur, et delectatur beneficiis: hic sentit, benevolentiam adipisci nos benefaciendo.

29 Amor multitudinis commovetur.) Commovetur, pro excitatur in bonam partem.

30 Capere consilium.) Dicitur, non qui consulit alium, sed qui ipse reperit consilium.

31 Animi despicientia.) Nove dixit despicientiam, pro magnitudine, qua infra nos posita contemnimus: ac mox magis nove dixit.

32 Admirabilitatem facit.) Pro eo, quod est usitatius. Reddit hominem vehementer admirabilem.

33 Nec illi quidem.) Sunt, qui dubitent, satis ne Latinum sit uti, nec si sequatur quidem. Hic tamen ita est locutus Cicero, atque aliis quoque locis, ne quis causetur hic fuisse casum: velut libro tertio numero 24, nec illi quidem septem. Rursus numero 27. Rursus numero 29, ac mox 30. Item 39. Item 40. Item 42. Item de amicitia numero 18. Rursus de senectute numero 27. Item 28.

34 Laelius is, qui sapiens usurpatur.) Nove dixit, pro eo, quod erat, cui usus tribuit cognomen sapientis.

35 Quum prohiberet injuria.) Pro eo, quod erat, defenderet ab injuria.

36 Nam aliter justitia non esset.) Aliter nove posuit, pro alioqui, quomodo usurpatur et alias. Nam secus ad hunc modum non ausim usurpare.

37 Sed etiam collocandae.) Collocatur opera, collocantur horae, collocatur beneficium, collocatur et pecunia, quae insumitur, aut impenditur: sed id magis fit novum in oratione absoluta. Melius est, quum dicimus, collocavit in nugis, collocavit in ingratum, male collocatum beneficium.

38 Tandiu laudabitur, dum etc.) Videbatur quandiu magis responsurum ad tandiu. Et tamen hoc negligens subjecit dum.

39 In hominum ignoratione versatur.) Nove dixit pro hominibus est ignota.

40 Benigne fit indigentibus.) Bene fit, quibus praestatur beneficium, pro quo Cicero nove dixit, benigne fit impersonaliter.

41 Gratificandi.) Gratificandi dixit, quod Graeci *χαρίζεσθαι* non ad gratiam aliquid faciendi, sed praestandi beneficium.

42 Quae te, malum, inquit, ratio.) Malum hic vel adverbium, vel, si malis, interjectio indignantis. Hoc non intelligens sciolus quidam, ita locum hunc in plerisque codicibus depravaret: quod te malum, inquit, rationis.

43 Sed diligenter, atque moderate.) Diligenter hic usurpat, non illo vulgari more, sed ut idem valeat, quod cum delectu.

44 Ut his ingratis esse non liceat.) Docent illud Grammatici, hoc genus sermonis trifariam

efferri, non licet esse ingratos, non licet esse ingratis. Primum elegantissimum est, postremum durissimum.

45 Latissime manat.) Dixit Cicero, sicut latissime patet, latissime spargitur.

46 Gratiam autem et qui reddiderit.) In locum huic affinem arguatur Aulus Gellius libri primi cap. 4. Is ibi citatur ex oratione M. Tullii pro Plancio.

47 Gratum se videri studet.) Vetusto more dixit, quum usitatius sit, qui gratus videri studet.

48 Qui rem haberent.) Dixit absolute, pro divitem esse: secus autem, quum diximus rem habet cum illo.

49 Nulla antea quum fuisset.) Annotanda est novitas compositionis; nam simplicius erat, quum nulla antea fuisset.

50 Expilatio, direptioque sociorum.) Hos annotavi, quod quidam putant expilandi verbum non posse referri ad personam, sed dumtaxat ad rem. Expilatur aerarium, hic videmus et socios expilari.

51 Quid? Qui ejus etc.) Quid separandum est a reliquo sermone: habet enim nihil aliud, quam vehementiam orationis, et excitat auditorem.

52 Habere quaestui.) Dixit, quemadmodum dicimus, habere risui, habere ludibrio. Quod tamen non itidem liceret in ceteris omnibus.

53 Optimates exterminarentur.) Exterminare dixit, in exilium abigere: quo verbo secus utuntur Theologi.

54 In Sicyonem attulisset.) Si Sicyon hic est

urbs, mirum est additam praepositionem more Graecorum.

55 Ita perfectum est.) Perfectum est, simpliciter usus est, pro factum est, et mox.

56 Concordia constituta.) Dixit pro facta, sive inita, sive constabilita. Nam alias constituta dicuntur, quae decernuntur, aut praescribuntur.

57 Ad sua vel tenenda, vel recuperanda obsit invidia.) Nove dixit, obsit ad hanc rem, quemadmodum dicimus, conducit ad id.

58 Valere ut malis, quam dives esse.) Valere dixit absolute, pro bene valere. Et attende compositionem, valere ut malis, quasi carmen sit, non prosa oratio.

59 Ad medium januae sedentibus.) Non dubito, quin meo judicio subscripturae sint eruditorum centuriae. Siquidem omnino legendum arbitror, ad medium Janum, ut intelligamus eam fori partem, in qua consistebant foeneratores, et in qua versabantur, quibuscum illis res erat. Damasippus apud Horatium libro sermonum 2 Satyra 3 ex negotiatore factus philosophus Stoicus, ita loquitur.

Postquam omnis res mea Janum
Ad medium fracta est, aliena negotia curo,
Excussus propriis.

Quem locum sic explicat Porphirio: quia omnes ad Janum in basilica stabant foeneratores. Arcon ita: Jani statuae tres erant: ad unam illarum solent convenire creditores, et foeneratores, alii ad reddendum, alii ad locandum foenus. Haec Arcon: quem suspicor de suo adfinxisse commentum de tribus statuis, e quibus Cristophorus Landinus facit tria templa. Proba-

bilius est, medium Janum vocari, quod in medio foro basilicam haberet. Erat enim olim aliud foeneratorum genus, qui in foro versabantur, numeraturi protinus, si quis quid praesente pecunia mercaretur. Frivolum est autem; quod Landinus medium Janum exponit mediam mercaturam. De his utique sensit Marcus Tullius, qui Romae in foro ad medium Janum sedebant, de bene collocanda pecunia disputantes. Verba Ciceronis sic habent; sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, etiam de utenda commodius a quibusdam optimis viris ad medium Janum sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Haec Tullius: et paullo ante facta est de foenerando mentio: quod licet improbet Cato, tamen id colligit Cicero, et olim utilitatum comparationes fieri solere. Porro qui ad medium Januae de hemycicllis interpretantur, hoc adferre maluerunt, quam nihil dicere. Primum enim hemycicla non sunt ad medium Januae, sed circa januam potius; nec qui illic desident, magis disputant de bene collocanda pecunia, quam de rebus quibuslibet aliis, ac plerumque de nugis. Jam in scriptura facillimus fuit lapsus. Ad medium Janum, fortassis notula superpositarum erat obscurior: ea sublata, Janu nihil significabat; itaque scriba fecit jannae: aut aliquis semidoctus, qui non legerat Horatium; eoque non intelligens, quid esset medius Janus, vertit in medium januae. Nec id miror accidisse vel scribae, vel eruditluli cujuspiam, et audaculi vitio: magis miror, in opere tam celebri, tam utili, quod omnium manibus terebatur, quod quotidie praelegebatur

in scholis , quod ad verbum ediscebatur , tam insigne mendum hactenus a nemine fuisse animadversum , quod equidem sciam. Sed utinam pauciora monstra laterent, ac fallerent in optimis auctoribus. In hoc pulcherrimo facinore libens exhorter eruditos, ut se se mutua opera juvent , nec inter se contentionibus amarulentis digladiantes , nec publicis studiis , si quid feliciter animadverterint, invidentes, quemadmodum hoc nunc damus , daturi plura , si vires animo respondeant.

ANNOTATIONES

IN TERTIUM LIBRUM

DE OFFICIIS.

1 Si discendi labor.) Discendi nove dixit pro discere.

2 Ea efficiens est utilitatis.) Cupiens voluptatum, similia, satis in usu sunt: hoc ut minus usitatum annotare visum est.

3 Convenienter naturae vivit.) Verbi casum addidit adverbio: id tamen apud Graecos usitatius est, quam apud Latinos.

4 Progressione discendi.) Progressionem dixit profectum. Rursus paullo post: si qua ad virtutem facta est progressio. Ingressus initium est, progressio profectus.

5 Quocirca) Est alibi citatum.

6 Aliter enim teneri non potest.) Aliter, rursum, propemodum posuit pro alioqui.

7 Respublicae continentur.) Continentur, dixit pro constant: nam aliter continetur, quod comprehenditur, aut inclusum est.

8 Ex quo efficitur.) Efficitur dixit pro colligitur argumentis.

9 Humana consociatio.) Consociandi verbo fortasse timuissemus uti, ni Cicero usurpasset.

10 Violare alterum.) Graecorum more usurpavit violandi verbum, non pro vim inferre, sed pro injuriam facere praeter jus Graeci di-

cunt ὑβρίζειν, et ὕβριν non solum vim, sed etiam injuriam, aut contumeliam vocant.

11 Consilium ejus peremisset.) Nove usus est verbo perimendi, nisi forte mendum subest, et legendum praevenisset.

12 Deos hominesque celare possumus.) Celamus eos aliquid, quibus clam esse volumus, quod agimus.

13 Minime mali illi quidem.) Peculiare est Ciceroni ad hunc modum conjungere, quidem et illi. Quod ut apud hunc frequens est, ita haud scio, an apud quemquam vetustiorum reperiatur.

14 Consilium.) Est alibi citatum.

15 Hoc animo inter se fuisse.) Ut dicimus, novimus inter nos, amant inter se: idest, alter alterum: ita id dictum est, hoc animo fuisse inter se, pro utrumque in alterum.

16 Eosque exterminant.) Rursus exterminant dixit pro e finibus suis ejiciunt, quod Latini interpretes fere usurpant pro perdunt.

17 Orationis vanitatem.) Vanitatem dixit, ut pugnet cum veritate, quum vulgo putemus vanitatem esse jactantiam, fortassis ob id, quod fere mentiantur multa gloriosuli.

18 Argentariam faceret.) Ut dicitur quaestum facere, qui negotiatur; ita argentariam facere dixit Cicero.

19 Nomina facit.) Nomina facit, qui se debitorem constituit, unde et bonae fidei debitores bona nomina dicuntur.

20 Semel indicaretur.) Indicare dixit aestimare. Id annotandum putavimus, quod in omnibus, quos viderim, libris, comperimus depravatum, judicaret.

21 Ut etiamsi minoris.) Ut, sic habet significationem exempli: confert enim factum cum facto. Qui pluris emit, quum licuisset minoris emere, vir bonus est judicatus, at non sapiens: perinde esset, si minoris vendidisset, quod potuisset pluris vendere. Hoc admonere visum est, quod hunc locum compererim in multis exemplaribus vitiatum, nec a commentariorum scriptoribus aliquid lucis adducit.

22 Proscripsit insulam.) Proscribitur homo, qui damnatur hoc genere damnationis: proscribitur domus, aut alia res, quae venalis scripto proponitur. Et insulam vocat domum undique semotam ab aliis aedibus, quales fere sunt magnatum.

23 Societas est enim.) Subinde occurrit apud Ciceronem, ut enim, ponatur tertio loco praesertim, quum adest verbum est.

24 Interior eorum.) Interiorem dixit conjunctionem: unde et intime conjuncti dicuntur, qui arctissima necessitudine copulati sunt.

25 Testamentariis.) Qui supponunt testamenti, aut alioqui fraude invadunt.

26 Vinculis, et carcere castigandi.) In nonnullis exemplaribus pro castigandi habebatur fatigandi.

27 Ab hoc nulla fraus aberit.) Reciprocavit loquendi formam: nam dicimus, non abest a suspicione furti: hic dixit, ab hoc nulla fraus aberit.

28 Est alibi citatum.

29 Perficiat, ut veros heredes.) Rursus perficiat dixit, pro efficiat sive faciat.

30 Est alibi.

31 Est alibi.

32 Non ita magnum.) Ac mox, non ita turpe. Ita, tantum habet epitasin, nihil autem illi respondet: quod genus est, quum dicimus, ita sum hominem expertus, ut denuo olim experiri.

33 Quid? Qui omnia recta etc.) Quid separandum est a sequenti sermone, quod expergefacit lectorem, ut ante monstravimus.

34 Nam si violandum est.) Duo senarii sunt, tametsi Cicero non servat in his legem, quam Graeci tragici servant. Porro in secundo versu aut verbum elidendum est, aut in praeposito, ut constet metri ratio.

35 Multi iniqui atque infideles.) Trochaicus est tetrameter catalecticus, nisi quod duae postremae dictiones in omnibus, quae viderim, exemplaribus, erant transpositae, boni sunt pro sunt boni.

36 In maxima gratia.) In pretio esse, usitatissimum est: in honore esse, itidem: in gratia, et gloria esse, non perinde usitatum: eoque annotavimus, ne quis ita vereatur loqui, quum Ciceronem habeamus auctorem.

37 Si praemium ei proposuisset.) Videbatur hic sermo magis requirere pronomen reciprocum, si praemium sibi proposuisset, sed vitasse videtur amphibologiam. Nos in hujusmodi locis ferre solemus uti ipsi.

38 Praefracte defendere.) Cicero praefractos vocat, qui a sententia non possunt adduci, quos ni fallor, Graeci vocant αὐθάδεις. Praefracte, pertinaciter. Hoc annotavi, quod eruditi quidam contenderint, has voces non esse latinas.

39 Stare conventis.) Pro servare pacta. Inu-

sitatius, quod dixit Virgilius manere dictis: apud Graecos melius est ἐμμένειν.

40 Ithacae vivere otiose.) Opinor, Ithacam hic usurpari pro urbe ejus insulae: alioqui mirum, non addidisse praepositionem, neque enim permitteret hic sibi Cicero: quod permisit Virgilius. Devenere locos laetos etc.

41 Cujus ipse princeps.) Sex senarii sunt, quos oportet in exemplaribus distinguere. Cujus, hic non efficit, nisi unicam syllabam, quemadmodum apud Terentium ejus, deos, monosyllaba sunt ubique: et istius, simili contractione fit dissyllabum: et percepset legendum, pro percepisset.

42 O fides alma.) Trochaicus est tetrameter catalecticus. Aptum dixit undique concinnatum, ut Virgilius, Stellis ardentibus aptum: quum quid ita contextum est gemmis, aut similibus, ut inter se se contingant, nam ab ἅπτομαι Latina vox ducta videtur.

43 Alibi citatum.

44 Injussu enim populi.) Jusso tuo, injussu tuo, jussus feci, injussus fecisti.

45 Foedus fecerat.) Inire foedus, ictum foedus, pactum foedus, ferire foedus, percussum foedus, usitatiora sunt, quam facere foedus, et ob id annotare visum est.

46 Efficiens voluptatis.) De quo et ante annotavimus.

ANNOTATIONES

IN LIBRUM

DE AMICITIA.

1 Quum saepe multa narraret.) Quoties junguntur hae duae voces cum, et tum, solet convenire modus verborum: quod mirum est hic non fieri: nisi forte pro narraret, legendum est narrare.

2 P. Sulpicio utebare multum.) Pro, multum fuisti familiaris. Satis nove dictum est: nam usitatius, multus mihi cum illo fuit usus.

3 Ne inquam, et inquit, saepe it.) Hunc locum subtaxat Valla in prefatione dialogi de libero arbitrio; sed argute magis, quam graviter: nam Cicero non enumerat verba, sed ostendit genus sermonis, quod submolestum esse solet iteratione.

4 Sibi suo tempore.) Sibi additum est non perinde festivitatis gratia, atque ut respondeat dandi casui, qui mox sequitur, reipublicae.

5 Eam viriditatem.) Vigorem appellat viriditatem: nam languescit viror in his, quae marcescunt.

6 Qua se in quiete.) Aut subaudiendum de, qua de se, aut addendum. In nonnullis pro qua, habetur quae; quae lectio mihi magis arridet: ne referatur ad verbum disserebat ea, quae.

7 Quia cum Scipione vixerim.) Non inficior, quia iungi verbis subiunctivis, sed haud scio, an scriptum fuerit. Qui.

8 Aeque Graecorum.) Legendum arbitror, eaque Graecorum: ut sensus sit, ne doctorum quidem omnium hanc esse consuetudinem, sed tantum Graecorum.

9 Nisi in bonis.) In bonis Graeco more dixit pro inter bonos.

10 Qui assequuntur, quantum homines possunt.) Assequuntur, positum videtur pro sequuntur, ut Graeci dicunt παρακολουθοῦσι. Quamquam in aliis lègitur sequuntur.

11 Ex infinitate societatis.) Rursus infinitatem dixit, haud scio unde: nam ab infinito non potest dici infinitas, sed ab infini potest; quod tamen in usu non est, quemadmodum ab affini dicitur affinitas. Nisi quod in nonnullis exemplaribus habebatur ex infinita societate generis humani.

12 Nihil aliud nisi.) Et nihil aliud, quam, utrumque Latine dicitur.

13 Praeclare illi quidem.) Rursus junxit, quidem et illi, quod alibi notavimus.

14 His communis vita contenta.) His contenta est, usitatius dicitur: de his contentus sum; nescio, an Latine dicatur. Videndum igitur, an locus, mendo vacet, ac plane non puto.

15 Vita vitalis.) Sic enim Graeci βιωτὸς βίος, quasi dicas, vivibilis vita. Nam iuxta veterum exemplaria legó, principio, cui potest esse vita vitalis. non, quis potest, ut in nonnullis scriptum visitur.

16 Quocum omnia.) Ego malim quicum omnia.

17 Opes, ut celare.) Hic palam distinguit opes a divitiis, licet altera res alteram soleat comitari. Inopia est amicorum magis, quam rei familiaris, et potentiae verius, quam egestas.

18 Citatur alibi.

19 Luxuriae conditione.) Conditione dictum hic videtur non a condendo, sed a condiendo: inter iuvenes autem his etiam de rebus solet esse concertatio.

20 Ab amico quippiam contendisse.) Attende, recte dici, hoc a me contendi, pro eo, quod erat hoc a me instanter petiit.

21 Neque immunis, neque superba.) Immunem dixit, quod abhorreat a communi functione vitae quemadmodum olim philosophi, et hodie monachi quidam abhorrentes a functionibus vitae communis.

22 Amabilissimum nodum.) Ab huiusmodi nominibus raro videmus superlativa. Quis enim legit mirabilissimus? Aut quis sic ausit loqui?

23 Neque diligat.) Neque, et nec coniunxit. Id annotavi ob quosdam in his nimium superstitiosos.

24 Intolerabilius fieri potest.) Fieri dictum videtur pro esse Graecorum more γίνεσθαι sive γενέσθαι.

25 Quasi termini diligendi.) Aut diligendi dixit, pro undique diligendi aut dirigendi legendum est.

26 Quam multa enim.) Quanto sanctius hic, quam Theologi quidam, qui docent ordinem caritatis!

27 Edixero.) Videtur usurpasse pro dixero.

28 Est enim quatenus.) Graeco tropo est usus:

est ubi, pro alicubi: est quatenus pro aliquo usque: est quando, pro aliquando: est ut vir viro praestet: aliquo modo vir viro praestat.

29 Mediocre telum.) Telum nove dixit instrumentum. Nam telo assequimur, quod ferimus.

30 Quasi aquis tempestatis.) Aeque mendose, ni fallor, in aliis scriptum habebatur, equis temperatis; legendum, arbitror, equis tentatis. Nam ut modice tentamus equos prius quam laxemus illis fraenos ad cursum, ita non statim recenti amico per omnia fidendum. In vetustioribus exemplaribus habebatur aquis, non equis, et haec lectio magis etiam arridet mihi: quandoquidem cursus non minus navium dicitur, quam equorum, et nautae demissa bolide tentant profunditatem aquarum, prius quam passis velis se credant arbitrio ventorum.

31 Periclitatis moribus.) Periclitatis, pro expertis, et experimento probatis, dixit passive.

32 In bonis rebus.) Nove bonas res dixit, secundas; malas, adversas.

33 Sicut aliarum rerum societates.) Licet reclament omnes quos viderim, codices, tamen dubitandum non est quin pro societates, legendum sit satietates.

34 Patres esse duxerunt.) ἤγοντο, idest existimarunt: ita plane usurpavit: licet eos quoque ducimus esse patres, quos patrum habemus loco, quum sciamus non esse.

35 Aliter enim amicitiae stabiles.) Aliter pro alioqui, sicut ante commonstravimus.

36 Quanta maxima potest.) Hanc loquendi formam nullus auderet sequi, nisi Ciceronem auctorem haberemus.

37 Ad amicos redundet infamia.) Ab inundatione, quae ripas egressa, proxima quaeque comprehendit, atque involvit: usitatius tamen est recidit.

38 Et alterum acquirit.) Rursus acquirit dixit pro adiungit, et lucro apponit.

Ibidem. Quaeque ipsi non tribuunt amicis.) Aliter tribuimus amicis, quod illis adscribimus, aut etiam concedimus: aliter hic dixit, tribuunt amicis, pro eo, quod est, praestant: atque in hoc sensu plane rarum est.

39 Colent se inter se.) Satis erat colent inter se, et ita fortassis a Cicerone scriptum erat.

40 Tum elevare.) Idest, levius reddere: unde elevatur auctoritas hominis, qui pondus detrahitur.

41 Coaptatio.) Ita ferme depravatum est in omnibus libris, quum scribendum sit cooptatio.

42 Hodie me ante omnes.) Duo senarii trimetri sunt ex fabula, qui titulus Epicureus.

ANNOTATIONES

IN LIBRUM

DE SENECTVTE.

1 Tertius versus ita mutilus est, ut ne constet quidem ea pars, nisi in verbo, deprimeris elidas ultimam consonantem. Integer erit, si post hoc verbum addas post, aut mox, aut dein, tum in fine adiicias mi. Utramque vocem addidit Theodorus, haec Graece vertens ἔπειτ' ἂν ἐμοὶ, sive vetustum aliquod exemplar secutus, sive ut expleret metrum.

2 In multis codicibus depravate scriptum erat, praemii, pro pretii. In eodem carmine videtur elidendum S in deprimeris. Est autem versus imperfectus.

3 Ille vir haud magna in re.
Quidam depravarunt, haud magna cum re, non agnoscentes Romani sermonis elegantiam, qua usus est Horatius in epistolis:

Me libertino natum patre, et in tenui re,
Maiores pennas nido extendisse loqueris:

Fortunae tenuitatem; et rei familiaris angustiam significans. Rursus in Satyris.

. . . Validus male filius in re
Praeclara sublatus:

Divitem indicans. Ad eum modum Ennius, opinor, describitur, Fortuna quidem tenui vir, sed egregiae fidei. Nam videtur et hoc esse

fragmentum Enniani carminis, ut finis Hesodii carminis sit, ille vir haud magna in re: initium alterius, sed plenus fidei. Non refellam hic vel Petri Marsi, vel aliorum commenta: quum ipse Theodorus videatur non animadvertisse Marci Tullii sensum, ut qui verterit, ἐπὶ πράγματι μὲν οὐ πάνυ μεγάλῳ, quasi Flaminius de re levi sit discruciatus. Alioqui addidisset articulum Graecum, ὁ ἐν οὐ πάνυ μεγάλῳ πραγματι. Sed quid hoc ad rem, aut qui cohaeret, sed plenus fidei? Certe ἐπὶ πράγματι, Graecis ad facultates referri non potest.

4 Quibus meipsum.) Novum sermonis genus: neque enim hoc sentit se suspicari, iuvenes iisdem rebus commoveri, quibus suspicatur se ipsum commoveri. Quis enim suspicatur de seipso?

5 Etsi te quidem.) Quod hic absolute subiicit, et si, id usitatius est in quamquam, neque tamen verebimur imitari Ciceronem.

6 Adeptam.) Dixit passive, quod tamen inventu rarius est.

7 Tanquam Deum sequimur.) Allusit ad proverbium, ἕπου θεῷ; unde θεομαχεῖν dicuntur qui naturae repugnant.

8 Quasi victum, et caducum.) Sic habetur in plerisque codicibus: legendum autem vietum, atque caducum. Nam flaccidum, et vigore carens, vietum dicitur.

9 Speramus quidem senes fieri.) Novum est speramus fieri.

10 Propter opes, et copias.) Novum est copias usurpari non pro exercitu, sed pro divitiis.

11 Constat hunc locum depravate legi in omnibus vulgatis exemplaribus, excepta proxima

editione, quam multo castigatorem debemus eruditissimo viro Baptistae Egnatio. At, ut ille legit, ita vertit Theodorus Gaza: οὔτε ἂν εἰ ἐγὼ Σερίφιος ἦν, ἔνδοξος ἂν ἐτύγχανον, οὔτε εἰ σὺ ἀθηναῖος, ὀνομαστὸς ποτε ἂν ἐγένου. Ac recte quidem Theodorus, sed aliquanto commodius extulit Plutarchus in Apophthegmata: ἀλλὰ οὔτ' ἂν ἐγὼ Σερίφιος ὢν ἐγενόμην ἔνδοξος, οὔτε σὺ ἀθηναῖος.

12 Qui Tarentum recepit.) Recipit, qui promittit. Recipit se, qui redit, unde venerat. Recipit, cui redditur aliquid. Recipit urbem, qui recuperat.

13 Ad Capuam.) Nomini urbis addidit praepositionem.

14 Quae pro reipublicae salute fierent.) Est ab Hectoris apophthegmate profectum.

Εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης.

15 Contra rempublicam feruntur.) Ferri dicuntur plebiscita, ac leges. Ceterum, quod sequitur contra auspicia ferri, legendum arbitror fieri, non ferri.

16 Ad Appii Claudii.) Ut usitatum est, accedit ad hoc: ita infrequens est accidit ad hoc: unde mendum arbitror. Ut in aliis rectius legi, accedebat: Gaza vertit προσῄει.

17 Hanc ille egit.) Novum est, egit orationem, pro habuit orationem, et mox.

18 Septem, et decem annos.) Opinor legendum decem annis. Neque enim dicitur triduum post tuum abitum profectus sum, sed triduo.

19 Similesque sunt, ut si qui etc.) Nove dictum et hoc Ciceroni: melius erat perinde faciunt, ac si etc. Hoc annotandum putavi ob quorundam in dicendo morositatem, quum videamus, nec Ciceronem

usque adeo fuisse superstisiosum, ac paullo inferius.

20 Cedo qui vestram rempub.) Apparet carmen esse iambicum tetrametrum. Et constat addita dictione tantum; quae in nostris vulgatis exemplaribus hactenus non habebatur, ut legatur ad hunc modum: cedo, qui vestram remp. tantam amisistis tam cito. Sed alter versus non perinde constat suis pedibus nisi legamus: Porro veniebant rhetores novi, stulti adolescentuli. Et verisimile est, scribam pro rhetores, posuisse oratores, ceu vocem idem pollentem. Ceterum, quod in vulgatis codicibus habetur scriptum, ut est in Ennii poëtae libro! in aliis ut est in Ennii posteriore libro, haud dubie mendosum est: legendum autem, ut est in Naevii ludo, sive in Naevii poëtae ludo. Nam et Theodorus vertit ἐν παιδιᾷ. Praeterea, quod in nostris habetur, sic enim percontantur, quemadmodum legisse videtur Theodorus, alii legunt, sic enim percontanti, ut est in Naevii ludo, respondentur et alia, et hoc in primis.

21 Quum aetate processisset.) Qui provectae sit aetatis, cum dicit in aetate processisse.

22. Ne perdam memoriam.) Vulgo putabatur officere memoriae, si quis legeret inscriptionem sepulcrorum.

23 Omnia, quae curant.) Aliter curo quibus prospicio: aliter ea, quae mihi curae sunt.

24 Ad summam senectutem.) Dixit sicut ad extremum, pro prostremo loco. Et nove dixit facere Tragoedies, pro scribere.

25 Quam illud idem.) Fortasse videbor

nodum, quod aiunt, in scirpo quaerere. At mihi videtur locus non carere mendo: siquidem hic sermo, Maelius Caecilius de sene, ec. videtur esse non Catonis probantis quidem superioris Caecilii sententiam, sed hanc non perinde probantis, quam his verbis complexus sit:

Aedepol senectus, si nihil quidquam aliud vitii.

Apportet secum, quum advenerit, unum id est satis.

Quod diu vivendo, multa, quae non vult, videt.

Sunt senarii tres comici, et sermo non sapit orationem rhetoricam, ut nihil quidquam, et apportet secum, et quae non vult. Haec nimirum comicorum veterum sunt. Quamquam vero proximum est, Laelii personam ab hoc loco submovendam esse, ut accipiamus Catonem ipsum diluere, quod sibi e Comico obiecerat. Hic mecum facit Theodori Gazae interpretatio. Nec apud hunc additur idem, quae vox mihi videtur adiecta abs quopiam volente explicare, quid demonstraret pronomen illud, quod subiecerit, id est; ac rursum ex, id est abbreviato factum idem.

26. Illud vero idem.) Rursus hic sermo videtur esse Catonis sibi locum alterum obiicientis ex eodem poëta, citantis alios duos e Caecilio senarios. Tum etiam in senecta hoc deputo miserrimum, sentire ea aetate esse odiosum se alteri. Quod si versus durinsculi sunt, nemo miretur, quam alicubi Cicero scriptorem hunc ferreum vocet. Citantur autem apud Nonium Marcellum ex Ephestione in dictione Senium:

ubi non additur etiam, et deputo legitur, non reputo.

27 Facit sibi audientem.) Nove dixit, neque non eleganter tamen, pro eo quod erat, reddit attentum auditorem.

28 Nec erat ei verecundum.) Opinor pro verecundum legendum verendum nisi forte idem est verecundum, et verendum.

29 Citantur alibi.

30 At multi ita sunt.) Hoc loco quidam admiscuerant rursus personam Laelii, quum sit sermo Catonis sibi ipsi haec objicientis, ac sibi mox respondentis.

31 Nisi tamquam lumini.) Tamquam adhibuit ad significandam similitudinem.

32 Quanta percipi potest maxima.) Hanc sermonis figuram et ante notavimus.

33 in Gallia exhortatus est a scorto. Si locus mendo vacat, exhortatus est dixit passive.

34 Damnati rei capitalis.) Damnati capitis usitatius est. Damnati rei capitalis, hoc venustius, quo rarius.

35 Cereo funali.) Funale dixit taedam, aut facem ex unctis funibus contextam.

36 Tum compotationem.) Graeci latine non loquuntur, sed Cicero interpretatur, quod Graeci dicunt συμπόσιον σύνδειπνον.

37 Magisteria delectant.) Magisteria videtur dicere regna convivialia.

38 Emeritis stipendiis.) Emeritos milites usitate dicimus: emerita stipendia rarius est.

39 Secumque, ut dicitur, vivere.) Apparet idem esse cum illo, tecum habita.

40 Fabulam elicuisset.) Vide, num locus

mendo vacet, et num legendum edidisset, aut docuisset, ut legit Gaza.

41 Versiculo quodam.) versus adhuc extat.

Γηράσκω δ' ἀεὶ πολλὰ διδασκόμενος.

idest

Assidue discens plurima, fio senex.

42 Existit tamquam ad articulos.) Eleganter dixit gemmam existere, quae emergit. Et ad articulos dixit pro juxta articulos.

43 Non illius quidem justae.) Vide lib. 2 de Offic. n. 33.

44 Quod cuique temporis.) quod temporis, pro quod tempus sive quantum temporis.

45 Coagmentavit.) Pro conjunxit, sive conglutinavit.

46 Neque funera fletu faxit.) Novum est facere funus, pro agere exequias.

47 Quod ad eam propius adsum.) Novum est, adsum ad ea eoque visum est annotare.

48 Vitam essem terminaturus.) Ut naufragium facit, cui navis frangitur: ita terminat vitam, aut gloriam, cui finitur gloria, aut vita.

49 A calce ad carceres.) Mire conjunxit diversas methaphoras. Siquidem a calce, sumtum est a corpore humano: ad carceres, sumtum est a spatio ludorum equestrium.

IN PARADOXA CICER.

1 Sed dicendo consequi tamen.) Conduplicavit conjunctionem, sed tamen: sicut sit in attamen.

2 Quae non sane probantur in vulgus.) Nove dictum in vulgus, pro vulgo.

3 Quasi punctis, quod proposuit, efficit. Rursum efficit positum est, pro colligit.

4 Ludens conjeci.) Conjeci pro collegi positum, sed tumultuariae.

5 In tuo nomine apparuit.) Nove dictum videtur in tuo nomine. Et apparuit dixit, pro in apertum prodiit, ἐφάνη subindicans, hoc opus non esse huiusmodi, ut debeat in lucem, et in publicum exire.

6 Quae dicuntur in scholis θετικὰ) θέσεις positiones sunt, et argumenta disputantium. In nonnullis codicibus falso scriptum erat, κτητικὰ et adjectum possessiva, quanquam et in ceteris positiva, non a Tullio additum, sed a lectore reor adjectum fuisse.

7 Non modo non repugnanti. Non modo posuit in posteriore sermonis parte, praeter morem vulgatum.

8 Suis quisque fungitur moribus.) In aliis scriptum comperi, fingitur, et rectius sane. Neque enim dubium, quin retulerit ad proverbiale dictum, cuius meminit Cornelius Nepos in vita Pomponii: suam cuique mores fingunt fortunam. Proinde et hic legendum arbitror, suis cuique moribus fingitur, aut certe, ut minimum demutemus, suis cuiusque moribus fingitur.

9 Matellionem.) Arbitror dici signum repraesentans servum porrigentem matulam.

10 In libertatem vindicari vult? Minime.) Hic in nonnullis codicibus adduntur ea, quae paullo inferius adjiciuntur, quibus et possumus, et debemus: rursus quae sequuntur, quibus et possumus, et debemus videntur a contextu re-

vulsa. Sic enim apparet legendum : quid enim adjungitur, nisi vobis universis, quibus et possumus et debemus? Dominum mutare non liber esse vult. Nos vero si quidem etc.

11 Et fructuosas.) Rursum fructuosas dixit pro frugiferas : hoc admonendum putavi, quod quidam abhorrent ab hac voce, tamquam parum Ciceroniana.

AEthionis fabula) pag. 308 ver. 14. Mirum quam hic varient exemplaria, dum in aliis auctionis, in aliis auctoris, in aliis actionis, in aliis Acteonis legitur : quarum lectionum nulla satis arridet. Video fuisse, qui legerent Echionis, cui ego libentissime subscripserim, quum inveniam apud Plinium Echionem insignem pictorem fuisse; et certum est, Ciceronem haec de hujusmodi tabulis loqui, in quibus quidpiam erat depictum.

IN SOMNIUM SCIPIONIS

Illi autem octo cursus in quibus eadem vis est duorum, Mercurii, et Veneris, modorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos, qui numerus rerum omnium fere modus est.) Hic locus nonnihil torquet eruditos. Nam et in nostris exemplaribus habetur varius : in nonnullis sic habetur. Octo cursus, quibus eadem vis est modorum, septem eff. etc. Nec ulla mentio sit Mercurii, ac Veneris. At Theodori versio discrepat ab utraque lectione : sic enim reddidit: ἐκεῖνοι γεμὴν οἱ ὀκτὼ δρόμοι, ὧν διττὴ αὐτοῖς πρόσεσι δύναμις, ἑπτὰ διωρισμένους τοῖς διαστήμασιν ἤχους ἀποτελοῦσιν, ὅστις δῆτα ἀριθμὸς, σύνδεσμος ἀντικρὺ τῶν ὄντων ἐστὶν.

Idest illi autem octo cursus, quorum gemina iisdem vis inest, septem intervallis distinctos efficiunt sonos, qui sane numerus plane rarum omnium nodus est. Videtur enim pro modus legisse nodus, qui verterit σύνδεσμος. Qui addiderunt Mercurii, et Veneris, videntur terrae quoque dedisse suum sonum. Quamquam totum hoc de concentu orbium commentum dictu jucundius est, quam vero similius. De terra certe non sensit Cicero, quam unam facit immobilem docens, reliquorum orbium sonos ex agitatione, motuque cieri. Hoc isti parum animadvertentes, ne sint soni novem, eandem vocem tribuerunt Veneri, et Mercurio, quod in organis musicis aliquoties fit ut duae cordae reddant eundem sonum. Jam quod Cicero loquitur de septenario quum orbes sint octo, bifariam potest explicari. Primum ut summa acuta, et ima gravia accipiantur pro eadem propter summam consonantiam, veluti fit in Magade. Deinde ut in Ciceronis sermone septem referamus non ad sonos, sed ad intervalla: efficiunt sonos distinctos septem intervallis. Siquidem in διὰ πασῶν octo quidem voces sunt, sed intervalla nonnisi septem. Porro quod M. Tullius ait, eandem esse vim modorum in illis octo, non sentit omnes idem sonare, sed harmoniam absolvendam pariter agere. In quo differunt omnes a terra, cui talis vis non adest. Quid autem secutus Theodorus verterit διττὴ, non satis queo divinare, nisi forte sensit de duplici motu sphaerarum, non de sonis. Quanquam in his quid attinet torqueri, quum ipse sermo Graecus non satis cohaereat? Et fieri potest, ut Theodorus aliud scripserit, quam le-

gimus. Si tollantur ea verba, quae satis apparet, ab erudito quopiam addita, demonstravimus nihil esse scrupuli.

ARGVMENTVM IN OFFICIA CICERONIS

Quid conferat lectio Librorum de Officiis M. Tullii Ciceronis.

Quemadmodum vetant in exercendo sterili solo aut sumtus facere, aut sumere laborem: ita lecturis scriptorem aliquem in primis videndum est, quid doceat, et quam inde accessionem ad studia nostra facere possimus. Porro vix pauci in relegendis scriptoribus secum ipsi deliberant, eo quod operae pretium facturi sint; et bona pars discentium in universum nescit, ad quem scopum studia omnia dirigenda sint. Proinde initio hujus libelli, et argumentum operis indicandum est, et quid conferat studiis nostris. Ea demum et solida eruditio de rebus, moribusque recte judicare posse deinde, quae animo comprehenderis, perspicue, et commode explicare, atque eloqui. Rerum cognitio ad iudicandum, et ad parandam prudentiam est necessaria. Magna in primis optimorum verborum

copia requiritur ad dicendum. Voco autem rerum scientiam physiologiam, mathemata praecepta de civilibus moribus. Nam de religione hic nihil dicimus; estque ad communem vitam, in primis utile ea tenere, quae de moribus deque civilis vitae consuetudine tradita sunt. Belluam dicas, non hominem quisquis non est excultus hoc doctrinae genere, et ad humanitatem, et civilia officia assuefactus. Nam virtutis incunabula, atque rudimenta sunt, hae literae, quibus ad honestatem teneri animi aluntur, et excitantur. Porro non alius extat libellus de moribus absolutior Officiis Ciceronis. Diligentissime enim praecipit de omnibus vitae partibus, quid deceat quamlibet aetatem. Accedit huc etiam, quod justo ordine formas virtutum proposuit, aut extarent ob oculos lectoribus, tanquam regulae omnium consiliorum, et factorum. Fecit enim quatuor virtutis membra: prudentiam, iustitiam, fortitudinem, modestiam: quae tamquam locos communes proponant sibi adolescentes, ut eo referant omnia de moribus consilia, et quos iudicaturi, quid deceat, ceu Theseium Theseus filium, sequantur. Nam, ut Zeusis quum Helenam Crotoniatis pingeret, inclusam habebat in animo pulcherrimam quamdam mulieris speciem, seu, ut Graeci dicunt, ἰδέαν collectam ex optimis exemplis: ita iudicaturos de moribus oportet animo tenere tanquam formas quasdam, virtutum descriptiones, quas consulant, quas intueantur, in quas defigant oculos, quoties de honestate deliberant. Neque ego hic de religione dico, quae ex sacris literis petenda est. Civilis vitae consuetudo a Cicerone describitur, cum

qua religio nihil pugnat. Scripsit de officiis etiam Divus Ambrosius, credo, ut pueris inculcaret religionem, de qua videbat in Ciceronianis nihil praecipit. Verum ego religionem ex divinis literis censeo hauriendam esse: de civilibus moribus malim audire Ciceronem, qui maximis rebus gestis versatus in republica principe orbis terrarum*, usu pleraque comperit, pleraque ex Graecorum scriptis, qui maximas civitates gubernarunt, vertit. Habes itaque quid hic libellus ad iudicandum conferat. Est enim vel prima prudentiae pars tenere praecepta de moribus. Est autem Cicero res partitus in honesta, et vitia. Honestatis partes in primo libro tractat, ubi primum virtutes definit dialectica quadam consuetudine: deinde congerit multa praecepta, de moribus, velut in acervum. In secundo libro res omnes enumerat, quas enumerat, quas natura ad utilitatem, seu usum hominum condidit, docetque, quem ex quaque re usum percipere debeamus. In tertio confert cum honestate utilitatem.

Quid ad dicendum conferat libellus Ciceronis de Officiis.

Praeter quam quod, ut cetera Ciceronis opera magnum numerum lectissimorum verborum, et figurarum suppeditabit hic libellus. Ideo etiam ad discendum aliquanto plus, quam pleraque alia scripta, confert, quia locorum aliquot communium formulas, et propemodum simulacra continet. Porro quum hi loci virtutum, ac vitiorum regulae sint, ad quas hominum mores, et

facta exigimus in judicando, oratio etiam omnis referri ad eos debet : inde argumenta, amplificationesque repetantur, ut, si quis in ingratum dicat, multa illi non de persona tantum, sed de ipso etiam vitii genere erunt dicenda, eritque danda opera, ut intelligant auditores, quanta sit in eo vitio turpitudo. Verum id nemo praestare poterit, nisi locorum illorum formulas bene meditatas habeat, et exempla veterum teneat, unde verba, sententias, et ornamenta mutuetur. Erit itaque hic libellus veluti penu, et sicut inquit Thucydides, κτῆμα, unde depromant orationem studiosi, de quacumque re dicendum fuerit. Hinc argumenta, hinc sententias, hinc figuras, hinc apta verba excrepant. M. Cicero magnum instrumentum eloquentiae id esse putavit habere locos in numerato, paratos, atque expeditos, in quibus pro cudendis multum profecto Ciceronis exemplis adiuvabimur. Quae enim potest de dolo malo, deque aequitate uberior, graviorve disputatio excogitari, quam illa de re in tertio Officiorum? qua ad innumerabiles caussas, seu Delphico gladio, uti possis. Plurimum etiam ad dicendum conducunt narratiunculae, quae sunt in hoc opere et multae, et variae. Quondam in rhetorica progymnasmata erant διηγήματα (sic enim vocarunt.) In quo genere qui se volent exercere, magnam hic exemplorum copiam invenient. Et quum nihil sit difficilius, quam commode narrare, non est alia exercitatio fructuosior, quam haec. Quanta, Deum immortalem! elegantia, quantus lepos est in narratione gestorum Arati Sicyonii in secundo libro? Non minorem laudem meretur Gygis

Lydi historia versa ex Platone in libro tertio. Similes aliae multae sunt in hoc comentariolo, quas sibi ad imitandum proponat, quicumque tolerabiliter dicendi studio tenetur. Eaque exercitatio non tantum augebit verborum supellectilem, sed etiam, quae mihi in dicendo plane maxima virtus videtur, bene disponendi scientiam. Nam indocti non tantum adulterinae monetae verbis orationem obscurant, sed ita etiam confundunt ac miscent omnia, ut intelligi prorsus nequeant. Scholia alicubi brevissima adscripsimus, quae indicarent lectori orationis ordinem, et dispositionem, quam qui deprehenderint, facile sententiam scripti adsequuntur: nam de consilio auctoris pronunciare, aut iudicare nemo potest, nisi serie orationis animadversa. Ubi sententiam collegeris, hic immorandum erit in singulis membris orationis; videndumque, quo genere verborum, quibus schematis orationis usus sit Cicero: estque cum illius oratione certandum, et nostris verbis exponendum argumentum. Ita fiet, ut et sententiam propius adspicias, et clarius appareant lumina Ciceronianae orationis, ubi cum tua παραφράσει contuleris. Interea, et verba, et sententiae auctoris obiter firmius adhaerescent animo. Sed faciamus in exordio periculum. Initio proponit latine se de philosophia ad filium scribere; quod totidem verbis dici poterat: verum est addita occupatio, cur in tanta copia Graecorum Scriptorum ipse latine scribat iisdem de rebus, quas Graeci copiosissime, splendidissimeque tractaverunt; et facta praeceptoris mentio, et urbis, et, ut distributione, sua cuique subjecta ratio. Estque πεονοδικῶς cum occupatione

conjuncta propositio. Quamquam exstant de moribus sapientissime scripta multa a Graecis, et cum Cratippus doctrina, tum Athenae ipsae exemplis te erudire queant, tamen quia meus mos est latina cum Graecis coniungere, volebam latine ad te philosophica quaedam scribere. Ad eumdem modum in omnibus partibus orationis Ciceronianae sententiae, earumque figurae excutiendae sunt.

ALIAE ANNOTATIONES

In M. T. Ciceronis libros de Officiis, et primo in primum librum.

Quamquam) pag. 7 ver. 24 Propositio. Latine de philosophia scribo. Estque figurata occupatio, tametsi Graecis abundes.

Sed etiam in dicendi) pag. 8. ver. 4. Circumstantia. Saepe alias Latine scripsi de Philosophia.

Quamobrem) ibid. ver. 11. Reiectio.

Non penitebit) ibidem vers. 15. Id est, non parum videbitur, sicut Terent. in Heautont.

Sed tamen nostra) ibidem, vers. 15. Res alii forte tradent non infeliciter, at mea proderunt ad Latine dicendum.

Nec vero arroganter) ibidem, ver. 21 αἰτιολογία, cur sua putet conducere ad locupletandam facundiam.

Vis enim dicendi maior est in illis) ibid. ver. 30. Duplex est dicendi genus: tragicum, et violentum in forensibus orationibus: comicum, et summissum in Philosophicis disputationibus.

Et id, quod memini) ver. 9. ver. 2. Amplificat collatione Graecorum, quod nemo elaborarit in utroque genere dicendi.

Sed quum statuissem) ibid. ver. 19. Secunda pars praefationis, cur de Officiis scribat.

Nulla enim vitae pars) ibid. ver. 27. Commendat ab utilitate.

Communis est) pag. 10. ver. 5 ab exemplis aliorum.

Sed sunt, etc.) ibid. ver. 8. Taxat eos, qui parum civiliter praeceperunt de Officiis.

Nam qui sum, bon.) ibid. ver. 11. Hoc ad Epicureos pertinet: quamquam enim summum bonum in voluptate ponat Epicurus; tamen non potest perpetuo voluptatem inter optima ducere: saepe enim honestatem coget natura praeferre: neque enim promiscuas libidines probare poterit; itaque a natura vincitur.

Quoniam Aristonis) ibid. ver. 29. Aristo, et Pyrro nullum delectum mediarum rerum reliquerunt ut inter optime, et pessime valere, inter inopiam, et divitias nihil dicerent interesse: id vero alienum est a communi vita, et civili consuetudine. Herillus solam scientiam dicebat esse bonum.

Placet igitur) pag. 11. ver. 5. Principio definitio est concipienda ex Dialecticorum doctrina.

In praeceptis etc.) pag. 12. ver. 3. Sicut medicina dupliciter tractatur: nam aut μεθοδικῶς caussae morborum excutiuntur, et remediorum; aut tantum praecepta sanitatis aut remedia traduntur, quod saepe solent apiculae imperitae caussarum; ita de Officiis bifariam scribitur: nam aut natura hominis, et finis bonorum μεθοδικῶς inquiritur, aut παραινέσεις tantum traduntur sine disputatione de natura hominis, et de bonis ut sunt praecepta Phocylidis, aut Theognidis, aut quae dicuntur Catonis. Hoc modo Cicero profitetur hic se praecepta congessisse.

Quod Graeci κατόρ). ibidem, vers. 17.

κατορθωμα perfectum officium est: et negabant ullum factum esse cuiusquam tale. Medium vero officium tribuebant mediocribus, et civilibus viris: quare hic περὶ κατορθωμάτων nihil disputat, quae tantum disputando imaginamur, sicut perfectum oratorem, aut alias species in artibus.

Triplex igitur) pag. 13. ver. 3. Genera rerum, ad quae tamquam ad scopos diriguntur omnia consilia, et facta, sunt honestum, et utile; quae sibi pueri proponant, ut discrimina et rerum, et factorum humanorum, perspiciant.

Principio) pag. 14. vers. 26. Utilis in primis disputatio, quomodo sine innata semina virtutum humanis animis. Illa semina dicuntur alio nomine leges naturae, suntque ὑπολήψεις quaedam, hoc est, opiniones, quas ex natura sine doctore tenemus de moribus: nemini iniuriam facere: tueri sobolem, et commissos nostrae fidei; non nimio labore aut luxu naturam corrumpere, sed modum in dictis, factis, vitaque omni conservare.

Eademque natura) pag. 15. ver. 15 Justitiae semina.

Itaque quum sumus) ibid. ver. 27 prudentiae semina.

Huic veri) pag. 16. vers. 34. Fortitudinis semina.

Nec vero) pag. 16. vers. 5. Modestiae semina.

Ut ait Plato ibid. ver. 5. Ex Phaedro Platonis.

Δεινὺς γὰρ ἂν παρεῖχεν ἔρωτας, εἰ τοιοῦτον ἑαυτῆς ἐναργὲς εἴδω ον παρείχετο εἰς ὄψιν ἴδιον.

Sed omne) pag. 17. ver. 6. Dividit honestum,

et singulis virtutibus proprium munus assignat. Species honesti quatuor sunt virtutes. Justitia suum cuique reddit. Prudentia deliberat de omnibus rebus. Fortitudo commissos nobis tuetur. Modestia naturam conservat, ne nimius vel labor, vel luxus corrumpat.

Primus ille) pag. 18. ver. 18. Prudentia est veri cognitio.

Tempus, et diligentiam) ibid. ver. 19.

Tempus enim est artium auctor.) Et sane perniciosum est pronuntiare de iis, in quibus non sis diu versatus.

Omnis autem cogitatio) pag. 19. vers. 12. Prudentiae munera, de moribus deliberare, et naturam inquirere.

Sed iustitiae primum) ibid. ver. 26. Justitiae munus est nec corpus alterius, nec res occupare.

Atque, ut placet Stoicis) pag. 20. vers. 17. Communicatio rerum quamvis privatarum ratione fit.

Fundamentum autem Justitiae) ibidem. vers. 18 Fides vinculum est contractuum.

Sed iniustitiae etc.) pag. 21. ver. 6.
Vis, et fraus duo vitia pugnantia cum iustitia.

Nulla sancta societas) pag. 22. ver. 10. Lucanus.

Nulla fides regni sociis, omnisque potestas.
Impatiens consortis erit.

Temeritas) ibidem ver. 15 aliter tempestas.

Desertos esse) pag. 23. ver. 12. Epicuri dogma est λάθε βιώσας, quo vetuit attingi respu-

blicas. Id reprehendit hic M. Cicero. Est autem et apud Horatium.

Nec vixit male, qui vivens, moriensque fefellit.

Aut odio quodam hominum) ibid. vers. 27. Τίμωνες οἱ μισάνθρωποι taxantur.

Sed incidunt) pag. 26. ver. 1. Justum ex circumstantia: id vero etiam ad summam iustitiae legem ferendum est, ne quis laedatur. Nam inferiores leges omnes ita demum sequendae sunt, si cum illa summa consentiant. Ad depositum gladium si reddas furioso, summam legem violaveris.

Ex tribus enim optatis) ibid. ver. 18. Optaverat Theseus a Neptuno, ut Minotaurum conficeret, ut adiret Inferos, ut Hippolytus discerperetur.

In rem praesentem) ibid. vers. 26. in iudicium; nam in ipsis finibus primum disceptabatur.

Iniuriae suae poenitere) pag. 27. vers. 7. Quem poenitet facti, is proprie non peccavit.

Quum vero) pag. 29. vers. 24. Caussarum aliae moderationem, aliae saevitiam requirunt.

Deinceps (ut erat) pag. 32. vers. 22. In beneficientia spectandum principio, ne violetur iustitia. Itaque tria praecepta colligit. Primum, ne beneficiis nostris laedantur vel ipsi, qui accipiunt vel alii. Alter locus, ut pro modo facultatem nostrarum largiamur. Tertium est, ut pro dignitate demus, ne, quod in proverbio est, suem Veneri. Item, beneficium dando accepit, qui digno dedit.

Quoniam autem vivitur) pag. 34. vers. 11.

Hinc illud est, mores amici noveris, non oderis: quia quaedam amicorum vita ferenda sunt.

Virtutibus lenioribus erit ornatus) ibid. ver. 18. Qualis est apud Terentium in Adelphis Mitio.

De benevolentia) ibid. ver. 28. Pro titulo. Quo ordine collocanda sint beneficia. At primum quidem benemeritis gratia est referenda. Est autem totus locus de gratitudine, nonnihil rhetoricis amplificatus argumentis.

Quo quisque animo) pag. 35. ver. 14. Modus in remetiendis beneficiis.

Optime autem) pag. 36. ver. 11. tit. Quo modo consideranda sit vitae communitas. Aperit autem fontes societatis humanae, et quomodo natura nos finxerit ad communicanda officia: addidit enim orationem, ut significaret nos ad societatem factos.

In qua omnium rerum) ibid. vers. 28. Quomodo sint res communicandae. Sunt enim primum omnia communicanda, quae citra incommodum, aut iniuriam praestari possunt, iuxta proverbium, πάντα τὰ τῶν φίλων κοινά. Sunt autem humanissimi versiculi Ennii, qui docent, quae res sine iniuria communicari possint.

Gradus) pag. 37. ver. 30. Quo ordine gratificandum sit. Ordine autem, quem natura parit, sunt coniux, liberi, parentes, cognati, propinqui, cives, amici, virtute adiuncti.

Qui quum una domo) pag. 38. ver. 19. Platonis est, 6 de legibus, οἷον εἰς ἀποικίαν ἀφικνουμένους αὐτούς. Ad hunc modum saep-

alias elegantissime figurae ex Platone versae sunt.

Unus fiat ex plú. pag. 39. ver. 9. σώματα μὲν δύο, ψυχὴ δὲ μία.

Quo est detestabilior) ibid. vers. 21 rhetoricum ornamentum, obiter arcessitum. Invehitur autem in eos, qui lacerarunt rempub.

Sed in his) pag. 40. ver. 14. Circumstantiae saepe mutant gradus, ordinemque eorum, quibus largiendum est.

Salmacida Spolia) pag. 42. ver. 5. Metaphora a Salmaci fonte, de quo Ovid. Metamorph. IV. Reliquas historias require ex Justino.

Leuctris) ibidem ver. 11. Sabellicus legit Leuctris stratoque. Nam Stratos urbs est, de cuius gestis rebus Thucy. lib. II. scribit. Stratocles vero dux Atheniensis ad Cheroniam, de quo AEschines κατὰ κτησιφῶντος. Cetera nomina sunt locorum insignium, non ducum.

Sed ea) ibid. ver. 21. Fortitudo iustitiae propugnatrix est: ergo ubi a iustitia removeris, furor est, non virtus.

Sed illud otiosum) pag. 43. ver. 13. Cognatum fortitudini vitium ambitio.

Difficile autem, etc.) ibid. ver. 20. Proverb. χαλεπὰ τὰ καλά.

Omnino) pag. 44. ver. 17. Partitur fortitudinem in domesticam et politicam. Domestica privatum animum armat adversus fortunam: de qua dixit Horatius.

AEquam memento rebus in arduis
Servare mentem, non secus in bonis,
Ab insolenti temperatam laetitia.

Politica tuetur societatem civilem hominum.

Cavenda est etc.) pag. 45. ver. 22. Invictum animum adversus gloriam gerere oportet.

Multi autem et sunt.) ibid. ver. 32. De iis, qui se a repub. removerunt. περὶ τοῦ λάθε βιώσας.

Sed quum plerique) pag. 48. vers. 5. Disputatio est, qua ostendit, res urbanas maiores esse bellicis, et Togatorum consilia Imperatoris laudi praeponit. Locus communis. Artes pacis, et virtutes togatae, quibus domi respub. tenentur, ac reguntur, non sunt inferiores artibus belli, seu castrensibus virtutibus. Nam et urbana negotia prudentiam, magnitudinem animi, et prudentiam animi non minorem requirunt, quam bella.

Bellum autem ita suscipiatur) pag. 51. vers. 6. Notetur, bella pacis causa suscipienda.

De evertendis) pag. 52. ver. 4. Describitur officium Imperatoris in bello, urbeque evertenda, diripiendaque.

Periculosa, et callida consilia) ibid. ver. 14 θερμὰ, sicut apud Aristotelem θερμὸν ἔργον, audax facinus.

Periculosas curationes) ibid. ver. 24. Ut in mimo, nunquam periculum sine periculo vincitur.

Plus adipiscare etc. boni) pag. 53. ver. 2. Extat in eam sententiam Augusti dictum, aureo hamo piscari.

Promtiores igitur) pag. 53. ver. 7. Quia publica salus privatae praeponenda est.

Ut Callicratides.) ibidem ver. 15. de Callicratide Xenophon in Paralipomenis. lib. I. Καλλικρατίδης δὲ εἶπεν, ὅτι ἡ Σπάρτη οὐδὲν

μὴ κάκιον οἰκεῖται αὐτῦ ἀποθανόντος, φεύγειν δὲ αἰσχρὸν ἐςιν, ἔφη.

Cleombrotus invidiam timens) ibid. v. 25. Cur dixerit de Cleombroto, quod esset invidiam timens, intelligi non potest, nisi ex historia, quae extat in lib. 6. Ἐνθάδε τῷ Κλεομβρότῳ οἱ μὲν φίλοι προσιόντες ἔλεγον, ὦ Κλεόμβροτε, εἰ ἀφήσεις Θηραίυς ἄνευ μάχης κινδυνεύσεις ὑπὸ τῆς πόλεως τὰ ἔχατα παθεῖν. Ἀναμνησθήσονται γὰρ συ, καὶ ὅτι εἰς Κυνὸς Κεφαλὰς ἀφικόμενος ὐδὲν τῆς χώρας τῶν Θηβαίων ἐδήωσας, καὶ ὅτι ὕςερον ςρατέυων ἀπεκρύσθης τῆς ἐμβολῆς, Ἀγησιλάυ ἀεὶ ἐμβάλλοντος διὰ τῦ Κιθαιρῶνος. Εἴπερ οὖν ἡ σαυτῦ κήδη, ἢ τῆς πατρίδος ἐπιθυμεῖς, ἀκτέον καὶ τὺς ἄνδρας. οἱ μὲν φίλοι τοιαῦτα ἔλεγον. οἱδ' ἐναντίοι, νῦν δὴ, ἔφασαν, δηλώσει ὁ ἀνὴρ, εἰ τῷ ὄντι κήδεται τῶν Θηβαίων, ὥσπερ λέγεται. Idest, ibi Clembrotum amici accedentes, dicebant si dimiseris, Clembrote, Thebanos sine pugna, periculum est, ne a civibus extrema patiaris. Obiicient enim, quod neque hostium agrum vastaveris quum in Cynos Cephalas ventum est, neque postea data pugnandi copia cum hoste conflixeris, quum Agesilaus iniquiore loco per Cithaeronem toties adortus sit hostes; proinde si quam tui rationem habes, ut patriam retinere cupis, dimicandum est. Atque haec amici dicebant. AEmuli vero, nunc, dicebant, palam erit, an verum sit eum cum Thebanis colludere, sicut dicitur.

Omnino) pag. 54. ver. 10. Utilissimum praeceptum, ut totam rempub. complectantur ii, qui praefuturi sunt rebuspub. Nam et nostris temporibus, dum soli plebi consulunt concionatores, evertunt respublicas.

Miserrima est omnino ambitio) pag. 55. ver. 11. Ut cum iustitia, ita cum vera fortitudine ambitio pugnat.

P. Africanum, et Q. Metellum) ibid. vers. 20. Vide Valerium Maximum de moderatione animi.

Quae placet Peripatet.) pag. 56, vers. 23. citat Aristotelis sententiam de mediocritate. Nam Aristotelis omnes virtutes ita definit, esse midiocritates inter extrema vitiosa, ut inter timiditatem, et audaciam fortitudo est.

In rebus prosperis) pag. 58. vers. 7. Virg. Nescia mens hominum fati, sortisque futurae. Et servare modum rebus sublata secundis. Item Sallustius:

Secundae res etiam sapientum animos fatigant.

Quanto superiores) ibid. vers. 20. Bis vincit, qui sese vincit in victoria.

Sicut equos etc.) ibid. vers. 23. Parabola insignis.

Temperantia, et modestia) pag. 59. ver. 21. Sunt obscuri loci duo hic. Prior, quid inter honestum, et decorum, intersit. Id fortasse potest ex hac similitudine intelligi. Bonus habitus corporis, seu valetudo bonum colorem gignit: malus habitus malum colorem. Ita honestas parit decorum. Estque decorum virtutis color quidam, seu species. Posterior locus: generale decorum nihil contra naturam facere. Nam facere caedem, praedari ex alieno, ut sunt contra naturam, ita deformia, et monstruosa sunt. Contra; dignitas quaedam est, et pulcritudo in iustitia, in Prudentia, et Fortitudine, quia nihil faciunt haec contra naturam. Speciale

decorum est non modo nihil contra naturam facere, sed illa ipsa, quae fert narura, delectu quodam, et ordine facere; ut cacare nihil habet vitii: at si more. Diogenis caces in publico, vitiosum erit. Hoc secundum decori genus requiritur in hac quarta virtute, quam modestia vocavimus, ut non pugnat contra naturam vestiri peregrino more; at indecorum est etc. Porro quod dicit, philosophos aliter de decoro loqui, atque poëtas, id ita accipias; philosophi negant decorum esse, si quid a natura dissentiat, ut in crudelitate neque dignitas, neque decorum est. At poëtae suum quodam decorum singulis personis tribuunt, sicut pictores monstris etiam decorum quoddam tribuunt, tametsi, si naturam spectes, in monstro nihil est decori.

Officium autem) pag. 63. ver. 5. Sensus communis indicat, quid deceat in iis actionibus, quae non sunt contra naturam. Est autem modestiae maxima vis in fraenandis libidinibus.

Duplex est enim vis) ibid. ver. 23. Duae hominis partes, ὁρμὴ appetitio, et λόγος iudicium de rebus.

Apophthegma) pag. 65. ver. 22. Breve dictum, Latini scitum dixere.

Sic et in animis existunt) pag. 68. ver. 1. In decoro diiudicando primum natura hominis, deinde suum cuiusque ingenium spectandum est. Itaque hic varietatem ingeniorum tractat, iuxta illud; tu nihil invita dicens, faciesve Minerva.

Id. C. Laelio multa hilaritas) ibid. ver. 6. Vide apud Silium Italicum lib. 15. Laelii descriptionem.

Quem dulcia solveret ora,
AEquabant Pyliae Neleia verba senectae.

Et Periclem) ibidem versu 12. De Pericle apud Tucyd. lib. 2. Ἐκεῖνος μὲν δυνατὸς ὢν τῷ τε ἀξιώματι, καὶ τῇ γνώμῃ, χρημάτων δὲ διαφανῶς ἀδωρότατος. κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως, καὶ οὐκ ἐγένετο μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἦγεν, διὰ τὸ μὴ κτώμενος ἐξ οὐ προσηκόντων τὴν δύναμιν, πρὸς ἡδονήν τι λέγειν, ἀλλ' ἔχων ἐπ' ἀξιώσει καὶ πρὸς ὀργήν τι ἀντειπεῖν. ὁπότε γοῦν αἴσθοιτό τι αὐτοὺς παρὰ καιρὸν ὕβρει θαρσοῦντας, λέγων κατέπλησσεν ἐπὶ τὸ φοβεῖσθαι καὶ δεδιότας αὖ ἀλόγως ἀντικαθίστη πάλιν ἐπὶ τὸ θαρσεῖν. Ἐγίγνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή, idest. Pollebat ille cum dignitate, tum consilio, minime omnium pecunia expugnabilis. Plebem in officio liberaliter retinebat, neque vero ex eius voluntate pendebat, sed eam sibi parere cogebat. Nam cum bonis artibus potentiam adeptus esset, nihil erat cur adsentaretur multitudini. Eamque saepe offendebat, etiam quum pro auctoritate refragaretur. Proinde si quando temere audire eam animadvertit, metu incusso dicendo repressit. Contra stulte formidantibus animum restituit. Videbaturque in speciem summa rerum penes populum esse, verum re ipsa penes unum Periclem erat.

Themistoclem) ibid. ver. 17. Ex Thucydide 1. Nam inde Cic. et haec, et alia est mutuatus. Et quia personarum descriptiones apud Historicos in primis observandae sunt, quae vel ad mores, vel ad eloquentiam multum conducunt, excer-

psimus : Ἦν γὰρ ὁ Θεμιςοκλῆς βεβαιοτάτην τῆς φύσεως ἰσχὺν δηλώσας, καὶ διαφὲροντος τι ἐς αὐτο μᾶλλον ἑτέρυ ἄξιος θαυμάσαι· οἰκείᾳ γὰρ ξυνέσει, καὶ οὔτε προμαθὼν ἐς αυ τὴν ὀδὲν οὔτε ἐπιμαθὼν τῶν τὲ παραχρῆμα δι ἐλαχίστης βυλῆς κράτιστας γνώμων, καὶ τῶν μελλόντων ἐπιπλεῖστον τῦ γενησομένυ ἄριστος εἰκαςοεὶς καὶ ἃμεὶν μετάπθειρας ἔχοι, καὶ ἐξηγήσασθαι οἷος τε, ὧν δὲ ἄπειρος εἴη, κρῖναι ἱκανῶς ὐκ ἀπήλλακτο, το, τε ἄμεινον ἢ χεῖρον ἐν τῷ ἀφανεῖ ἔτι προεώρα μάλιστα. καὶ τὸ ξύμπαν εἰπεῖν φύσεως μὲν δυνάμει. μελέτης δὲ βραχύτητι, κράτιστος δὴ οὗτος αὐτοσχεδιάζειν τὰ δέοντα ἐγένετο, idest.

Erat enim Themistocles firmissimo naturae robore praeditus, propter quod apud omnes eximia admiratione merito fuit. Suopte enim ingenio, quod doctrina neque exercuerat, neque auxerat, praesentium, et improvisarum rerum brevissima deliberatione egregius erat aestimator. Futura autem nemo unquam vel longius, vel certius prospexit. Quae tenebat inque manibus habebat, explicare potis erat. Incerta vero, et obscura donec deprehendisset, non acquiescebat. In rerum delectu, quo facto, quove praeterito opus esset, nullis indiciis erat oculatissimus. De quacunque re incidisset, dicebat naturae bonitate, negligentissime meditatus. Neque quisquam hunc extemporali in rebus necessariis usu unquam vicit.

Et Phaereum Iasonem) pag. 68 vers. 19. Iason Phaereus non est Argonauta ille, de quo est in fabulis, ut quidam suspicati sunt, sed fuit Thessalorum Princeps, proxime ante Philippum Macedonem : dictus Phaereus ab oppido Thessalo-

rum φέραις, ubi impetravit. Exstat autem eius elegans προσωπογραφία apud Xenoph. l. 6, ad quam hic allusit Cicero, scribens fuisse vafrum ingenium viri.

Φρόνιμος μὲν ὄυτω ϛρατηγὸς ἐϛιν, ὡς ὅσα τε λανθάνειν, καὶ ὅσα φθάνειν, καὶ ὅσα βιάζέσθαι ἐπιχειρεῖ, ὀυ μάλα ἀφαμαρτάνειν. ἱκανὸς γὰρ ἐϛι καὶ νυκτὸς ὥσπερ ἡμέρας χρῆσθαι, καὶ ὅταν σπεύδῃ, ἄριϛον καὶ δεῖπνον ποιησάμενος, ἅμα πονεῖσθαι. ὄιεται δὲ καὶ ἀναπάυεσθαι χρῆναι, ὅσον ἀφκλεται ευχ ἀν ορμώμενος, καὶ διά πράξηται ἃ δεῖ, καὶ τῦ μετ αὐτῦ δὲ ναῦσ ἃ ήθελεν. Ἐπισταται δὲ καὶ ὅταν ἐπιπονήσαντες ἀγαθον τι πραξωσιν οι στρατιαται, ἐκπλῆσαι τάς γνώμας αυτον, ὥστε καὶ μεμαθηκασὶ παντες οἱ μετ᾽ αυτῦ, ὀπ ἐκ τῶν πόνον, καὶ τάμαγακά γίγνενται. καὶ μὴν ἐκρατέστατος γέ ἐστὶτ, ὧν ἐγὼ οιδα τον περὶ τὺ σῶμα ἡδονῶν, ὥστε οὐδὲ διὰ ταῦτα ἀσχολίαν ἔχει εἰς τό μὴ πράττειν ἀεὶ τὸ δέον, idest:

Cautus adeo dux est, ut quum fallere hostem, aut antevertere, aut vi adoriri instituit, haud fere frustretur. Noctu, ac die iuxta paratus, ne tum quidem, quum convivium agitat, otiosus. Nec antea aequiescit, quam eo, quo tendit, pervenerit, quamque effecerit, qua ex usu sunt. Ad eumdem modum et milites assuefecit: quibus et prolixe indulget, ubi facinus aliquod egregium fecerunt. Estque persuasum omnibus, qui apud eum stipendia merent, voluptatem, atque otium labore parari. Ipse vero omnium, quos novi, parcissime voluptatibus fruitur; quare nec hae morantur, quod minus recte res gerat.

Lacedaemoniorum Lysandrum, pag. 68, ver. 28. Vide Plutarchi Lysandrum.

Xenocratem quidem severis.) pag. 69, vers. 6. Tanta is fuit severitate, ut Plato saepe diceret ei, σπένδε χαρισι.

Epigonos) pag. 71, ver. 1 ἐπίγονοι, nomen fabulae: dicuntur autem Epigoni a Graecis posteri eorum, qui Polynice duce ad Thebas occubuerant. Hi, duce Alcmeone, postea renovarunt bellum, cuius belli meminere Diodorus Siculus in quinto, et Pausanias in Boeotiis.

Menalippam) ibid. ver. 2. Menalippa uterum ferens in carcerem coniecta est. Diod. lib. 5.

Quam ut vitia fugiamus) ibid. ver. 13. Horat. Est virtus vitium fugere, et sapientia prima etc.

Ac duabus) ibid. ver. 18. Quatuor gradus facit, naturam, suam cuiusque indolem, vitae genus, in quod casu incidimus, studium ad quod voluntate nos contulimus.

Idem fecit Timotheus) pag. 72 ver. 6. Isocrate praeceptore usus est tam familiariter, ut etiam in castris eum habuerit.

Et in quo genere vitae) ibid. vers. 20. Praecedit de quarto gradu.

Herculem Prodicus) ibid. ver. 28. Prodicus rhetor finxit Herculi voluptatem, ac virtutem apparuisse Silius in Scipione lib. 15 imitatus est.

Sensim dissuere) pag. 74 ver. 13 sic praecepit et in lib. de amicitia.

Est igitur) pag. 75, vers. 5. Adolescentis officia. Hoc vero praeceptum in primis est necessarium, ut adolescens et in studiis, et in instituenda vita proponat sibi aliquem, quem effingat, quemque exprimat summo studio.

Ideo Virgilius de Pallante ait: — Sub te tolerare magistro.

Militiam, et grave Martis opus, tua cernere facta.

Assuescat, primis et te miretur ab annis. Eadem apud Homerum de Achille.

Senibus) pag. 75, ver. 20 apud Homerum Nestor.

Βαλῆ καὶ μύστοισι το' καὶ γέρας ἔπι γετων.

Sermo in circulis) pag. 80 vers. 23. Comitas laudata in Ennii carmine apud Gellium lib. 12 capite 4.

Obiurgationes etc.) pag. 82 vers. 30. Plautus in Trinummo; nae amicum castigare ob meritam noxam immane est facinus, verum in aetate necessarium.

Ita procul absit, cum qua etc.) pag. 83 vers. 7 Virgilii.

Furor, itaque mentem praecipitant.

Et quoniam) ibid. ver. 26. Modus praescribitur in aedificando. Xenophon in oeconomico damnat *φιλοικοδόμους*.

Deinceps de ordine) pag. 85 vers. 24. Quomodo circumstantiae varient officia. Obiurget Thersites Agamemnonem, seditiosum est; faciat idem Nestor, videbitur e repub. fieri.

Εὐταξία) ibid. vers. 27. Est ordinis observatio: *εὐκαιρία*, temporis observatio.

Et harum similibus) pag. 86 vers. 17. Est sane prudentia cum modestia cognata. sed modestiam hactenus vocamus, quatenus gestus ipsos, et tanquam illam actionem, *καὶ ὑπόκρισιν* gubernat.

Fit enim, nescio quomodo) pag. 88 ver. 13. Catul.

Sed non videmus, manticae quid in tergo est.

Qui mercantur, quod statim vendant) pag. 90 vers. 5. Ii sunt προπώλαι.

Sed ab iis partibus) pag. 91 vers. 7. Collatio virtutum. Porro praeferuntur eae, quibus communis societas hominum inter ipsos conservatur. Est itaque iustitia in fastigio virtutum.

Illud forsitan) pag. 95 vers. 3. Societas ita servetur, ut verecundia tamen, seu modestia non violetur.

Patefactus etc.) ibid. ver. 23. Epilogus. Summae autem sunt virtutes, quae societatem communem conservant.

IN II LIB. DE OFFICIIS.

Quemadmodum officia) pag. 97 vers. 19. ἔλεγχος argumentum libri.

Quanquam enim libri) pag. 98 vers. 2. Cur philosophetur, exponit et occasionem, quae ad philosophandum detulit.

Quid est enim, per Deos, optabilius sap.) pag. 99 ver. 14 exposita occasione, subiicit laudem philosophiae. Est enim philosophia cum naturae pervestigatio, tum civile de moribus iudicium, et disciplina quaedam, qua ad humanitatem, seu ad civiles mores animi adsuescunt.

Occurritur etc.) pag. 100 vers. 12. Occupatio, cur tradat certa praecepta, quum tamen Academicus haberi velit, qui nulla de re pronunciat. Est autem haec longa disputatio, quam in his scholiis explicare non possumus. Duae fuerunt sectae, quae non solebant pronuntiare, Pyrrhonii, et academici. Pyrrhonii dicebant, omnia iuxta incerta esse, nec esse magis pro-

babile oriri solem, quam non oriri, quum illucescit. Proinde hi prorsus explosi sunt. Et Academici reliquerunt tamen discrimen hoc, ut quaedam dicerent similiora veri, quanquam suspenderent iudicium. Vide Gell. lib. 11 cap. 5 et Cic. in academicis quaestionibus, ubi ait; non sum sapiens, et meas cogitationes sic dirigo; non ad illam parvulam κυνόσουραν, qua fidunt duce nocturna phoenices in alto, ut ait Aratus, eoque directius gubernant, quod eam tenent, quae cursu inferiore brevi convertitur orbe; sed ad Elicen, et clarissimos septentriones, idest rationes has, latiore specie, non ad tenue elimatas.

Quae ergo ad vitam) pag. 102 v. 30. Quia hoc libro de utilitate praecipitur, ideo res, quae sunt usui ad vitam, primum dividuntur.

Homines hominibus etc.) pag. 103 ver. 11. Homo homini Deus. Item, homo homini lupus. Vnde paullo post, pag. 106 vers. 8. Quum igitur etc. ibi annotandum, quod utilitas ex honestate nascitur. Nam homines ut prosint, honestate adducuntur, et invitantur.

Subiiciunt se homines imperio) pag. 109 ver. 7. In imperiis quomodo homines adiungendi. Primum benevolentia emerendum esse amorem.

Rerum autem omnium) ibid. vers. 25. Rhetoricus locus. Propositio. Ratio ex natura affectuum petita.

Sed his, qui vi op.) pag. 110 vers. 1. Seneca. Ferrum tuetur principem, melius fides.

Quid enim censemus superiorem illum Dionysium) ibid. ver. 19. Exemplis probat, obfuisse

crudelitatem multis, suntque hic aliquot venustissimae narrationes.

Quam P. Sylla quum vibrasset) pag. 113 ver. 2. Hic P. Sylla est, pro quo exstat Ciceronis oratio, et cuius in Caesaris bello civili mentio fit. Scriba Cornelius fuit, cuius fit mentio in Lepidi oratione, quae exstat inter Sallustianas.

Certum igitur) ibid. vers. 24. Epilogus. Item amicitia est opus et privatis hominibus, et tenentibus respub.

Summa igitur et perfecta gloria) pag. 114 vers. 15. Docet, popularem favorem, quae res emereantur, et quod illo opus est iis, qui resp. tenet. Haec autem sunt, quae emerentur eum, benevolentia, iustitiae, ac prudentiae fama, admiratio insignium virtutum: atque haec ordine suo explicat.

Ac primum etc.) pag. 115 vers. 4. De benevolentia tractat, innuens, quod amor amore emitur.

Quamobrem intelligentiae etc. pag. 116 vers. 16. Occupatio, cur virtutes, quae tamen natura videntur cohaerere, divellat a sese.

Erat igitur ex tribus) pag. 117 ver. 6. Admiratio insignis virtutis, qualis erat admiratio continentiae Scipionis, quum restituit virginem optima forma captam sponso intactam: apud Livium lib. 6 decad. tertiae.

Ac mea quidem sententia) pag. 118 v. 26. Epilogus longior: continet autem ἐγκώμιον iustitiae.

Vitiatus Lusitanus) pag. 119 ver. 1. Vide Flori Epitomen.

Sed ut pecuniae) pag. 120 vers. 24. Antea

de paranda existimatione, hic de tuenda praecipit. Conservabitur autem, si esse virtute praediti, quam videri, malimus. Nam simulatio virtutis non est diuturna. Sunt autem haec ad verbum versa ex Xenophonte.

Prima igitur) pag. 122 vers. 6. Studia adolescentium, quae existimationem augent rei militaris.

Tum pietate) ibid vers. 25. Adnotatur pietas erga benemeritos.

Si frequentes sunt) ibid. vers. 30. Consuetudo cum bonis viris.

Sed expositis) pag. 125 vers. 28. Docet, quomodo debemus uti liberalitate ad captandam multitudinis benevolentiam, et quomodo beneficentia adiungantur voluntates hominum; et primum docet, quatenus deceat largiri.

Praeclare in epistola) pag. 126 vers. 18. Auget exemplis praeclarum Philippi praeceptum.

Sed diligenter, atque moderate) pag. 127 vers. 1. Iuxta proverbium, ὕτε πάντα, ὕτε πάντη.

Largitionem fundum non habere, proverbium) ibid. ver. 18.

Omnino duo, etc.) ibid. ver. 21. Prodigalitas damnatur.

Quamquam intelligo) pag. 129 vers. 1. Quomodo Romae laudem meruerint prodigalitas.

In illo autem) pag. 131 vers. 7. Liberalitatis pars, gratificari largiendo.

In exigendo non acerbum) pag. 132 ver. 15. Impudentia est flagitare officium.

Quae autem opera) pag. 133 vers. 16. Pars liberalitatis opera gratificari, et docendo, ibid.

Quid eloquentia laudabilius?

Admonebat me res etc.) pag. 134 vers. 13. Deplorat reip. calamitatem.

Sed quum in hominibus) pag. 135 ver. 12. Docet, quibus sit gratificandum.

Commode autem, quicumque dixit etc.) pag. 135 ver. 15. Exstat et pro Plancio. Gellius videtur praeter rem calumniari hanc sententiam.

Sed quoniam pag. 137 ver. 16. De publicis agit largitionibus, quae perniciosae sunt rebuspublicis.

C. Helii) ibid. vers. 26. Alias Sp. Melii, et C. Gracchi M. Octavius Gracchi adversarius fuit.

Caput autem est) pag. 139 ver. 9. Avaritia vacare debent, qui muneribus publicis funguntur. Estque antbithesis: commemorat enim continentiam Principum.

Lacedaemonii Lysandrum, etc. Agin Regem, etc.) pag. 141 ver. 25. Vide Plutarchum in horum vitis.

At vero Aratus Sycionis iure laudatur) pag. 142 ver. 4. Exstat et huius vita in Plutarcho. Estque epigramma in eum compositum; quod ad commendandam lectoribus memoriam virtutis huius viri libuit adscribere.

Βᾶκαὶ μεν καὶ ἆϑλα αιπτερὶ ἑλλαδος αλλά
Τοῦδ' ἀνδρο'ς, πλαθεταὶ στηλας ἡρακλἑος,
Αμεὶς δ' ἵκον. Α'ρατε τεὰν νόστοιο τυχοντες
Σὼσα μεν αὐτ ἀροντας ἡεδδικαοσύνας,
Σωτῆρος σωτῆρσι θεσις. ὅτι πατριδι τα σ'ᾶ,
Δαιμονι σῷ, δειειν ὡίπχσες ἀὐεμὶαν.

Herculeas quamvis aequent tua facta columnas
Dum patriam servas, inclyte Arate, tuam:

Nos tamen hanc statuam pro libertate recepta
Virtutis testem fecimus esse tuae.
Communis tibi cum diis servatoribus esto
Hic honor, in patriam nam pia iura refers.

Tabulae vero novae) pag. 143 ver. 21. Tab. novae, condonatio debitorum.

IN III LIB. DE OFFICIIS.

Publium Scipionem etc.) pag. 147 vers. 5. Orditur a χρείᾳ, et poterit hic locus esse exemplum τῶν χρειῶν tractandarum.

Magnifica vero vox) ibid. vers. 11. Laudat χρείαν.

Sed si minus) ibid. vers. 19. Accommodat ad suum institutum.

Panaetius igitur) pag. 150, vers. 10. Distributio continet argumentum tertii libri. Nam hic praecipitur, quid sequendum sit, si utilitas cum honestate pugnet.

Recte ne autem hanc) pag. 151, vers. 22. Otiosa disputatio est, quum Stoici ne utile quidem quidquam, quod non idem sit honestum, dicat; cur Panaetius dixerit, utilitatem pugnare cum honestate. Cicero respondet primum hic non de perfecto officio, sed de mediis disputari, et tamen ne in mediis quidem officiis esse utilitatem iudicandam, si ab honesto dissideat; posse autem quaeri a mediocribus saepe, an quod videtur utile, sit revera utile.

In quibus sapientia perfecta non est) pag. 153 ver. 4. Et sapientem illum suum Stoici, et κατὰ ἄρκα imaginatione tantum concipiunt, sicut rhetores perfectum oratorem fingunt.

Illud autem officium) pag. 153 vers. 21. Quod rectum, idest *κατόρθωμα*.

Detrahere igitur) pag. 156 vers. 20. Formula qua officium cognoscitur. Summa utilitas hominum est conservatio societatis humanae. Proinde censendum est, inutile esse, quidquid laedit societatem; at iniustitia laedit societatem; ergo nulla ex ea potest colligi utilitas. Et primum de iustitia dicit, postea de utilitatibus pugnantibus cum reliquis virtutibus.

Neque vero hoc solum natura, idest iure gentium) pag. 157 vers. 22. Ius gentium est ratio, et communis sensus hominum, leges populorum: suum cuiusque civitatis ius est.

Quare error etc.) pag. 163 vers. 27. Rhetorice amplificat, errorem hominum taxans.

Atque etiam in omni deliberatione pag. 164 vers. 16. Exaggerat, honesta propter se, non propter famam diligenda, turpia autem vitanda propter sese, vel si ignominia, aut poena nulla sequeretur.

Gyges inducitur a Platone) ib. ver. 23. Apud Platonem 2 *πολιτικῶν*.

Ponit enim person. amici) pag. 168 vers. 9. Similitudo, ut in iudiciis tamdiu amici caussam tueatur, dum per leges licet; et ita in aliis rebus ea praestet, quae fas est.

Libertatemque Graeciae classe def.) pag. 170 vers. 20. Historia recensetur a Demosthene. *περὶ ςεφάνȣ. τόνδ᾽ ἐπακύειν τοῦς επιτατтομεοσ ἄσοφεγάμενον κυρσίλον καταλιθώταντες ȣ̈ μόνον αυτὸν, ἀλλά καὶ αἱ γυναικες αἱ μέτερας τηςι γυναῖκα αὐτȣ̃.*

Melius hi, quam nos) pag. 171 vers. 16.

Pompeius divisit piratas in colonias, Caesar Campanorum agrum divisit militibus.

Quod Athenis exsecrationibus) pag. 174 ver. 6. Observa exemplum Atheniensium, qui exsecrari soliti sunt eos, qui erranti viam non monstrarent.

Nequidquam sapere) pag. 178 vers. 10. Adnotavit illud Gracchum, μισῶ σοφιστὴν, ὅςις οὐχ' αὑτῷ σοφός.

Sergio Oratae vendiderat etc.) pag. 180. ver. 14. Require hoc ex primo de oratore.

Digitorum percussione) pag. 184 vers. 21. Proverbium, idest, levi momento.

Quicum in tenebris mices) pag. 185. ver. 18. Micare digitis, ludi genus est. Cicero de divinatione.

Nam si violandum) pag. 188 ver. 2. Euripideum carmen a Caesare usurpatum: εἴπερ γὰρ ἀδικεῖν χρὴ, τυραννίδος περὶ κάλλιςον ἀδικεῖν, τ' ἄλλα δ' εὐσεβεῖν χρέων.

O fides alma) pag. 198 vers. 19. Et ex hoc patet. Fidem coluerunt, atque inter deos habuerunt Romani.

Atqui ab Aristippo) pag. 204 vers. 17. Aristippus Cyrenaicus fuit, inde nomen sectae fecit. Annicerii dicti sunt ab Annicere Cyrenaico.

ALIAE ANNOTATIONES
IN PARADOXA
CICERONIS

Animadverti Brute) pag. 298 ver. 6. Dicit, se morum Catónis exemplo audacius, quam illum de paradoxis disputasse, easque disputationes se ad Brutum mittere.

Quo eo maius est) ibidem ver. 12. Comparatione sectarum ostendit, Catoni quam sibi, et Bruto difficilius esse. Locus est ex efficientibus.

Sed minutis interrogatiunculis) ibid. ver. 20. Intelligit argumentandi genus, quod interrogando adversarium per inductionem colligitur.

Cato enim) ibid. ver. 27. Probat, se audacius ferisse, quam Catonem, conferendo genus disputationis. Subest locus a materia, et efficientibus.

Communes locos) pag. 299 vers. 6. Communes loci sunt communes sententiae, vulgo etiam probabiles.

Παράδοξα) ibid. ver. 8. Paradoxa, idest, a communi opinione abhorrentia.

Popularis oratio) ibidem vers. 1. Popularis oratio, ad vulgi captum accommodata.

Eoque scripsi) ibid. ver. 12. Alia caussa cur scripserit paradoxa.

Quoniam illud) ibid. ver. 16. Tusculanas quaestiones intelligit.

Θετικὰ) pag. 299, ver. 20. θετικὰ, idest

proposita, unde θέσις, quaestio infinita apud rhetores.

Vereor, ne cui) pag. 300 ver. 4. Incipit ab occupatione ad rei asseverationem, et mox transfert thema ad hypothesim, quo fiat popularior oratio. Ostendit autem pecunias in bonis numerandas non esse, quod pecuniosi plura desiderent, quod est argumentum ex adiunctis pecuniarum, et veri boni differentia. Etenim repugnant inter se, cupidum ullius rei, et beatum esse.

In quo) ibi l. ver. 18. Reprehendit nominis appellationem, quod pecuniae non recte bona vocentur.

Potestne) ibid. ver. 24. Probat ex repugnantibus.

Atqui ista) ibid. ver. 32. Adsumtio.

Quamobrem licet irrideat) ibid. vers. 24. Conclusio per occupationem, quam exemplo Biantis amplificat.

Si quid) pag. 301 ver. 15. Occupatio, qua colligit veri boni definitionem, et exemplis confirmat, quae habent vim ex coniugatorum natura.

Sed haec) ibid. ver. 18. Vult rem exemplis docendam esse, nimirum in populari oratione.

Illud tamen) pag. 303 ver. 5. Disputavi de pecuniis, idem sentit de voluptate, et Epicureos invadit, quos reprehendit a dignitate humanae naturae, qui locus est a persona, sive subiecto; et probat, voluptatem bonum non esse ex repugnantibus.

Nec vero ego) pag. 304 ver. 6. Incipit ab exemplis, quae vim habent ex coniugatis, M.

Regulum aerumnosum non fuisse, nec virtutem aerumnosam esse, et C. Marium in adversis non succubuisse, ergo nec virtutem illi fortunae succumbere. Nam et Regulus pro bono viro, et Marius pro forti accipiuntur, quae sunt coniugata virtutibus.

Nescis, insane) pag. 304 vers. 18. Apostrophe, qua in M. Antonium invehitur. Locus vim habet exempli a sua, et Antonii persona, et ad acta suorum temporum refertur.

Aptus est) ibid. ver. 21. Aptus, idest iunctus ex sese, neque ex fortuna, aut aliunde pendens.

Eum tu) ibid. ver. 26. De actis suorum temporum loquitur, et minas Antonii contemnit.

Quid enim) ibid. ver. 31. Dicit, se aliquid consecutum esse contra fortunae vim, et inimicorum iniuriam.

Mors terribilis) pag. 305 vers. 8. Repetit minas Antonii, et contemnit acriter per divisionem.

Te miseriae) ibid; vers. 13. Quod a se depulit, convertit in Antonium. In quo vide acrimoniam contentionis ex repetitione verborum, et membris concisis.

Quamobrem ut) ibid. ver. 23. Conclusio quam per soriten approbat, cuius hic ordo est. Cuius mores laudantur, eius vita laudanda est; quae autem fugienda non est, ea non est misera. Ergo, cuius mores laudantur, is miser non est, cunctaque vita eius, ut beata, ac felix expetenda.

Parva, inquis) pag. 306 vers. 4. Argumentatio ex efficientibus. Nam effectus sequitur naturam caussae: ergo si vitia paria sunt, et

peccata, quae inde oriuntur, paria sint necesse est.

Auri navem) ibid. ver. 9. Declarat exemplis, quae a speciebus sumuntur per inductionem.

Quod si) pag. 306 vers. 16. Argumentatio ex comparatis, peccata inter se paria esse, quia virtutes sint pares. Nam sub eamdem rationem veniunt peccata, et recte facta, sicut vitia, et virtutes. Explicatur argumentatio per syllogismum conditionalem, cuius assumtio colligitur per inductionem specierum, quae e propriis iustitiae, et temperantiae confirmantur. Conclusio per soriten colligitur.

Sequitur igitur) pag. 307 ver. 16. Conclusio argumentationis per soriten, cuius haec summa est: virtutes pares sunt: igitur et vitia sunt paria: et vitia paria sunt, igitur et peccata.

A philosophis) ibid. ver. 22. Occupatio obiectionis, quam reprehendit a prudentiae, et utilitatis ratione; a sapientibus doctrinam, et de bonis petendam esse, et homines salutari sententia ab improbitate arcendos.

Nihilne) pag. 308 ver. 5. Solvit dubitationem, facta per se nec bona, nec mala esse: sed caussa, cur facta sint, distingui.

Caussa igitur) ibid. ver. 14. Quum caussa peccandi proposita est, peccatur proclivius, at postquam peccatum est admissum, tum paria sint inter se, necesse est.

Poëtam non) pag. 310 ver. 1. Repetit vim exempli, quam subiecta approbatione confirmans, disputatione abrupte concludit.

Ego vero) ibid. ver. 11. Ex abrupto incipit, et rursus thema revocat ad ipothesim, ut fiat

Sunt: nam) pag. 315 ver. 19. Occupatione praescribit temperantiam voluptatibus adhibendam esse, et exemplis confirmat, quae vim testimoniorum obtinent.

Mellulos) ibid. ver. 32. Mellus piscis genus haud absimile ei, quem barbum Germani vocant.

An eorum) pag. 316 ver. 2. Loquitur de avaris, quos et ipsos servos esse confirmat. Probat ab incommodis eorum, quae sunt propria servitutis.

Quid iam) ibid. ver. 10. Probat idem de ambitione, hos quoque servos esse; mox idem de metu, et conscientia ostendit. Ducit enim ordinem inductionis eundo per species, ex quibus universae stultitiae servitutem colligit.

Quid valet) ibid. ver. 27. Probat Crassi exemplo, et verba ex oratione eius proferens, illum ut timidum reprehendit.

Nisi vobis) pag. 317 ver. 3. Inducit verba Crassi, quae ille in senatu habuerat contra Philippum consulem.

Quae est) ibid. ver. 18. Iterum contrahit thema ad certam personam, et in M. Crassum, qui dives cognominabatur, hoc Paradoxon intendit.

Opinor) pag. 318 ver. 11. Ex definitione divitis probat Crassum divitem non esse.

Qui nihil) ibid. ver. 16. Antithesis, qua exponendo argumentum inducit absumtionem ratiocinationis; cuius haec summa est: qui nihil cupit, est dives. Crassus plura cupit: ergo Crassus non est dives. Adsumtionem colligit per signa, quae sunt avari, et plura cupientis. Deinde subiungit expolitionem argumentationis.

Filiam quis) ibid. ver. 31. Fictum exemplum a pari: divitiarum modum usu, non cupiditate metiendum esse.

Multi ex) pag. 319 ver. 9. Probat ex Crassi confessione, illum plura cupere. Et vide, quomodo continuet unam argumentationem ex alio impetu quodam orationis.

Meam autem) pag. 320 ver. 16. Praemunitio ad exemplorum collationem, cur non de sua pecunia, sed de Crasso loquatur. Nam praecedenti argumentationi exempla subiungit. Confert autem continentiae exempla cum pecuniosis, et cuncta in Crassum dicit reprehendens pecuniarum cupiditatem, et continentiam anteponens.

Venio enim) pag. 221 ver. 3. Transit ad sumtuosos, et cum frugalibus confert, probans, frugalitatem immoderato sumtu potiorem esse.

Sed quid) ibid. ver. 17. Correctio per reprehensionem, qua transit ad firmius exemplum.

Etenim si) ibid. ver. 30. Comparatio a minori, quae ex proprio bonorum ducitur.

Quanti est) pag. 322 ver. 1. Redditio cum expolitione, qua hoc paradoxon concludit.

FINIS.

V. Tosi *Rev. Arc.*

V. Baretta AA. LL. Praes.

Reimprimatur:

Bessone per la gran Cancelleria.